

PROF. DR. E. W. HOFSTEE

**KORTE DEMOGRAFISCHE GESCHIEDENIS
VAN NEDERLAND VAN 1800 TOT HEDEN**

Fibula-Van Dishoeck • Haarlem

Omslag: dia ANP-Foto, Amsterdam.

ISBN: 90 228 3598 7

© 1981 Unieboek b.v., Bussum

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.

Voor alle kwesties inzake het kopiëren van één of meer pagina's uit deze uitgave: Stichting Reprerecht, Overschiestraat 55, 1062 HN Amsterdam.

Verspreiding voor België: Unieboek b.v., p/a Standaardboekhandel, Belgiëlei 147A, 2000 Antwerpen.

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding. De totale bevolkingsgroei	9
Huwelijk en voortplanting	13
De sterfte	65
De migratie	86
Noten	101
Lijst van gebruikte literatuur	116
Lijst van bijlagen	120
Tabellen	122
Grafieken	141
Kaarten	152

Woord vooraf

Enige jaren geleden kreeg ik van de redactie van de *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden* het verzoek om voor dit werk een hoofdstuk te schrijven over de demografische geschiedenis van Nederland vanaf 1800. Hoewel ik in de loop der jaren reeds een reeks publicaties aan onderdelen en aspecten van de demografische geschiedenis van deze periode had gewijd, had dit nog niet in alle opzichten tot een samenhangend en evenwichtig beeld van het totaal geleid. Dit gaf mij aanleiding tot een hernieuwde studie van het gehele tijdvak, o.a. met gebruikmaking van materiaal, dat ik nog niet eerder had bewerkt.

Eén en ander leidde in eerste instantie tot een – niet afgewerkt – manuscript, dat ongeveer de dubbele omvang had van hetgeen hierbij wordt aangeboden. Een eerste reductie leverde de tekst op, die nu de grondslag vormt van dit boek. Na indiening hiervan bij de redactie bleek, dat de omvang hiervan nog enige malen groter was dan de beschikbare ruimte. Voor het hoofdstuk, zoals het uiteindelijk in de N.A.G.N. zal verschijnen, diende dus nog een nieuwe tekst te worden geschreven.

Na enige aarzeling heb ik besloten het voorstel van de uitgever te accepteren om het manuscript zoals ik het aanvankelijk had ingediend, afzonderlijk te publiceren. De aarzeling vloeide voort uit het bestaan van vage plannen om het hiervoor genoemde, niet afgewerkte manuscript uit te werken tot een uitvoerige studie over de demografische geschiedenis van de onderhavige periode. Mede in verband met andere onderzoekvoornemens voor de komende jaren, mag ik er echter niet van uitgaan, dat ik nog in de gelegenheid zal zijn, die plannen ook uit te voeren. Het was hierom voor mij toch aantrekkelijk, dit betrekkelijk korte overzicht van feiten en conclusies thans te zien uitgeven. Velen uit de zeer gevarieerd samengestelde kring van belangstellenden in de historische demografie zullen de beknoptheid van dit geschrift misschien ook als een voordeel zien. Deze brengt echter wel mee, dat veel beschikbaar materiaal niet of slechts kort wordt vermeld en de argumentatie met betrekking tot bepaalde conclusies soms sum-

mier moest blijven. In de aantekeningen wordt echter wel uitvoerig naar de statistische bronnen en de relevante literatuur verwezen. Opgemerkt zij nog, dat deze publicatie slechts een beperkte verwantschap heeft met mijn bijdrage over de demografische ontwikkeling van Nederland sinds 1800 in de thans niet meer in de handel zijnde bundel *Van nu naar nul*, van 1974 (blz. 36 t/m 75). Deze bijdrage was anders van opzet, beperkt van omvang en o.a. wegens ruimtegebrek was er geen overzicht van de binnen- en buitenlandse migratie in opgenomen. Bovendien is het materiaal, waarover ik beschik sinds 1974 aanzienlijk toegenomen, terwijl ik voor een aantal problemen die zich in de demografische ontwikkeling van Nederland voordoen, ondertussen een oplossing meen te hebben gevonden.

E.W. Hofstee.

Inleiding

De totale bevolkingsgroei

Het valt thans reeds met grote mate van zekerheid te zeggen dat de periode 1815-1970 in de demografische geschiedenis van Nederland, vooral gezien vanuit het oogpunt van de totale bevolkingsgroei¹, een min of meer afgesloten eenheid vormt. Onderzoek van Slicher van Bath en zijn medewerkers² leidde tot de conclusie dat het huidige Nederland van ongeveer 1500 tot 1650 een relatief snelle bevolkingsgroei kende. Daarna trad een periode in van een vrijwel volkomen stagnatie die, zoals nu kan worden vastgesteld³, in feite tot 1815 duurde. Dan vindt plotseling een omslag plaats. In de jaren van 1815 tot 1875 bedraagt in 'normale' jaren de natuurlijke bevolkingsgroei ongeveer 10 per 1000 van de totale bevolking per jaar. Wel werden tot en met 1873 (pokkenepidemie van 1871-1873) deze 'normale' jaren telkens weer afgewisseld door jaren met veel lagere overschotten, voornamelijk als gevolg van het optreden van epidemieën. In één jaar (1847, aardappelziekte) is er zelfs sprake van een sterfteoverschot.

Na 1875 stijgen de overschotten geleidelijk tot een vijfjaarlijks gemiddelde van 15,60/00 in de periode 1901-1905. Dan volgt weer een geleidelijke daling tot een gemiddelde van 11,60/00 in de periode 1936-1940. Na de tweede wereldoorlog leidde de bekende geboortengolf tot de hoogste geboortenoverschotten die in Nederland ooit werden bereikt. Voor de periode 1946-1950 bedroeg het gemiddelde overschot 18,10/00. Daarna daalt het dan weer tot 10,7 in de periode 1966-1970. In 1971, vrijwel exact een eeuw nadat overschotten van meer dan 100/00 een vaste regel werden – uitzonderingen waren alleen 1918 (Spaanse griep) en 1945 (hongerwinter) –, daalt het geboortenoverschot weer beneden deze grens van 100/00 (8,9). Het tijdperk van de snelle natuurlijke bevolkingsgroei is dan duidelijk voorbij; in 1975 is het overschot al gedaald tot 4,70/00 (zie tabel 1 en grafiek 1). Dat over een reeks van jaren de natuurlijke groei gering zal zijn en binnen afzienbare tijd zelfs een daling van de Nederlandse bevolking op zal treden, lijkt zeer waarschijnlijk.⁴

Van 1795⁵ tot 1975 groeide de bevolking binnen de huidige grenzen van Nederland van 2 078 487 tot 13 599 092, dus tot meer dan het zesvoudige. In deze sterke bevolkingsgroei van het eind van de 18de eeuw tot heden staat Nederland natuurlijk niet alleen; overal in de Westerse wereld nam in die tijd de bevolking tot een veelvoud toe. Dit betekent echter niet dat de bevolkingsontwikkeling in Nederland in grote lijnen praktisch dezelfde zou zijn geweest als in de andere Westerse landen en de verschillen slechts bijkomende details zouden betreffen. Nederland vertoont in verschillende opzichten bijzondere trekken. Dit betreft niet alleen de totale groei van de bevolking, maar – zoals zal blijken – ook de oorzaken, die daartoe leidden.

Om de positie van Nederland duidelijker te doen uitkomen, wordt op verschillende plaatsen in het volgende ons land met België vergeleken.⁶ Hoewel België zeker ook niet zonder meer als representatief voor de Westerse wereld kan gelden⁷, tendeert het meer naar het gemiddelde beeld dan Nederland. Anderzijds maken natuurlijk wel overeenkomsten in de economische, sociale en politieke positie van Nederland en België deze vergelijking zinvol. *Grafiek 2* toont in de eerste plaats dat uiteindelijk de groei van de Nederlandse bevolking sedert het eind van de 18de eeuw veel sterker is geweest dan die van de Belgische. Tegenover een groei van de Nederlandse bevolking tot ruim het zesvoudige staat die van België tot ruim het drievoudige in 1975, in vergelijking met $\pm$ 1800.

Het uiteenlopen van de groei van de bevolking van beide landen doet zich echter geenszins regelmatig over de gehele periode voor. Opvallend is dat vanaf 1804 België een vrij sterke groei vertoont, terwijl de bevolking van Nederland van 1795 tot 1815, en met name van 1804 tot 1815, slechts uitermate langzaam toeneemt. Na 1815 verandert echter de verhouding; het relatieve groeitempo van de Nederlandse bevolking stijgt abrupt tot ongeveer hetzelfde als dat van de Belgen, die vóór en na 1815 ongeveer in hetzelfde tempo groeien. Hoewel zich natuurlijk schommelingen voordoen – die overigens ten dele niet reëel zijn, maar hebben te maken met statistische correcties bij de volkstellingen, met name bij die van 1830 – blijven merkwaardigerwijs na 1815 tientallen jaren lang de beide landen ongeveer dezelfde relatieve groei vertonen. Dit duurt tot ongeveer 1875. Daarna blijft jaar op jaar, tot vandaag de dag, de groei van de Belgische bevolking bij die van de Nederlandse ten achter. Het grootst zijn de groeiverschillen, om begrijpelijke redenen, gedurende de eerste wereldoorlog. De verschillen die na 1875 optreden, zijn in absolute aantallen niet gering. In de eeuw na 1875 nam de Nederlandse bevolking toe met bijna 10 miljoen, de Belgische met nog geen 4,5 miljoen. Deze opvallend snelle groei van

de bevolking na 1875 plaatst Nederland in de Westeuropese wereld in een zekere uitzonderingspositie. Het zoeken naar de achtergronden van deze opvallende ontwikkeling vormt dan ook één van de belangrijkste problemen van de demografische geschiedenis van Nederland sinds 1800.

Aan de totale bevolkingsgroei van Nederland hebben de verschillende delen van het land in uiteenlopende mate deel gehad. Niet alleen is de uiteindelijke relatieve groei na 175 jaar, zoals uitgedrukt in het indexcijfer voor 1971, duidelijk ongelijk; ook van periode tot periode is hun bijdrage tot de totale groei verschillend (*zie tabel 2*). Wanneer we ons beperken tot de provincies, dan blijkt dat de in vergelijking met België zo geringe groei van de totale bevolking van Nederland tussen 1795 (1804) en 1815 primair is toe te schrijven aan de gang van zaken in de westelijke provincies. In Zuid-Holland stagneerde de bevolking van 1795 tot 1815, in Zeeland trad een daling op van ongeveer 3% en in Noord-Holland daalde de bevolking met niet minder dan ongeveer 8%. De rest van de provincies toonde een stijging van betekenis, al bleef deze in de meeste gevallen, wat de periode 1804-1815 betreft, wel iets achter bij het gemiddelde van België. De opvallende wijziging in het groeitempo, die Nederland in 1815 en daarna laat zien, heeft ook in de eerste plaats betrekking op de westelijke provincies, al vertonen ook de meeste andere provincies wel enige versterking van de groei.

Het voorgaande betekent niet dat na 1815 de groei van de bevolking in het westen van het land relatief duidelijk sterker zou zijn in het land als geheel. Tot ongeveer 1860 hebben Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht moeite om het groeitempo van het land als geheel bij te houden. Zuid-Holland komt er iets boven uit, Utrecht volgt vrijwel het landelijke gemiddelde en Noord-Holland blijft daarbij ten achter. Een belangrijke rol in het verschil tussen deze drie provincies speelt in deze periode de ontwikkeling van de grote steden. Amsterdam en Utrecht blijven tot 1860, respectievelijk 1870, in groeitempo bij het Rijk ten achter, Den Haag groeit vanaf 1815 sneller dan het Rijk als geheel en Rotterdam vertoont vanaf 1840 een duidelijk snellere groei. Opvallend is de trage groei van Zeeland, Noord-Brabant en Limburg tot 1860 en vooral ook daarna. Terwijl tussen 1830 en 1900 de bevolking van het Rijk als geheel ongeveer verdubbelde, groeide de bevolking van Zeeland, Noord-Brabant en Limburg met niet meer dan de helft.

Een groei, tot 1860, van de beide Hollanden en Utrecht, die nauwelijks met het land als geheel in de pas loopt en een groei in de drie zuidelijke provincies, die daarbij ten achter blijft, impliceert een sterkere groei in

de andere landdelen. Inderdaad is de groei in Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Gelderland tot 1860 sterker dan in het land als geheel, al zijn de verschillen niet bijzonder groot. Een uitzondering op dit laatste vormde Drenthe dat vanaf 1815, gedurende de gehele 19de eeuw, relatief snel groeide, al was, gezien het geringe bevolkingsaantal in het begin van de 19de eeuw, de absolute groei niet spectaculair.

Na 1860 – dus reeds voor de opening van het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg en vóór het optreden van de grote landbouwcrisis – beginnen de verhoudingen te veranderen. Duidelijk begint dan de bevolkingsgroei in het westen die van het land als geheel te overtreffen, terwijl de noordelijke en oostelijke provincies – met uitzondering van Drenthe – achter raken. Vooral de relatieve positie van Friesland wordt zeer snel zwakker. Reeds tegen het einde van de eeuw is de relatieve groei sinds 1830 voor Noord- en Zuid-Holland hoger dan in alle andere provincies, terwijl de oostelijke en noordelijke provincies, met uitzondering van Drenthe, tot het landsgemiddelde of minder zijn gedaald. Ook Utrecht groeit na 1860 snel, maar blijft tot de eeuwwisseling nog achter bij Noord- en Zuid-Holland. Na 1880 begint ook het groeitempo van Noord-Brabant en Limburg te versnellen, maar het duurt nog tot na 1900 vóór het boven het rijksgemiddelde uitkomt. Deze versnelling van het groeitempo vertoont – zoals is te verwachten – Zeeland niet. Het blijft traag groeien en komt geleidelijk, wat de relatieve bevolkingstoename betreft, op de laatste plaats terecht. De groeiverhoudingen tussen de provincies, zoals ze zich aan het eind van de 19de eeuw vertonen, handhaven zich in grote lijnen gedurende enige tientallen jaren. Hoewel de tweede wereldoorlog tijdelijk afwijkingen vertoont, duurt het tot na die oorlog voor het patroon wezenlijk gaat veranderen. In de jaren zestig van deze eeuw begint de groei van de bevolking in Noord- en Zuid-Holland te stagneren en soms zelfs om te slaan in een daling. De groei verplaatste zich in belangrijke mate naar Utrecht en (West-) Gelderland, die – met Noord-Brabant – in de jongste periode de sterkste toename vertoonden.

Geboorten, sterfte, vestiging en vertrek bepalen de omvang van de groei, c.q. van de achteruitgang van een bevolking en de in verschillende opzichten opvallende ontwikkeling van de bevolking van Nederland en zijn onderdelen vindt hierin haar verklaring. Aan het verschijnsel geboorten is – al verdienen ook de buitenechtelijke geboorten de aandacht – dat van de huwelijken direct verbonden. In het volgende zullen dan ook achtereenvolgens huwelijk en voortplanting, sterfte en migratie aan de orde komen.

Huwelijk en voortplanting

Ondanks de eigen karakteristiek die de demografische ontwikkeling van Nederland vertoont, maakt ze anderzijds duidelijk deel uit van die van de Westerse wereld in het algemeen. Ze kenmerkt zich dan ook mede door de in vele opzichten unieke trekken die met name huwelijk en voortplanting in de laatste eeuwen in dit deel van de wereld hebben vertoond, en ze zal dus in verband daarmee moeten worden gezien. De geschiedschrijving van de ontwikkeling van huwelijk en voortplanting in de jongste eeuwen in de westerse wereld is nog betrekkelijk jong en de inzichten met betrekking tot de samenhang en de achtergronden van de waargenomen verschijnselen zijn ten dele nog controversieel. Een duidelijk beeld van de hoofdtrekken van deze geschiedenis is zeker nog geen gemeengoed. Het lijkt daarom wenselijk hier – en wat de jongste periode betreft, later in dit geschrift – te pogen summier dit algemeen westerse beeld te schetsen.

Demografisch relevant met betrekking tot huwelijk en voortplanting zijn primair het relatieve aantal bestaande huwelijken naar de leeftijden der partners binnen een bepaalde bevolking, eventueel onderscheiden in eerste en latere huwelijken, de leeftijden waarop de huwelijken worden gesloten en tenslotte het aantal kinderen dat uit de huwelijken wordt geboren. Het is de wisselende, gekwantificeerde verschijningsvorm van deze drie, ten dele van elkaar afhankelijke elementen en de oorzaken en achtergronden van de veranderingen in dit opzicht, waar het in de geschiedenis van huwelijk en voortplanting in wezen om gaat.

Vanaf ongeveer 1600, in Nederland misschien vanaf ongeveer 1650, ontwikkelde zich in West-Europa een patroon van huwelijk en voortplanting, dat in de wereld wel als uitzonderlijk mag gelden. Het onderscheidde zich door een hoge tot soms zeer hoge huwelijksleeftijd en in vele gevallen door een relatief hoog percentage mannen en vrouwen dat nooit trouwde. Het kenmerkt zich in zijn 'ideale' vorm verder door een onbeperkte of vrijwel onbeperkte voortplanting in het huwelijk.

Het stelsel wordt in de betreffende literatuur – de eerste die er uitdrukkelijk de aandacht op vestigde was Mackenroth in 1953⁹ – aangeduid als het Europese, het Westeuropese of het malthusiaanse, het laatste in tegenstelling tot het neomalthusiaanse, stelsel. Persoonlijk gebruikte schrijver dezes eerder en prefereert hij nog steeds de term agrarisch-ambachtelijk patroon of stelsel.⁹

Het agrarisch-ambachtelijk patroon in de juist genoemde 'ideale' vorm is in feite de praktische verwezenlijking van het stelsel dat Malthus aanbeval om, zonder bewuste beperking van het aantal geboorten binnen het huwelijk toe te passen, de omvang van het nageslacht in een zeker evenwicht te houden met de aanwezige bestaansmogelijkheden. Het kan echter worden betwijfeld of de overweging het nageslacht beperkt te willen houden, bij het opvoeren van de huwelijksleeftijd als wezenskenmerk van het agrarisch-ambachtelijke stelsel, een overwegend of zelfs maar een belangrijke rol heeft gespeeld. We zullen dit patroon van huwelijk en voortplanting vermoedelijk moeten beschouwen als een consequentie van de agrarisch-ambachtelijke economische orde, zoals die zich in West-Europa vanaf de late middeleeuwen ontwikkelde. Deze economische orde was gekenmerkt door de overheersende betekenis van kleine, zelfstandige, op eigen verantwoordelijkheid gevoerde bedrijven in landbouw en nijverheid en – in mindere mate – ook in de handel. Bedrijfshuishouding en gezinshuishouding vielen samen en werden gedomineerd door de vader. Een bijzondere vorm van huishouden in sommige agrarische gebieden was het, als vaste zede bestaande, drie generatie-huishouden, dat ontstond doordat bij huwelijk van één van de zoons het jonge echtpaar bij de ouders 'introuwde', dus deel uit ging maken van het ouderlijk huishouden. Dit ging gepaard met een erfzede, waarbij het bedrijf na de dood van de ouders integraal toeviel aan deze introuwende zoon (blijversrecht, 'Anerbenrecht'). Hier stond tegenover dat deze zoon de plicht had aan de ongetrouwd op de boerderij achterblijvende broers en zusters levensonderhoud te verschaffen.¹⁰

De maatschappelijke situatie binnen de agrarisch-ambachtelijke economische orde bracht mee dat het grotendeels van de verhoudingen in het ouderlijk gezin en het ouderlijk bedrijf afhing of de zoons de gelegenheid kregen een huwelijk aan te gaan en een gezin te stichten. Hiervoor was normaliter nodig dat zij over een eigen bedrijf konden beschikken. Dit kon dan het ouderlijk bedrijf zijn of een te verwerven bedrijf. In het eerste geval moest de vader plaats maken voor de zoon, al dan niet door overlijden. In het tweede geval moest hij de middelen verschaffen om een nieuw bedrijf te stichten of op andere wijze te verwerven. Of de zoon een ander bedrijf dan het ouderlijke (soms het

schoonouderlijke) bedrijf kon krijgen, hing, behalve van de aanwezige middelen, ervan af of er bestaande bedrijven beschikbaar waren, dan wel nieuwe stichtingen mogelijk waren. Hierbij speelde dus onder andere de economische situatie in het betreffende gebied een rol. Het stichten van een nieuw bedrijf of het aankopen van een bestaand bedrijf, ten behoeve van een huwende zoon, betekende een aanslag op het welzijn van het ouderlijke gezin. Men raakte een (volleerde) arbeidskracht kwijt en de beschikbare kapitaalgoederen moesten in tweeën worden gedeeld. Deze omstandigheid werkte natuurlijk een laat of eventueel niet trouwen in de hand.

Breder maatschappelijk gezien, kan men stellen dat het agrarisch-ambachtelijk stelsel er primair op was gericht het aantal huishoudens te beperken en dat dit secundair een beperking van de omvang van het nageslacht tot gevolg had. Een dergelijke beperking van het aantal huishoudens was een logische en doelmatige wijze van handelen om binnen de betreffende samenlevingen welstandsverliezen te voorkomen. Een klein aantal grote huishoudens (waarbij dus de kinderen lang in het ouderlijk gezin blijven) is goedkoper – zowel wat de investeringen als wat de lopende kosten betreft – dan een groot aantal kleine huishoudens.

Uit het voorgaande valt af te leiden dat het agrarisch-ambachtelijk patroon van huwelijk en voortplanting waarschijnlijk weinig kans heeft in samenlevingen waar de verantwoordelijkheid voor het bestaan en het welzijn van het afzonderlijke gezin niet primair ligt bij dit individuele gezin zelf, maar bij een grotere collectiviteit, een grootfamilie, een stam die het grondgebruik van de afzonderlijke huishoudens regelt, een mir, die bij tussenpozen de grond onder boeren herverdeelt, of bij een heer die het economische lot van zijn onderhorigen beheerst. Het stelsel verlangt een vergaande onderdrukking van de seksuele verlangens. Deze is slechts op te brengen als alle betrokkenen zich concentreren op – en zich identificeren met – de belangen van het gezin en het eigen bedrijf, dat de basis is van het bestaan van het gezin. Het stelsel past dan ook in feite al niet meer volledig in een groeiend kapitalisme met een omvangrijk proletariaat, dat de verantwoordelijkheid voor eigen bestaan en de toekomst van zijn kinderen niet meer werkelijk kan dragen.

Opgemerkt dient te worden dat de feitelijke werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon van huwelijk en voortplanting in belangrijke mate afhankelijk is van de relatieve hoogte van de sterfte. Bij hoge sterfte is de kans dat zelfstandige bestaansmogelijkheden vrij komen door het vroeg uitvallen van de ouders, en daarmee ook de kans op een relatief jong huwelijk van de kinderen, naar verhouding groot.

Bovendien kan een hoge sterfte en vooral een hoge kindersterfte ertoe leiden dat voor bepaalde bedrijven geen opvolgers aanwezig zijn en meer dan één zoon uit een ander bedrijf een kans op een – eventueel – jong huwelijk krijgt.

Binnen samenlevingen waarin het agrarisch-ambachtelijk stelsel heerst, zal de huwelijksleeftijd in de regel niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats worden bepaald door individuele beslissingen van de direct betrokkenen, maar er zal zich een bepaalde norm ontwikkelen met betrekking tot de leeftijd waar beneden het aangaan van een huwelijk als niet verantwoord, niet redelijk, of niet behoorlijk wordt beschouwd. Wanneer de sterfte hoog is en veelal relatief jonge huwelijken nodig zijn om de opengevallen plaatsen op te vullen, zal echter een stringente zede van – zeer – laat trouwen moeilijker kunnen groeien. Er kan zich dan – ook al zullen zekere regels blijven bestaan – een huwelijkspatroon ontwikkelen dat – ondanks de hoge sterfte – bij ongeremde voortplanting binnen het huwelijk zou kunnen leiden tot een duidelijke wanverhouding tussen de omvang van het nageslacht en de aanwezige bestaansmogelijkheden. Bijzondere omstandigheden kunnen het ontstaan van een dergelijke situatie in de hand werken. In de eerste plaats kan de dreiging van een vergaande onevenwichtigheid worden vergroot door een trage of negatieve ontwikkeling van de economische bedrijvigheid. In de tweede plaats kan een ontwikkeling in deze richting worden bevorderd als een hoge sterfte slechts bij tussenpozen optreedt. In de perioden van hoge sterfte, als veel gezinshoofden overlijden, zijn relatief veel en relatief jonge huwelijken binnen de agrarisch-ambachtelijke economische orde een noodzaak. Men kan dan echter in de daarna dan weer volgende perioden van 'normale' sterfte van jonge mensen moeilijk eisen weer zeer hoge huwelijksleeftijden als vaste regel te aanvaarden, of het huwelijk maar achterwege te laten. Dit zou te grote spanningen oproepen. Een vaste zede van zeer laat en eventueel niet trouwen kan echter wel ontstaan in groepen waar de sterfte naar verhouding gematigd en min of meer constant is en de expansiemogelijkheden voor de economie gering. Vooral in die gevallen zal de zede van laat trouwen dan ook meestal een duidelijke ondersteuning krijgen in allerlei cultuurvormen die aan het optreden van huwelijken op jonge leeftijd nauwelijks ruimte laten" en die anderzijds voor het bestaan van een aanzienlijk aantal ongehuwde volwassenen een zekere oplossing bieden.

In het voorgaande werd gesproken van het agrarisch-ambachtelijke patroon als een op lange termijn werkend stelsel, veelal in een duidelijke zede uitgekristalliseerd. Het systeem van aanpassing aan de aanwezige bestaansmogelijkheden door hoge huwelijksleeftijden en lage

huwelijksfrequentie fungeerde echter ook om een evenwichtsherstel tot stand te brengen, wanneer dit door schommelingen op middellange termijn in de verhouding tussen aanwezige zelfstandige bestaansmogelijkheden en de huwbare jongeren, als gevolg van demografische en/of economische oorzaken, noodzakelijk was. Het was als zodanig zeer doelmatig, omdat hierdoor op korte termijn de ontwikkeling van het aantal huishoudingen, zo nodig zeer drastisch, kon worden afgeremd, hetgeen om de eerder genoemde redenen binnen de betreffende samenleving tot aanzienlijke besparingen kon leiden.

Hiervoor werd als 'ideale' (malthusiaanse) vorm van het agrarisch-ambachtelijke stelsel de situatie aangeduid, waarin een hoge huwelijksleeftijd en eventueel een laag percentage ooit huwenden gepaard gaan met een onbeperkte voortplanting in het huwelijk. Dit 'ideaal' met betrekking tot de voortplanting in het huwelijk werd soms dicht benaderd,¹² maar was geenszins een vaste regel. In Zweden, waarover ons zeer nauwkeurige gegevens betreffende huwelijk en voortplanting vanaf 1750 bekend zijn, heeft vanaf dat jaar – en vermoedelijk ook reeds daarvoor – tot aan het begin van de moderne geboortendaling omstreeks 1880 de huwelijksvruchtbaarheid steeds beneden het natuurlijk mogelijke gelegen. In Nederland als geheel lag in het allereerste begin van de 19de eeuw het relatieve geboortenaantal ook aanzienlijk beneden de natuurlijke grens, vrijwel zeker niet minder dan in Zweden. Het stagneren van de Nederlandse bevolking vanaf 1650 maakt het waarschijnlijk dat dit over een zeer lange periode het geval is geweest. In Hollands Noorderkwartier was vermoedelijk in die periode de huwelijksvruchtbaarheid nog veel lager dan in Zweden.¹³ In Nederland stijgt na 1814 de huwelijksvruchtbaarheid aanzienlijk, maar blijft ook dan nog significant beneden het natuurlijk mogelijke. Het lijkt wel waarschijnlijk dat – ook als men Frankrijk buiten beschouwing laat, waar, zoals bekend, vanaf ongeveer 1750 sprake is van bewuste geboortenbeperking – in alle Westeuropese landen, vóór het intreden van de moderne geboortendaling, in de 19de eeuw de huwelijksvruchtbaarheid in meer of minder belangrijke mate beneden de natuurlijke grens lag.

De vraag waardoor dit achterblijven van de huwelijksvruchtbaarheid bij de natuurlijke mogelijkheden teweeg werd gebracht, is aanleiding geweest tot een controverse in de historische demografie. Sommigen menen dat het – evenals de geboortenbeperking in de moderne tijd – zijn achtergrond vond in een streven naar beheersing van het kindertal door middel van een bewust en systematisch toepassen van anti-conceptionele middelen en methoden.¹⁴ Anderen menen dat dit in het algemeen niet het geval was, doch dat dit massaal achterblijven van de

huwelijksvruchtbaarheid bij de natuurlijke mogelijkheden in de pre-moderne tijd is toe te schrijven aan verschillende vormen van beperking – soms van zeer vergaande aard – van het geslachtelijke verkeer in het huwelijk. Het is niet de bedoeling hier uitvoerig op deze controverse in te gaan. Opgemerkt zij dat schrijver dezes een aantal jaren geleden reeds heeft betoogd de tweede opvatting de juiste te achten.¹⁵ Een speciaal onderzoek van een team van Franse deskundigen, dat zich met dit onderwerp bezighield, kwam in 1960 tot de conclusie dat bewuste geboortenbeperking op grote schaal in Frankrijk niet eerder voorkomt dan 1750 en in de rest van Europa niet eerder dan een eeuw daarna.¹⁶

Het verwierp dus hiermee de eerste veronderstelling. In recent onderzoek heeft Knodel langs statistische weg laten zien dat de reeds eerder genoemde subnatuurlijke huwelijksvruchtbaarheid in Zweden het gevolg moet zijn geweest van een beperking van het seksuele verkeer in het huwelijk en niet van bewuste geboortenbeperking. De veronderstelling dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen de moderne, bewuste geboortenbeperking en het achterblijven van de huwelijksvruchtbaarheid bij het natuurlijk mogelijke in de pre-moderne tijd, heeft door zijn onderzoek een stevige statistische basis gekregen. Het voorgaande houdt geen ontkennen in van de mogelijkheid – en de waarschijnlijkheid – van het voorkomen in de pre-moderne tijd, in bijzondere groepen van beperkte omvang, van een bewuste geboortenbeperking van het moderne type. Het gaat ons hier echter om het massaal achterblijven van de huwelijksvruchtbaarheid bij omvangrijke groepen.

De zojuist besproken veronderstelling aangaande de verschillen tussen en moderne en de pre-moderne tijd met betrekking tot het achterblijven van de huwelijksvruchtbaarheid bij de biologische mogelijkheden, impliceert in feite reeds dat de beperkingen in het seksuele verkeer in de pre-moderne tijd in sterke mate moeten hebben berust op bestaande zeden dienaangaande (ook Knodel spreekt in dit verband van 'mores') en niet op telkens weer ad hoc genomen beslissingen. Dat dit inderdaad het geval zal zijn geweest, wordt mede waarschijnlijk gemaakt door hetgeen de laatste jaren bekend is geworden over de voortplanting bij allerlei volkeren buiten Europa.¹⁷

Een duidelijke aanwijzing in deze richting vormt ook het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid in de pre-moderne tijd in Zweden waar, zoals reeds werd opgemerkt, vanaf 1750 de huwelijksvruchtbaarheid – ook per leeftijdsgroep – bekend is. Tot het optreden van de moderne geboortendaling in het laatste kwart van de 19de eeuw vertoont de huwelijksvruchtbaarheid er, naar verhouding, zeer geringe schomme-

lingen. Van een aanwijsbaar verband tussen het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid en de economische situatie (hoogte van de graanprijzen, 'lange golven' in de economische ontwikkeling) kan niet worden gesproken. Blijkbaar wordt de hoogte van de huwelijksvruchtbaarheid door een sterke traditie bepaald. Opgemerkt kan worden dat ook de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland van 1830 tot de moderne geboortendaling in deze richting wijst.

De veronderstelling, die in Nederland onder anderen door Buissink¹⁹ naar voren is gebracht, dat men in de pre-moderne tijd de huwelijksvruchtbaarheid zou hebben gemanipuleerd ten einde zich aan te passen aan schommelingen in de ontwikkeling van de verhouding tussen bevolking en bestaansbronnen – waarbij men dan met name zal moeten denken aan schommelingen op middellange termijn – vindt in de feitelijke gegevens betreffende de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid geen bevestiging. Dit ligt trouwens ook wel voor de hand, omdat beperking van de geboorten als noodmaatregel weinig direct soulaas kon bieden. De kosten van het onderhoud en de opvoeding van een jong kind waren gering en het kon anderzijds reeds op zeer jeugdige leeftijd een bijdrage leveren aan het gezinsinkomen. De problemen kwamen eerst na het volwassen worden. Men past zich, zoals reeds eerder werd opgemerkt, demografisch aan dergelijke schommelingen aan door verhoging van de huwelijksleeftijd en verlaging van de huwelijksfrequentie.

Schommelingen op zeer korte termijn (één of enkele jaren) in de huwelijksvruchtbaarheid komen – onder andere in Nederland¹⁹ – voor als gevolg van rampen (epidemieën etcetera), die blijkbaar leiden tot een acute ontregeling van het seksuele verkeer. Herstel treedt dan echter meestal zeer snel op, ook als bij voorbeeld de epidemie zich nog voortzet. Dergelijke ontregelingen beperken zich overigens niet tot de pre-moderne tijd. Zo gaf bij voorbeeld in onze eeuw de Spaanse griep in 1918 aanleiding tot het optreden van dit verschijnsel.²⁰

Dat de beperkingen in de frequentie – en veelal vermoedelijk ook in de duur – van het geslachtelijk verkeer in het huwelijk primair werden geregeld door bepaalde zeden, betekent natuurlijk niet dat ze los stonden van sociale, economische, religieuze, of andere achtergronden. Integendeel, men moet er vanuit gaan dat bepaalde zeden een duidelijke ontstaansgrond hadden, ook al kunnen ze soms traditioneel nog een lang leven leiden, nadat deze oorspronkelijke achtergrond is weggevalen. In sommige gevallen is de ontstaansgrond van de in dit verband van belang zijnde zeden met een vrij grote mate van zekerheid aan te wijzen. Onveranderlijk waren de zeden met betrekking tot het seksuele verkeer vanzelfsprekend niet, al konden ze zich, zoals het voorbeeld

van Zweden waarschijnlijk maakt, op zeer lange termijn handhaven. Doen zich geen schokkende gebeurtenissen voor, dan zal het verdwijnen of veranderen van zeden als hier bedoeld zich meestal in een geleidelijk verlopend proces afspelen. Ingrijpende ervaringen in het leven van een groep kunnen er echter toe leiden dat misschien reeds latent aanwezige tendenties tot wijzigingen in dit opzicht plotseling manifest worden.

Het hiervóór kort omschreven agrarisch-ambachtelijk patroon leverde de grondstructuur van de verhoudingen inzake huwelijk en voortplanting, die Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw kenmerkten, zoals uit verschillende gegevens valt af te leiden. Vergelijkt men (*tabel 3*) de percentages gehuwden volgens de volkstelling 1830 – de eerste die hierover gegevens verschaft – met die volgens de jongste volkstellingen, dan is het zonder meer duidelijk dat in de eerste helft van de 19de eeuw de huwelijksluiting aan vergaande restricties onderhevig was. Op zich zelf waren de percentages gehuwden in 1830 nog niet zo bijzonder laag; in 1849 bereikten ze een aanzienlijk lager niveau. Zoals wel te verwachten is, zijn vooral de percentages gehuwden in de jonge leeftijdsgroepen van de huwbare bevolking naar verhouding zeer laag. Men kan hieruit afleiden dat de huwelijksleeftijden relatief hoog lagen. Rechtstreekse gegevens omtrent de huwelijksleeftijd zijn pas vanaf 1850 ter beschikking (*grafiek 3*). Zij bevestigen dat omstreeks het midden van de eeuw de huwelijksleeftijden aanzienlijk hoger lagen dan thans. We beschikken niet over gegevens die ons een duidelijk beeld zouden kunnen verschaffen van de ontwikkeling van de huwelijksleeftijd en daarmee van het agrarisch-ambachtelijk patroon van huwelijk en voortplanting in Nederland over de jaren sinds 1600. Gegevens over de leeftijden van de bruiden in Amsterdam²¹ laten echter duidelijk zien hoe daar vanaf de 17de eeuw de huwelijksleeftijd voortdurend steeg.

In het geheel van West-Europa was in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw de huwelijksleeftijd noch opvallend hoog, noch opvallend laag en het percentage nooit huwenden eveneens niet opvallend afwijkend. In het allereerste begin van de 19de eeuw was in Zweden bij voorbeeld de huwelijksleeftijd vermoedelijk wat lager dan in Nederland en het percentage gehuwden wat hoger. Tegen het midden van de eeuw waren in België – de eerste Belgische volkstelling stamt van 1846 – de huwelijkskansen iets geringer dan in Nederland en dat blijft zo tot ongeveer 1880.

Opmerkelijk zijn wel de verschillen tussen de Nederlandse provincies (*zie tabel 4*). Relatief hoge percentages jong gehuwden en lage per-

centages nooit huwenden vindt men in Friesland en Groningen, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland. Laag, respectievelijk hoog zijn deze percentages in de oostelijke provincies en zeer laag, respectievelijk zeer hoog zijn ze in Noord-Brabant en Limburg. Utrecht neemt, zoals dikwijls in demografische aangelegenheden in Nederland, een middenpositie in. Deze verschillen blijven gedurende de gehele 19de eeuw bestaan en hebben zelfs lange tijd een neiging zich toe te spitsen. Eerst tegen het einde van de eeuw tenderen ze tot verminderen, maar tot de tweede wereldoorlog blijven ze van betekenis. Thans zijn de nog bestaande verschillen niet meer van veel belang. Opgemerkt dient nog te worden dat in Drenthe de percentages gehuwden, althans voor bepaalde leeftijdsgroepen, aanzienlijke fluctuaties vertonen en niet steeds met die in andere oostelijke provincies in de pas lopen. De oorzaak hiervan dient men te zoeken in de naar verhouding sterke immigratie die in Drenthe in verschillende perioden na 1815 plaatsvond, wel in de eerste plaats naar de veengebieden. Ook het overbrengen van kolonisten, vooral uit het westen van het land, naar de koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid, heeft echter een rol gespeeld. Zoals uit gegevens van meer gedetailleerde aard, later in de 19de eeuw, blijkt – zie onder andere kaarten 1 en 2 – vertonen de Drentse veenkoloniën een demografisch patroon dat sterk afwijkt van dat van de dorpen op de zandgronden, onder andere omdat de huwelijksleeftijd er aanzienlijk lager lag.

In de hieraan voorafgaande bespreking van het algemene karakter van het agrarisch-ambachtelijk patroon werd uitvoerig stilgestaan bij de belangrijke verschillen in huwelijksvruchtbaarheid, die binnen dit patroon kunnen ontstaan als gevolg van verschillen in zeden met betrekking tot de omvang van het seksuele verkeer in het huwelijk. Terloops werd reeds opgemerkt dat in Nederland vermoedelijk vanaf de 17de eeuw tot 1815 de huwelijksvruchtbaarheid opvallend laag is geweest. Een berekening van de huwelijksvruchtbaarheid in de zin van het aantal geborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15-44 jaar²² per jaar is voor Nederland pas na 1830 mogelijk, omdat vóór die tijd gegevens over het aantal vrouwen naar leeftijd, gecombineerd met burgerlijke staat, ontbreken. Wel is het echter mogelijk vanaf 1804 een verhoudingscijfer te berekenen, dat als een soort van surrogaat voor het huwelijksvruchtbaarheidscijfer kan gelden, namelijk de verhouding tussen het aantal in een bepaalde periode geboren kinderen en het aantal in dezelfde periode gesloten huwelijken²³ (zie tabel 5). In de demografisch rustige periode 1804-1808, waarin het aantal huwelijken en het aantal geboorten waarschijnlijk niet sterk afweek van de daaraan voorafgaande jaren, bedroeg dit verhoudingscijfer voor

Nederland – zonder Limburg – 3,98. Berekenen we hetzelfde getal voor dezelfde periode voor België (zonder Limburg en Luxemburg) dan blijkt dit 4,83 te zijn. Zonder dat men hieruit mag concluderen dat de huwelijksvruchtbaarheid in deze periode in Nederland dus 17,5% lager lag dan die in België, mag men er wel uit afleiden dat het verschil in dit opzicht tussen beide landen aanzienlijk was en het zich misschien wel ongeveer in die orde van grootte heeft bewogen, al heeft waarschijnlijk ook in België toen de huwelijksvruchtbaarheid nog significant beneden het natuurlijk mogelijke gelegen.

In deze situatie komt, wat Nederland betreft, na 1814 abrupt een belangrijke verandering. In 1815 stijgt het geboortecijfer plotseling aanzienlijk (*zie grafiek 4*). Hoewel van jaar tot jaar schommelingen optreden, blijft het nadien, bijna tot het eind van de 19de eeuw, steeds belangrijk hoger dan in de periode van 1804 tot en met 1814. Hoewel we – zoals gezegd – dan nog niet over de leeftijdssamenstelling van de gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd beschikken, is er geen reden om aan te nemen dat er verschillen van betekenis zouden zijn in de relatieve aantallen gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd vóór en na 1815. Hoewel in de Franse tijd aanzienlijke schommelingen van jaar tot jaar voorkomen in het huwelijkscijfer (aantal gehuwde vrouwen per 1000 van de totale bevolking), blijkt (*zie grafiek 5*), als men bij voorbeeld vijfjaarlijkse gemiddelden van dit huwelijkscijfer berekent, het niveau van de nuptialiteit vóór en na 1815 praktisch hetzelfde te zijn. Een en ander wijst in de richting van een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid. Deze veronderstelling vindt een duidelijke bevestiging, wanneer we voor perioden na 1815 opnieuw het verhoudingscijfer tussen aantal huwelijken en aantal geboorten berekenen en deze vergelijken met de hiervoor genoemde voor de periode 1804 tot en met 1808. Zo bedroeg dit verhoudingsgetal voor de periode 1821-1825 voor Nederland 4,68; voor België 4,80. In België heeft het verhoudingsgetal praktisch geen verandering ondergaan; voor Nederland is het aanzienlijk gestegen en het benadert het Belgische cijfer. Dat in 1815 een plotselinge stijging van de huwelijksvruchtbaarheid optreedt, lijkt dus nauwelijks voor bestrijding vatbaar. We zullen deze moeten toeschrijven aan duidelijke verandering in de zede met betrekking tot de omvang van het seksuele verkeer in het huwelijk. Ze betekende een wezenlijke breuk in de demografische ontwikkeling van Nederland. Er kwam een einde aan de lange periode van stagnatie in de bevolkingsgroei; een nieuwe fase in de Nederlandse bevolkingsontwikkeling, die ruim 150 jaren zou duren, begon.

De opvallende verandering in het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland na het einde van de Franse overheersing is, voor

zover dit valt na te gaan, uniek in West-Europa. Ze is te meer opvallend, omdat de economische toestand van het land na het einde van de Franse tijd als bijzonder ongunstig moet worden gekwalificeerd en dit tientallen jaren lang leef. Elders²⁴ hebben we waarschijnlijk trachten te maken dat deze ontwikkeling aan een complex van factoren moet worden toegeschreven. In de eerste plaats was er in Nederland – bij voorbeeld in vergelijking met België – sprake van een relatief sterke onderdrukking van de seksualiteit in het huwelijk. Deze demonstreerde zich in de zojuist besproken lage huwelijksvruchtbaarheid in Nederland in het allereerste begin van de 19de eeuw, die men vermoedelijk mag zien als de eindfase van een lange periode met relatief lage huwelijksvruchtbaarheid. In de tweede plaats dient men zich te realiseren dat West-Europa, waaronder Nederland, aan het eind van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw werd gekenmerkt door wat men kan aanduiden als een seksuele revolte, vermoedelijk samenhangende met de denkbeelden van de Verlichting. Deze leidde, naar men moet aannemen, tot een aanzienlijke verzwakking van de sociale controle op het seksuele gedrag van de bevolking. Een gevolg hiervan was in de eerste plaats een sterke stijging van het percentage buitenechtelijk geboren. Wat Nederland betreft, valt deze in Rotterdam zeer duidelijk te constateren na 1770.²⁵ Ze bereikt haar toppunt in de periode tussen 1810 en 1825, toen in Amsterdam het percentage onwettige geboorten steeg tot ongeveer 18%²⁶ van het totaal aantal geboorten en voor het land als geheel dit percentage naar schatting tussen 5 en 10 lag en vermoedelijk dichterbij 10 dan bij 5.²⁷ In Frankrijk en ook elders²⁸ valt eveneens een stijging van het percentage gedwongen huwelijken te constateren. Wegens gebrek aan gegevens valt niet na te gaan of dit ook in Nederland het geval was. Het ligt voor de hand dat deze grotere vrijheid die men zich veroorloofde op seksueel gebied ook een druk uitoefende op de seksualiteit in het huwelijk. Hoewel er enige aanwijzingen zijn dat ook reeds vóór 1815 een zekere toeneming van het aantal geboorten²⁹ optrad, die men dan hieraan misschien zou mogen toeschrijven, werd deze dan toch nog niet duidelijk zichtbaar. In de derde plaats moet worden geconstateerd dat Nederland, in tegenstelling bij voorbeeld met België (zie *grafiek 4*), in demografisch opzicht zeer sterk en blijkbaar zeer emotioneel reageert op de bevrijding van de Franse overheersing. De plotselinge stijging van de geboortencijfers in 1815 en daarna betekende een duidelijke doorbreking van het bestaande patroon met betrekking tot het seksuele verkeer in het huwelijk. Gezien echter de spanningen die ten aanzien van dit patroon reeds bestonden, leidde deze doorbreking als gevolg van de bijzondere omstandigheden niet tot een tijdelijke, maar tot een blij-

vende verandering van de bestaande zede. Dit betekende niet dat alle beperkingen met betrekking tot het seksuele verkeer in het huwelijk werden losgelaten; dit is duidelijk niet het geval. Wel ontwikkelde zich echter een nieuwe zede, die een grotere mate van vrijheid toeliet.

Dat de zojuist genoemde seksuele revolte in Nederland niet heeft geleid tot een wijziging van het huwelijkspatroon, vermeldden we reeds. Het agrarisch-ambachtelijk patroon blijft Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw beheersen. Een duidelijke aanwijzing hiervoor vormt de gang van zaken sinds het eind van de jaren dertig. In het begin van dat decennium reageert Nederland – in tegenstelling tot België! – demografisch uitermate heftig op de Belgische afscheidingsbeweging, zonder dat men de mobilisatie van het leger, of andere met de oorlogstoestand verband houdende verschijnselen, hiervoor rechtstreeks verantwoordelijk kan stellen.³⁰ Het aantal geboorten in 1832, maar vooral het aantal huwelijken in 1831 daalt tot een dieptepunt; gedurende de gehele periode van 1804 tot heden lag – met uitzondering van 1944 – het huwelijkscijfer in Nederland nooit lager dan in dat jaar (zie grafiek 5). In 1833 zijn geboorten en huwelijken reeds duidelijk in herstel en daarna volgt voor beide een top, die als een inhalen van de 'achterstand', die in de jaren 1831 en 1832 werd opgelopen, kan worden beschouwd. Wat de huwelijken betreft, valt de piek in 1835. Daarna volgt dan weer de te verwachten daling. Reeds aan het eind van de jaren dertig wordt echter een niveau bereikt, dat iets beneden dat van de jaren twintig ligt. In 1840 en daarna zet deze daling zich met enige schommelingen duidelijk voort, om dan in de jaren 1846 en 1847 nog een extra accent te krijgen als gevolg van de voedselschaarste, al wordt in de daarop volgende jaren deze extra daling wel ten dele weer gecompenseerd. Deze daling van het huwelijkscijfer is te meer opvallend, omdat in de jaren veertig de geboortenjaargangen van de jaren na 1815, die dus aanzienlijk groter waren dan die uit de jaren daarvoor, aan de huwelijksmarkt kwamen. Vergelijkt men het aantal gehuwden in de verschillende leeftijdsklassen in de volkstellingjaren 1830 en 1840 met die in 1849, dan blijkt dat tussen 1840 en 1849 die huwelijksmarkt voor de jong-volwassenen, met name dus voor de geboren in 1815 en daarna, zich catastrofaal heeft ontwikkeld. Men kan het globaal zo stellen dat de – als gevolg van het stijgen van het geboortencijfer – in 1815 en daarna extra geboren in 1849 nog in het geheel geen kans op een huwelijk hebben gekregen. In hoeverre deze ontwikkeling een gevolg was van de structurele situatie van de Nederlandse economie in de na-Napoleontische tijd en in hoeverre conjuncturele elementen hierbij een rol hebben gespeeld, valt moeilijk te zeggen. Wel kan worden geconstateerd dat tussen 1840 en 1849 van een

uitbreiding van het aantal zelfstandige bestaansmogelijkheden blijkbaar niet of nauwelijks sprake is geweest en de samenleving hierop heeft gereageerd met een rigoureuze beperking van het ontstaan van nieuwe huishoudens, door middel van een haast dramatische verhoging van de huwelijksleeftijd. Het agrarisch-ambachtelijk systeem werkte blijkbaar nog onverkort; men loste het probleem van de gegroeide wanverhouding tussen huwbare jongeren en aanwezige zelfstandige bestaansmogelijkheden op door het huwelijk uit te stellen of voorgoed achterwege te laten. De enorme terugval van het relatieve aantal gehuwden tussen 1840 en 1849 heeft de verhoudingen met betrekking tot het huwelijk in Nederland in de 19de eeuw diepgaand beïnvloed. Het effect is nog tientallen jaren later in de opbouw van de bevolking naar burgerlijke staat bij de volkstellingen terug te vinden.

Tabel 6 geeft een beeld van de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland vanaf 1830, terwijl ter vergelijking voor de periode 1826-1830 het aantal geboorten per gesloten huwelijk in die jaren is toegevoegd. Het beeld van de huwelijksvruchtbaarheid gedurende de jaren dertig is onevenwichtig. De enorme val van het aantal geboorten als gevolg van de Belgische afscheiding en de daarop volgende compensatie doet de verhoudingscijfers voor de perioden 1831-1835 en 1836-1840 aanzienlijk uiteenlopen. Neemt men het gemiddelde over beide perioden, dus over de jaren dertig als geheel (358,5), dan krijgt men echter een juist beeld. Het peil van de huwelijksvruchtbaarheid in dit decennium blijkt dan te passen in de serie van vijfjaarlijkse gemiddelden die Nederland tot het begin van de moderne geboortendaling laat zien en die alle, met een afwijking van hoogstens enige percenten, om het gemiddelde voor deze gehele periode schommelen. Voor de afwijkingen van dit gemiddelde (1846-1850 en 1856-1860) zijn bovendien voor de hand liggende oorzaken aan te geven.³¹ Deze, vanaf 1830, tientallen jaren lang zo regelmatig verloopende huwelijksvruchtbaarheid in Nederland als geheel is een samenspel van uiteenlopende componenten. Volgt men de huwelijksvruchtbaarheids-cijfers van 1830 tot ongeveer 1890 per provincie, dan blijkt zich over deze gehele periode een min of meer constant verschil ten aanzien van dit verhoudingscijfer tussen verschillende groepen van provincies voor te doen. Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel vertonen voortdurend relatief lage cijfers. Steeds ligt in deze provincies de huwelijksvruchtbaarheid lager dan 350 en steeds beneden het landsgemiddelde. Aan de andere kant laten Utrecht, Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant (en later ook Limburg) vrijwel steeds een huwelijksvruchtbaarheid zien die boven 350 en boven het landsgemiddelde ligt. Tussen

deze beide groepen nemen Noord-Holland en Gelderland in de regel een tussenpositie in, met een huwelijksvruchtbaarheid die meestal dicht bij 350 ligt, al komen schommelingen voor.

Vergelijken we deze verhoudingen met betrekking tot de huwelijksvruchtbaarheid met die ten aanzien van de eerder genoemde aantallen kinderen per gesloten huwelijk in de periode vóór 1830 (zie tabel 5), dan wijzen deze laatste gegevens voor de provincies Groningen en Friesland en Drenthe erop dat daar een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid vermoedelijk reeds in het begin van de 19de eeuw normaal was. Hoewel in Drenthe het aantal geboorten per gesloten huwelijk tussen 1804-1808 en 1826-1830 niet onaanzienlijk stijgt, blijft het ook in de laatste periode beneden het landsgemiddelde. Overijssel, dat in het eerste begin van de 19de eeuw boven dit landsgemiddelde lag, stijgt echter betrekkelijk weinig en is in de periode 1826-1830 duidelijk beneden dat gemiddelde terechtgekomen. Ook Gelderland stijgt minder dan het land als geheel en ligt in de periode 1826-1830 vrijwel precies op dit landsgemiddelde. Noord-Holland is vergeleken met 1804-1808, toen deze provincie het laagste cijfer vertoonde, in 1826-1830 aanzienlijk gestegen, maar ligt nog steeds beneden het land als geheel. Zuid-Holland, Zeeland en Noord-Brabant laten zowel in 1804-1808 als in 1826-1830 relatief hoge verhoudingscijfers zien. Vooral als we rekening houden met enkele vertekeningen, die als gevolg van de onvolkomenheden van het verhoudingsgetal huwelijken/geboorten in een bepaalde periode als plaatsvervanger van het huwelijksvruchtbaarheidscijfer ontstaan,³² kunnen we concluderen dat enkele hoofdtrekken van de regionale verscheidenheid inzake de huwelijksvruchtbaarheid, die na 1830 vallen te constateren, in het begin van de 19de eeuw al bestonden. Wel werden deze verschillen ten dele beïnvloed door de uiteenlopende mate waarin provincies deelnamen in de stijging van de huwelijksvruchtbaarheid na 1814.

Een nauwkeuriger beeld van de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid valt omstreeks 1879 te verkrijgen, aangezien de volkstelling van dat jaar voor het eerst gegevens per gemeente verschaft over de burgerlijke staat in combinatie met geslacht en leeftijd. Kaart 3 geeft een overzicht van de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente over de periode 1878-1881. Duidelijk blijkt dan dat, grosso modo, Nederland uiteenvalt in een noordelijk deel met lage huwelijksvruchtbaarheid (beneden 350) en een zuidelijk deel met hoge huwelijksvruchtbaarheid (boven 350).³³ De scheidingslijn loopt langs de Oude IJssel, over de Veluwe langs de kust van de Zuiderzee, door het vroegere IJ naar Holland op zijn smalst en dan met een boog om Noord-Kennemerland naar de Noordzee. Voor de jaren 1888-1891 laat zich een overeenkom-

stige kaart tekenen; hoewel dan reeds enige invloeden van een nieuwe ontwikkeling vallen te constateren, geeft deze nog in hoofdlijnen hetzelfde beeld. Gezien de hoge mate van constantheid van de onderlinge verhoudingen met betrekking tot de huwelijksvruchtbaarheid tussen de verschillende provincies en de geringe mate waarin in 1879 de moderne geboortendaling zich in Nederland nog had doen gelden, mag men wel aannemen dat het kaartbeeld van 1878-1881 grotendeels representatief is voor de verhoudingen vanaf 1830, waarschijnlijk zelfs voor die vanaf 1815 en in zekere mate zelfs voor die vanaf 1800. Opvallend is – wat uit de provinciale cijfers niet rechtstreeks viel af te leiden – dat Noord-Holland en Gelderland uiteen blijken te vallen in een deel met relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid en een deel met relatief lage huwelijksvruchtbaarheid. De tussenpositie die gedurende het grootste deel van de 19de eeuw de beide provincies als geheel tussen de provincies met hoge en met lage huwelijksvruchtbaarheid plegen in te nemen, wordt hierdoor duidelijk.

Wij constateerden eerder dat de grondstructuur van de verhouding met betrekking tot huwelijk en voortplanting in de eerste helft van de 19de eeuw in Nederland werd bepaald door het agrarisch-ambachtelijk patroon. De hiervoor besproken feitelijke gegevens met betrekking tot huwelijksleeftijd en huwelijksvruchtbaarheid maken echter duidelijk dat er regionaal belangrijk verschillende variaties op dit patroon voorkomen. Nadere analyse van de beschikbare gegevens leidde ons tot de conclusie dat er – globaal gesproken – vier à vijf gebieden met een verschillend subpatroon van het agrarisch-ambachtelijk patroon vallen te onderscheiden. Het zijn: 1 Holland bezuiden het IJ, westelijk Utrecht en Zeeland, gekenmerkt door relatief lage huwelijksleeftijd, relatief hoge huwelijksfrequentie en hoge huwelijksvruchtbaarheid; 2 Holland benoorden het IJ (men kan dit ook als een afzonderlijk gebied beschouwen), Friesland en Groningen, gekenmerkt door relatief lage huwelijksleeftijd, relatief hoge huwelijksfrequentie en relatief lage huwelijksvruchtbaarheid; 3 de oostelijke zandgronden tot de Oude IJssel en de IJssel, met de Veluwe als overgangsgebied, met matig lage huwelijksfrequentie, matig hoge huwelijksleeftijd en relatief lage huwelijksvruchtbaarheid; 4 de zuidelijke zand- en rivierkleigebieden (oostelijk Utrecht, zuidelijk Gelderland, Noord-Brabant en Limburg), gekenmerkt door zeer hoge huwelijksleeftijd, lage huwelijksfrequentie en relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid.

De zuidelijke zand- en rivierkleigebieden en westelijk Nederland bezuiden het IJ benaderen van deze gebieden het dichtst de ideale (malthusiaanse) vorm van het agrarisch-ambachtelijk patroon. Beide gebieden vertonen een hoge huwelijksvruchtbaarheid, al betekent dit

niet dat zij – en dit geldt zeker voor zuidelijk Holland vóór 1815 – het natuurlijke maximum bereikten. Het zijn, ondanks dit laatste, daarom niet in de eerste plaats deze gebieden die vragen opwerpen met betrekking tot het peil van de huwelijksvruchtbaarheid. Wel moet worden geconstateerd, zoals uit de zojuist gegeven beschrijving van de gebieden volgt (zie ook kaart 1 en 2), dat het huwelijkspatroon in de twee gebieden zeer verschillend is. De oorzaak van de verschillen in dit opzicht moeten worden gezocht in de verschillen in de omvang van de sterfte. Zonder thans op de regionale verschillen in sterfte en de achtergronden hiervan in te gaan, zij hier opgemerkt dat gedurende het grootste gedeelte van de 19de eeuw de sterfte in het westen van Nederland buitensporig hoog was. Dit leidde tot een naar verhouding frequent en jong huwen en hiermee stond dus West-Nederland bezuiden het IJ in duidelijk tegenstelling tot het zuidelijk zand- en rivierkleigebied. Het huwen van de vrouwen in dit gebied op een hoge – dus minder vruchtbare – leeftijd, in vergelijking met West-Nederland bezuiden het IJ, verklaart vermoedelijk in de eerste plaats waarom tot 1875 de huwelijksvruchtbaarheid in Noord-Brabant en Limburg in de regel wat achterblijft bij die in Zeeland en Zuid-Holland, al ligt ze dan ook duidelijk hoger dan in het noorden van het land. Wat de aard en de omvang van de sterfte betreft, sluit Holland benoorden het IJ³⁴ aan bij het westen van Nederland bezuiden het IJ. Een sinds het einde van de 17de eeuw achteruitgaande economie leidde echter tot gebrek aan bestaansmogelijkheden in dit gebied. Een evenwichtsherstel tussen bevolking en bestaansmogelijkheden via de werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon kon – zo moeten we aannemen – echter slechts ten dele tot stand komen; de hoge sterfte, met soms zeer hoge toppen, sloot het ontstaan van een zede van zeer hoge huwelijksleeftijden en een zeer lage huwelijksfrequentie uit. Ook migratie bood, zo lijkt het, geen voldoende mogelijkheden.³⁵ Een en ander heeft blijkbaar geleid tot een zede van vergaande beperking van het seksuele verkeer in het huwelijk en daardoor een naar verhouding zeer lage huwelijksvruchtbaarheid. Iets soortgelijks deed zich in Groningen en vooral ook in Friesland³⁶ voor, evenwel met een duidelijke afwijking. In tegenstelling tot het westen van het land was de 'normale' sterfte in deze beide provincies niet opvallend hoog, niet hoger dan op de zandgronden. Er is echter reden om aan te nemen dat hier in het verleden met tussenpozen een extreem hoge sterfte optrad, die naar alle waarschijnlijkheid – hierover later – aan kwaadaardige malaria-epidemieën moeten worden toegeschreven. Vermoedelijk hebben in vroegere eeuwen dergelijke epidemieën deze provincies min of meer regelmatig geteisterd. In de 19de eeuw gebeurde dit in 1807-1809 en 1826-1828. Vooral de laatste

epidemie eiste in Groningen en Friesland en trouwens ook in Noord-Holland en Zeeland, enorm veel slachtoffers. In Groningen en Friesland bedroeg in 1826 de sterfte per 1000 van de bevolking 47,9 respectievelijk 48,2, tegen een vijfjaarlijks gemiddelde in de periode 1821-1825 van 21,0 respectievelijk 21,1. Ook deze hoge sterfte bij tussenpozen maakte, naar onze veronderstelling, het ontstaan van een zede van zeer hoge huwelijksleeftijden en een zeer lage huwelijksfrequentie onmogelijk. Ook hier ontstond daardoor een zede van relatief sterke beperking van het seksuele verkeer in het huwelijk, ook al waren de economische verhoudingen hier dan ook minder ongunstig dan in Holland benoorden het IJ.

De ontwikkeling van huwelijk en voortplanting op de oostelijke zandgronden lijkt in belangrijke mate beïnvloed door het bestaan van het 'Anerbenrecht' (blijversrecht) of soortgelijke traditionele erfzeden, gecombineerd met het introuwen van de als opvolger bestemde zoon met zijn vrouw in het gezin van de ouders.³⁷ Een 'zuivere' werking van het agrarisch-ambachtelijk patroon zou, gezien de relatief lage sterfte en de geringe mogelijkheden tot uitbreiding van de bestaansmogelijkheden in dit gebied, evenals op de zuidelijke zandgronden, hebben moeten leiden tot een zeer hoge huwelijksleeftijd en een zeer lage huwelijksfrequentie. Het ligt echter voor de hand dat in het stelsel van introuwen en blijversrecht een grote waarde werd gehecht aan de voortzetting van het geslacht op de stamboerderij. Terwille van de zekerheid hieromtrent zullen de ouders een niet al te laat huwelijk van de betreffende zoon wenselijk hebben geacht. In dit opzicht lag de verhouding anders dan op de zuidelijke zandgronden waar de 'Realteilung' zede was en waar – zoals bij voorbeeld in Noord-Brabant – de trouwende zoon in de regel de ouderlijke boerderij verliet.³⁸ Een matiging in het uitstel van het huwelijk, zoals blijktens de gegevens op de oostelijke zandgronden in vergelijking met de zuidelijke zand- en rivierkleigebieden inderdaad bestond, zou bij onbeperkte voortplanting echter leiden tot een relatief hoog geboortenoverschot. Dit zou dan de volgende generatie weer te zwaar belasten met ongetrouwde 'oompjes' en 'tantes', die recht konden doen gelden op een levensonderhoud op de boerderij. Men moet aannemen dat een zekere druk, uitgaande van de oudere generatie, ertoe heeft bijgedragen dat op de oostelijke zandgronden zich een zede ontwikkelde die tot een vrij sterke beperking van het geslachtelijke verkeer in het huwelijk leidde. Het gevolg hiervan was weer – ook als men de toch nog betrekkelijk hoge huwelijksleeftijd in aanmerking neemt – een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid, die niet of nauwelijks invloed ondervond van de algemene stijging van de huwelijksvruchtbaarheid na 1814.

Wat dit laatste betreft, zoals duidelijk is, heeft het hiervoor geschetste beeld betrekking op de agrarische dorpen op de oostelijke zandgronden. Op de provinciale gemiddelde voor de oostelijke provincies waren echter ook van invloed de verhoudingen in nederzettingen van een meer stedelijk karakter en plattelandsgebieden van een afwijkend type. Over het sterk afwijkend demografisch karakter van de Drentse veenkoloniën en de invloed die hiervan onder andere uitging op de ontwikkeling van het aantal geboorten, werd hiervoor reeds gesproken; op de *kaarten 1 en 2* komt het afwijkend huwelijkspatroon duidelijk tot uiting. De veenaafgraving in het noordoosten van Overijssel had soortgelijke demografische effecten, evenals de opkomende textielindustrie. Het alluviale westelijke deel van Overijssel week demografisch duidelijk van de zandgebieden af en sloot grotendeels aan bij het westen van Nederland bezuiden het IJ. Dat de stijging van de huwelijksvruchtbaarheid na 1814 zelfs geheel buiten de agrarische dorpen op de oostelijke zandgronden is omgegaan, mag men, het voorgaande in aanmerking nemende, in principe niet uitsluiten.

Het voorgaande kan verklaren waarom door Gelderland een scheidingslijn loopt tussen gemeenten met een relatief hoge en een relatief lage huwelijksvruchtbaarheid. Vergelijkt men de gegevens van *kaart 3* met die welke Kooy³⁹ heeft verzameld over de verspreiding van het introuwen (en daarmee van het 'blijversrecht'), dan blijkt de grens van het introuwen (de 'traditionele samenwoning') in feite samen te vallen met de grens op *kaart 3* tussen het gebied met hoge en relatief lage huwelijksvruchtbaarheid.

De in het voorgaande geschetste regionale verscheidenheid in het premoderne patroon van huwelijk en voortplanting is slechts in beperkte mate beïnvloed door verschillen in de bevolking van kerkelijk-godsdienstige aard. Vergelijking van overwegend katholieke met overwegend niet-katholieke gemeenten binnen de vier hiervoor besproken gebieden wijst in sommige gevallen op een neiging van de katholieken om binnen het voor het betreffende gebied kenmerkende subpatroon te streven naar een 'zuiverder' malthusiaanse oplossing. Dit geldt bij voorbeeld voor de groep van katholieke gemeenten in het noordoosten van Twente binnen het geheel van de oostelijke zandgronden en in het bijzonder in vergelijking met de omgevende, overwegend niet-katholieke gemeenten. De verschillen zijn echter slechts gradueel. Hier en elders – zoals bij voorbeeld ook in Noord-Holland boven het IJ – is het subpatroon van het gebied primair, de invloed van de godsdienst secundair.⁴⁰

Is het dus mogelijk het geheel van huwelijk en voortplanting in Neder-

land in de eerste helft van de 19de eeuw te zien als samenstel van modificaties van het agrarisch-ambachtelijk patroon, die elk door bijzondere omstandigheden hun eigen karakter kregen, de tweede helft van deze eeuw confronteert ons met nieuwe elementen in de demografische verhoudingen. Hoewel, vanzelfsprekend, een verdeling van de eeuw in twee helften een arbitrair karakter draagt, kan worden vastgesteld dat niet lang na 1850 in Nederland de eerste symptomen van een verandering in het demografische patroon vallen te constateren. In deze verandering staat Nederland niet alleen. Wanneer we Frankrijk – waar reeds vanaf 1750 sprake is van een moderne geboortendaling – buiten beschouwing laten, vallen in geheel Noordwest-Europa in deze halve eeuw essentiële veranderingen in de demografische verhoudingen op te merken.

Over deze verandering van het demografische patroon is vrij veel geschreven. Het meest gangbare model waarbinnen men deze nieuwe ontwikkeling probeert te interpreteren, is die van de zogenaamde 'demographic transition'.⁴¹ Uitgangspunt van de gedachten die aan dit model ten grondslag liggen, is dat de oorsprong van de verandering ligt in de daling van de sterfte, die zich in de 19de eeuw in de Westeuropese landen demonstreert. Als gevolg van deze daling van de sterfte – zo is de redenering – neemt het geboortenoverschot toe. Hierdoor ontstaan spanningen van allerlei aard. Om deze spanningen op te heffen, begint men – met een vertraging van een aantal jaren – zijn kindertal te beperken door bewust gebruik te maken van anti-conceptionele middelen en methoden. Doordat deze beperking van het kindertal betrekkelijk langzaam op gang komt, duurt het echter al met al tientallen jaren voor het hele proces is voltooid, met andere woorden voor het zekere evenwicht tussen geboorten en sterfte, dat voor het begin van de daling van de sterfte bestond, opnieuw is bereikt.

Tegen het model van de 'demographic transition' als algemene theorie van de verandering van het demografisch patroon in de juist beschreven vorm zijn een aantal bezwaren aan te voeren. In de eerste plaats is de statistische relatie tussen de daling van de sterfte, of beter de stijging van het geboortenoverschot, en het optreden van de geboortendaling niet zo nauw en overtuigend als men op grond van de theorie misschien zou verwachten. Vergelijkt men verschillende landen, c.q. landsdelen, onderling, dan is het niet wel mogelijk een duidelijke regelmaat te ontdekken in de tijdsafstand tussen de stijging van het geboortenoverschot tot een bepaald niveau en de daling van het geboortencijfer. In sommige gevallen liggen er tientallen jaren tussen een duidelijk begin van de daling van de sterfte (en dus van het begin van de stijging van het geboortenoverschot) en een eerste begin van de

moderne geboortendaling, in andere gevallen is er feitelijk in het geheel geen sprake van een oplopend geboortenoverschot en treden geboorten- en sterftedaling vrijwel tegelijkertijd op. Voor Nederland geldt dit laatste onder andere voor delen van Friesland en van de kop van Noord-Holland. Voor de hand liggende verklaringen voor deze verschillen zijn er, wanneer we ons baseren op de uitgangspunten van het model van de 'demographic transition', in het algemeen niet.⁴²

In de tweede plaats maakt de theorie van de 'demographic transition' niet duidelijk waarom men, toen bepaalde spanningen optraden als gevolg van de daling van de sterfte, deze niet oploste op de 'klassieke' wijze, namelijk door verhoging van de huwelijksleeftijd en verlaging van de huwelijksfrequentie. Men zou hiermee – zeker voorlopig – een in moderne ogen misschien niet aantrekkelijke, maar van oudsher gebruikelijke, effectieve weg hebben gevonden om de spanning tussen het aantal jong volwassenen en het aantal beschikbare zelfstandige bestaansmogelijkheden te beteugelen. Secundair zou dit bovendien hebben geleid tot daling van het aantal geboorten. In bepaalde delen van Nederland – zeer duidelijk bij voorbeeld in de provincie Zeeland – waar als gevolg van de snelle daling van de sterfte de spanningen hoog opliepen, heeft men aanvankelijk inderdaad deze weg gevolgd; het aantal huwelijken liep in Zeeland in de jaren zeventig, reeds vóór de landbouwcrisis haar invloed deed gelden, zeer snel terug. Later richt men zich er echter meer en meer op de bewuste geboortenbeperking, zonder dat men, uitgaande van de grondgedachten van de 'demographic transition', zou kunnen zeggen waarom men eerst het ene en daarna het andere deed.

In de derde plaats geeft de theorie van de 'demographic transition' slechts een onvolledig beeld van de modernisering van het demografisch patroon. Deze modernisering vertoont duidelijk niet twee – daling van de geboorten en daling van de sterfte – maar drie aspecten, te weten: 1 een stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd, in het bijzonder onder de vrouwen in de jonge leeftijdsgroepen; 2 een daling van de sterfte; 3 een daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Het is duidelijk dat, met betrekking tot de ontwikkeling van het aantal geboorten, de daling van de huwelijksvruchtbaarheid en de stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd tegen elkaar inwerkten.

Van de drie deelverschijnselen van de demografische modernisering treedt slechts één, namelijk de daling van de huwelijksvruchtbaarheid, in de verschillende landen van Noordwest-Europa (dus zonder Frankrijk) ongeveer gelijktijdig op en wel in het laatste kwart van de 19de

eeuw. Ten aanzien van het begin van een wezenlijke daling van de sterfte is er sprake van een veel duidelijker spreiding. Ook de ontwikkeling van de stijging van het percentage gehuwden onder vrouwen in de vruchtbare leeftijd toont geenszins overal hetzelfde beeld⁴³ en dus ook niet de stimulerende invloed die hiervan uitging op het geboortencijfer.

Het voorgaande pleit duidelijk tegen de veronderstelling dat er een *directe* en enkelvoudige relatie bestaat tussen de daling van de sterfte en het optreden van de moderne geboortenbeperking, dat wil zeggen tegen een weliswaar vertraagde, doch min of meer automatische aanpassing van de huwelijksvruchtbaarheid aan de daling van de sterfte. De feitelijke gang van zaken wijst veel eerder in de richting dat de moderne geboortendaling afhankelijk is van een verandering van geestesgesteldheid, die bewuste beperking van de geboorten innerlijk aanvaardbaar maakte. Dat een dergelijke verandering van geestesgesteldheid in een cultureel min of meer homogeen gebied als Noordwest-Europa ongeveer gelijktijdig in verschillende landen zou optreden, is begrijpelijk. Reeds vroeger⁴⁴ heb ik menen te mogen concluderen dat een wijziging in de geestesgesteldheid een voorwaarde was voor het ontstaan van de moderne geboortenbeperking en wel op grond van de regionale ontwikkeling van de geboortendaling in Nederland. Recent onderzoek⁴⁵ geeft langs heel andere weg een bevestiging van deze conclusie dat een dergelijke 'innovation' inderdaad van beslissende betekenis was voor de ontwikkeling van het moderne geboortenpatroon.

Deze 'innovation' meende ik destijds te kunnen vinden in de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon. Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op aard, ontwikkeling en gevolgen van dit moderne cultuurpatroon.⁴⁶ Opgemerkt zij dat de essentie er van is gelegen in de overtuiging dat men door verandering tot verbetering kan komen. De moderne mens is bereid en geneigd om de mogelijkheden tot verandering op de waarde die ze voor hem kunnen hebben, te onderzoeken en eventueel zijn handelen daaraan aan te passen. Het moderne cultuurpatroon staat hiermee tegenover het traditionele cultuurpatroon, dat de norm voor de beoordeling van eigen handelen en dat van anderen vindt in het verleden. De dingen moeten volgens het laatste patroon gebeuren, zoals ze altijd gebeurd zijn. Veranderen is, ongeacht de aard van het veranderen, in principe ongewenst.

De oorsprong van het moderne cultuurpatroon moet men misschien al in de renaissance zoeken, maar in de 18de eeuw krijgt het duidelijk vat op een groot deel van de leidende groepen in onze samenleving. De relatie tot de Verlichting lijkt duidelijk. In de 19de eeuw en in de 20ste is het modern-dynamisch cultuurpatroon geleidelijk dieper en in bre-

dere lagen van de bevolking doorgedrongen. Het bereikt een groot deel van de agrarische bevolking en de arbeidersklasse pas betrekkelijk laat. Beide cultuurpatronen, zoals hier in het kort werden omschreven, kan men beschouwen als 'ideale typen' in de zin van Max Weber. In volmaakt zuivere vorm komen ze nergens voor; men kan eerder spreken van een zeker continuüm, lopende van uiterst traditionalistisch tot uiterst modern. Op dit continuüm verschoof de samenleving als geheel in de loop van de 19de en 20ste eeuw geleidelijk steeds verder in de richting van het moderne patroon.

Men dient zich te realiseren, dat het in een bepaalde mate aanvaarden van het moderne cultuurpatroon niet automatisch leidt tot een bepaalde, wel omschreven vorm van (gewijzigd) gedrag. De ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon betekent uit het oogpunt van de gedragsontwikkeling van het individu primair alleen een vergroting van zijn keuzemogelijkheden. Hoe tenslotte het concrete gedrag uitvalt, hangt af van de uitkomst van het samenspel van een reeks van motieven, die zich bij de keuze van het gedrag bewust en onbewust doen gelden. Dat er toch veelal een zekere regelmaat optreedt met betrekking tot de veranderingen in het gedragspatroon, die zich na het aanvaarden van het moderne cultuurpatroon voordoen, kan soms voortspruiten uit de mogelijkheid om beter aan algemene menselijke verlangens, bij voorbeeld het verlangen naar een hoger welzijn, tegemoet te komen. Belangrijk is echter vooral dat hierdoor de ruimte wordt gegeven aan de leden van een bepaalde groep als geheel, om hun gedrag meer in overeenstemming te brengen met wezenlijke veranderingen die zich in de levensomstandigheden van de groep voordoen. Bij een zelfde stand van ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon kunnen echter allerlei verschillen optreden met betrekking tot de tijd waarop en de mate waarin verschijnselen die door dit moderne cultuurpatroon mogelijk worden, vallen waar te nemen.

Terugkerende tot ons uitgangspunt, het voorgaande betekent onder andere dat, wanneer eenmaal het moderne cultuurpatroon is aanvaard en hiermee de bewuste geboortenbeperking binnen de sfeer van de keuzemogelijkheden komt, de groeiende demografische druk als gevolg van de dalende sterfte – naast andere verschijnselen, zoals de groeiende kosten van onderhoud en vorming van de kinderen in de 19de en 20ste eeuw – een motief gaat leveren voor het bewust beperken van het kindertal. Zolang echter een bepaalde groei van het moderne cultuurpatroon niet heeft plaatsgevonden, zijn deze invloeden niet werkzaam.

De noodzaak van de aanwezigheid van het modern cultuurpatroon als

randvoorwaarde voor de ontwikkeling van de bewuste geboortenbeperking kan mede duidelijk maken waarom deze, zoals bekend, zich het eerste voordeel bij de hogere lagen van de samenleving en eerst geleidelijk ook de lagere lagen in haar greep kreeg. Het duurde ongeveer tot de eerste wereldoorlog vóór in Nederland de geboortenbeperking duidelijk haar invloed begon te doen gelden in brede lagen van de arbeidersklasse en ongeveer tot de tweede wereldoorlog vóór de verschillen in dit opzicht tussen de verschillende bevolkingslagen hun betekenis begonnen te verliezen. Het valt moeilijk vol te houden dat, bij de steeds dalende sterfte, de kinderlast op de stedelijke arbeiders en met name op hun vrouwen niet zwaar drukte; er zijn teveel getuigenissen die op het omgekeerde wijzen.⁴⁷ De lasten van de opvoeding waren misschien minder zwaar dan bij de burgerij. Daarentegen waren de mogelijkheden voor de kinderen om reeds vroeg een bijdrage tot het gezinsinkomen te geven geringer en minder voor de hand liggend dan bij voorbeeld in het agrarische gezinsbedrijf, zeker na de geleidelijke beperking van de kinderarbeid. Dat bij de arbeiders de moderne geboortenbeperking grosso modo enige tientallen jaren later doordringt dan bij de burgerij, zal men vermoedelijk dan ook in de eerste plaats dienen toe te schrijven aan het ontbreken van de mentale randvoorwaarden hiervoor.

Een maatstaf voor de ontwikkeling van de moderne geboortendaling biedt de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid (zie tabel 6). Ten einde de invloed van de verschuivingen optredende in de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd te kunnen elimineren, zou het de voorkeur verdienen te beschikken over de huwelijksvruchtbaarheid per leeftijdsgroep, de zogenaamde leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid, maar de gegevens om deze te berekenen, ontbreken voor het grootste gedeelte van de onderhavige periode. Het ontbreken van deze gegevens betreffende de leeftijdsspecifieke huwelijksvruchtbaarheid maakt het enigszins onzeker, wanneer in Nederland als geheel en in zijn onderdelen de moderne geboortendaling precies begint. Na de periode 1876-1880 valt een voortdurende daling van de totale huwelijksvruchtbaarheid voor het land als geheel te constateren. Vanaf het eind van de jaren zeventig, met name na 1877, begint echter, onder invloed van de economische crisis, een daling van het relatieve – en trouwens ook van het absolute – aantal huwelijken, die zich bij de volkstelling 1889 weerspiegelt in een – zij het beperkte – daling van het aantal gehuwde vrouwen in de jonge leeftijdsgroepen. In hoeverre de geringe daling van de huwelijksvruchtbaarheid voor het land als geheel van de periode 1876-1880 tot

de periode 1886-1890 (van 359,1 tot 351,4) is toe te schrijven aan deze verschuiving in de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen en in hoeverre aan een beginnende ontwikkeling van de bewuste geboortenbeperking, valt niet met zekerheid te zeggen. Vanaf 1890 echter is de invloed van de geboortenbeperking onmiskenbaar. De huwelijksvruchtbaarheid daalt daarna voortdurend tot de tweede wereldoorlog en wel tot 173,5 in 1936-1940.⁴⁸ Reeds in de oorlog, maar vooral daarna, zien we weer een stijging tot 215,1 in 1946-1950. Daarna volgt dan opnieuw een daling en in de periode 1956-1960 ligt het niveau weer even hoog als in de periode 1936-1940. Reeds in de jaren zestig, met name vanaf 1963, zet dan een zeer snelle daling in, zodat in 1974 een peil werd bereikt van 97,3.

De regionale ontwikkeling van de geboortenbeperking in Nederland toont een merkwaardig beeld. Ze verloopt globaal gesproken van het noordwesten van het land naar het zuidoosten. Reeds een vergelijking van de huwelijksvruchtbaarheid in de afzonderlijke gemeenten omstreeks de volkstellingsjaren 1879 en 1889 laat zien dat in de tussentijd in de kop van Noord-Holland en het westen van Friesland sprake is van een duidelijke daling. In de rest van het land wisselen stijgingen en daling elkaar in deze periode schijnbaar betrekkelijk willekeurig af en vooral in het oosten en het zuiden is van het overwegen van een daling nog geen sprake. Jammer genoeg laat de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente zich voor de jaren om de volkstelling 1899 wegens gebrek aan de noodzakelijke gegevens niet berekenen. Gegevens betreffende de jaren rondom het volkstellingsjaar 1909 laten echter zien dat de daling ondertussen aanzienlijk verder naar het zuidoosten is voortgeschreden. Ongeveer ten noordwesten van een lijn van Chaam naar Ootmarsum overweegt de daling, ten zuidoosten hiervan wisselen gemeenten met stijgingen en dalingen elkaar echter nog af.⁴⁹ Vanaf de volkstelling 1909 tot die van 1947 ontbraken weer de noodzakelijke gegevens om de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente te kunnen berekenen. De ontwikkeling van de geboortencijfers per gemeente – al lopen deze uit de aard der zaak in verband met de verschillen in het relatieve aantal en de leeftijdsopbouw van de gehuwde vrouwen in vruchtbare leeftijd niet geheel parallel met de verschillen in huwelijksvruchtbaarheid – laten echter zien, dat de verschuiving naar het zuidoosten in die tussentijd doorgaat.⁵⁰ Het duurt echter tot na de oorlog vóór het verschuivingsproces volkomen is voltooid. Tussen 1960 en 1970 is vooral in het oosten van Brabant en in verschillende delen van Limburg de daling van de huwelijksvruchtbaarheid nog bijzonder sterk. Maar 1970 is in het kaartbeeld van de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente van een 'achterstand' van het zuidoosten op het

noordwesten dan ook niets meer te ontdekken. Met name in Limburg is dan reeds de huwelijksvruchtbaarheid tot een laag niveau terug gelopen en ze is er nu zelfs lager dan in één andere provincie van Nederland. Merkwaardig is dat het kaartbeeld van 1970 zelfs in grote lijnen ongeveer het omgekeerde is van dat van 1879, dat nog de pre-moderne verhoudingen weergaf. Ten noorden van ongeveer dezelfde lijn die in 1879 Nederland verdeelde in een noordelijk gebied met lage huwelijksvruchtbaarheid en een zuidelijk met hoge huwelijksvruchtbaarheid, vindt men in 1970 in doorsnee een *hoger* peil van huwelijksvruchtbaarheid dan ten zuiden daarvan, al zijn natuurlijk de verschillen tussen noord en zuid – in de omgekeerde richting dan – veel geringer dan in 1879. De ontwikkeling in de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland is thans echter te snel en de verhoudingen zijn daardoor te instabiel om uitvoerig commentaar op dit op zich zelf curieuze verschijnsel te rechtvaardigen.⁵¹

Zoals duidelijk zal zijn, doen zich ten opzichte van het globale verloop van de regionale ontwikkeling van de geboortendaling, zoals die hiervoor werd geschetst, plaatselijke en soms streeksgewijze afwijkingen voor. In de internationale literatuur over de moderne geboortendaling wordt veelal in de groei van dit proces een belangrijke invloed toegerekend aan de verstedelijking. De ontwikkeling in Nederland laat zien dat een ongenueanceerde uitspraak in deze richting niet gerechtvaardigd is. Tussen 1879-1881 en 1889-1891, als op het platteland van de kop van Noord-Holland en in het westen van Friesland de daling van de huwelijksvruchtbaarheid zich reeds duidelijk als massaal verschijnsel demonstreert, doen de grote en kleine steden hieraan niet of nauwelijks mee. Amsterdam vertoont bij voorbeeld in de periode 1881-1885 nog een top in de huwelijksvruchtbaarheid en de werkelijke daling begint eerst na 1890. Pas de gemeentelijke gegevens over de periode 1909-1911 wijzen erop dat de daling in de steden een hoger tempo gaat aannemen dan op het omringende platteland. Hierbij dient wel opgemerkt dat de plattelandsgebieden waar de daling zich het eerst demonstreerde, zich kenmerkten door een redelijk welgestelde en goed ontwikkelde boerenstand. Dat deze openstonden voor vroegtijdige aanvaarding van het moderne cultuurpatroon en dit ook tot uiting brachten in het streven naar een bewuste geboortenbeperking, is dus niet verbazingwekkend.

In het westen van het land valt op dat in Holland bezuiden het IJ en Zeeland de daling duidelijk later komt dan in de kop van Noord-Holland. Gezien echter de zeer hoge huwelijksvruchtbaarheid in dit zuidelijke gebied in de pre-moderne tijd en de snelle daling die de sterfte er vooral na 1875 vertoont, groeit daar een zeer hoge demogra-

fische spanning. Zoals dan ook wel te verwachten is, neemt naderhand, nadat de bewuste geboortenbeperking er innerlijk als mogelijkheid was aanvaard, de geboortendaling er een zeer snel tempo aan. In sommige gebieden blijft, langer dan in hun omgeving, de huwelijksvruchtbaarheid door de aard van de sociale structuur hoog. Dit geldt onder andere voor het Drentse veenkoloniale gebied, al komt ze daar in de jongste tijd dan ook op een relatief laag niveau terecht. Een vraag die voor de hand ligt, is welke invloed in deze ontwikkeling van de religieuze verhoudingen in Nederland is uitgegaan, waarbij dan wel in de eerste plaats de verhouding tussen katholieken en niet-katholieken de aandacht verdient. Het antwoord op deze vraag is minder gemakkelijk te geven dan men in het algemeen in Nederland misschien geneigd is aan te nemen. Voor de pre-moderne tijd kwamen we tot de conclusie, dat het katholicisme op de regionale ontwikkeling van huwelijk en voortplanting niet van overwegende betekenis was, al viel er een beperkte invloed te onderkennen van een neiging tot een meer zuiver malthusiaans huwelijkspatroon. Iets soortgelijks valt van de ontwikkeling in de moderne tijd te zeggen. De katholieke gemeenten en gebieden volgen in grote lijnen de algemene ontwikkeling van de daling van de huwelijksvruchtbaarheid die zich in Nederland voordoet, met name het voortschuiven van de daling van het noordwesten naar het zuidoosten. Zo doen de katholieke gemeenten in Noord-Holland mee met de vroege daling, die in het noorden van deze provincie valt te constateren. De verschuiving van noordwest naar zuidoost doet zich ook duidelijk voor in de overwegend katholieke provincie Noord-Brabant. Tussen 1889-1891 en 1909-1911 valt daar in het westen reeds een duidelijke daling van de huwelijksvruchtbaarheid te constateren, in het oosten overweegt in die periode eerder nog de stijging. Houdt men rekening met de pre-moderne verhoudingen ten aanzien van de huwelijksvruchtbaarheid – globaal de verdeling van Nederland in een noordelijke helft met lage huwelijksvruchtbaarheid en een zuidelijke helft met hoge cijfers – en verder met de vertraging ten aanzien van het begin van de geboortendaling als gevolg van de noordwest-zuidoostverschuiving, dan valt het bijzonder moeilijk in de ontwikkeling in Noord-Brabant, in vergelijking met andere landsdelen, iets typisch katholieks terug te vinden. In Noord-Brabant en Limburg begint de daling van de huwelijksvruchtbaarheid voor de provincies als geheel ongeveer 20 jaar later dan bij voorbeeld in Zuid-Holland, dat in de pre-moderne tijd vrijwel dezelfde huwelijksvruchtbaarheid vertoonde als de beide eerstgenoemde provincies. Schuift men de huwelijksvruchtbaarheidscijfers die de beide provincies na 1905 vertonen, 20 jaar in de tijd terug, dan blijkt het dalingsproces in vrijwel precies

hetzelfde tempo te verlopen als in Zuid-Holland. Hierbij zij opgemerkt dat het iets snellere verloop van de daling in Limburg dan die in Noord-Brabant misschien in verband is te brengen met een zekere invloed in de richting van een snellere daling van de huwelijksvruchtbaarheid in het zuidelijke deel van deze provincie, die van het aangrenzende Wallonië uitging. De geboortencijfers, vooral na 1915, wijzen in deze richting.

Toch betekent het voorgaande niet dat van een invloed van het katholicisme in het verloop van de huwelijksvruchtbaarheid in de verschillende delen van Nederland in het geheel niets valt te constateren. De opzettelijke actie van de zijde van de katholieke kerk tegen de geboortenbeperking, die zich ontwikkelde nadat deze bewuste beperking als opkomend verschijnsel duidelijk zichtbaar was geworden, is niet zonder betekenis geweest. Vertragingen in de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in overwegend katholieke gemeenten ten opzichte van overwegend niet-katholieke gemeenten in gemengde gebieden, ook daar waar – zoals bij voorbeeld in de kop van Noord-Holland – aanvankelijk de katholieke en niet-katholieke gemeenten gelijkelijk aan de daling deelnamen, wijzen op het effect van deze invloed. In verband met hetgeen hiervoor over Noord-Brabant en Limburg werd opgemerkt, lijkt het waarschijnlijk dat deze invloed zich duidelijker heeft doen gelden in de katholieke diaspora ten noorden van de grote rivieren dan in de vrijwel homogeen katholieke provincies.³²

Primair in de regionale ontwikkeling van de ontwikkeling van de moderne geboortendaling in Nederland blijft echter de geleidelijke verschuiving van de daling van noordwest naar zuidoost, een ontwikkeling die duidelijk aansluit bij de regionale ontplooiing van de moderne geboortendaling in België.³³ Wat de achtergrond van de regionale ontwikkeling betreft, aansluitend aan hetgeen hiervoor over de randvoorwaarden voor de moderne geboortendaling in het algemeen werd opgemerkt, menen wij – zoals wij elders uitvoerig hebben betoogd³⁴ – dat deze in verband moet worden gebracht met het eveneens van noordwest naar zuidoost verlopen van de groei van het moderne cultuurpatroon tot een zodanige intensiteit, dat de bewuste geboortenbeperking binnen de sfeer van de overwegingen kwam en tenslotte innerlijk aanvaardbaar werd.

De ontwikkeling van de tweede component van de modernisering van het demografisch patroon, het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd, vertoont na 1850 een enigszins opvallende ontwikkeling (zie tabellen 3 en 4). Zoals hiervoor, in ander verband, reeds ter sprake kwam, deed zich tussen 1830 en 1849 en met

name tussen 1840 en 1849, een uitzonderlijk sterke daling voor van het percentage gehuwden, zowel onder de mannelijke als onder de vrouwelijke bevolking, met name onder die in de jongere leeftijden. Tussen 1849 en 1879 valt dan weer een duidelijke stijging te constateren en in 1879 liggen de percentages gehuwden onder de mannen, maar vooral onder de vrouwen van 20-44 jaar, niet alleen aanzienlijk hoger dan in 1849, maar zelfs duidelijk hoger dan in 1830. Dit trekt op zich zelf al de aandacht. Zoals we hiervoor opmerkten, moet de relatieve daling van het aantal gehuwden tussen 1840 en 1849 vooral worden gezien als een gevolg van de stijging van de huwelijksvruchtbaarheid na 1815. Hierdoor presenteerde zich met name in de jaren veertig een aanzienlijk hoger aantal kandidaten op de huwelijksmarkt dan daarvóór het geval was geweest. De Nederlandse economie in de na-Napoleontische tijd – in de jaren veertig misschien mede door de conjuncturele verhoudingen – bood echter niet voldoende zelfstandige bestaansmogelijkheden voor dit plotseling stijgende aantal jonge volwassenen. Het gevolg was – zo constateerden we – dat in 1849 van de extra geboren na 1815 nog niemand gehuwd was. In de omstandigheden, die in 1849 tot dit resultaat leidden, kwam tussen 1850 en 1879 geen essentiële verandering. De algemene economische ontwikkeling tussen 1850 en 1879 was nog niet gunstig en – zonder hieraan teveel betekenis te hechten – kan men opmerken dat de relatief hoge graanprijzen tussen 1850 en 1875 de bestaansmogelijkheden voor de onderlaag van de bevolking ongunstig beïnvloedden.⁵⁵ Desondanks ging blijkbaar echter een toenemend aantal mensen een huwelijk aan. Dit wordt bevestigd door de ontwikkeling van het aantal huwelijken per 1000 van de bevolking. Na 1850 ligt dit huwelijkscijfer, bijna tot het einde van de jaren zeventig, op een relatief hoog peil. Daarna daalt het duidelijk en blijft dan tientallen jaren betrekkelijk laag.

Het merkwaardige is echter dat het aantal mannen dat *uiteindelijk* de kans had gekregen om tot een werkelijke gezinstichting over te gaan, in 1879 ten opzichte van 1830 – en ook ten opzichte van 1849 – niet hoger lag maar lager. De som van het aantal gehuwden en het aantal weduwnaars van 40-44 jaar bedroeg in 1830 voor Nederland als geheel 85,6% van de totale mannelijke bevolking van die leeftijd, in 1849 84,8 en in 1879 84,4. Dat dit percentage in 1879 laag is, is geen toeval, of alleen een nawerking van de daling van het aantal gehuwden in de jonge leeftijdsgroepen tussen 1840 en 1849. Ook na 1879 blijft het nog tientallen jaren laag; pas na 1909 wordt het peil van 1830 weer bereikt. Eerst na de tweede wereldoorlog stijgen de percentages tot een niveau dat aanzienlijk boven 90 ligt. Het is dus duidelijk dat de stijging van het percentage gehuwden in de leeftijdsgroep van 15-45 jaar als

geheel haar oorsprong moet vinden in een huwen op jonge leeftijd, waardoor de betreffende individuen langer in de groep van gehuwden meetellen. Inderdaad blijkt dit het geval te zijn. In 1830 bedroeg het aantal gehuwde mannen in de leeftijdsgroep van 25-29 jaar 42,5 en in 1879 45,8. Ook dit hogere cijfer voor 1879 is geen toeval. Met geringe schommelingen blijft dit percentage voortdurend verder stijgen tot 49,8 in 1920 en 50,2 in 1930. Hieraan kan worden toegevoegd dat van 1879 tot 1920 er ook sprake is van een voortdurend verder stijgen van het percentage mannen dat reeds in de leeftijd van 20-24 jaar is getrouwd, namelijk van 9,9 in 1879 tot 12,2 in 1920. Dit toenemen van het aantal gehuwde mannen op zeer jeugdige (20-24 jaar) en relatief jeugdige (25-29 jaar) leeftijd bij een gelijkblijvend, of zelfs dalend percentage mannen op hogere leeftijd, dat ooit de kans heeft gekregen tot werkelijke gezinsvorming over te gaan, lijkt in strijd met de algemene regel die men steeds weer in het demografisch materiaal terug kan vinden, namelijk dat bij een beperkte mogelijkheid om een huwelijk aan te gaan de ouderen, met name wat de mannen betreft, een zekere voorrang hebben boven de jongeren. In het algemeen geldt, hoe geringer het aantal huwelijksmogelijkheden, hoe hoger de gemiddelde huwelijksleeftijd van degenen die wel huwen. Wanneer bij voorbeeld tussen 1840 en 1849 de huwelijkskansen voor de jonge mannen desastreus teruglopen, worden die voor de op oudere leeftijd huwendes slechts in geringe mate geraakt. Wanneer nu, zoals reeds tussen 1849 en 1879, maar ook tientallen jaren daarna, in dit opzicht een systematische verschuiving in de verhoudingen plaatsvindt, dan moet men veronderstellen dat hier sociale factoren van wezenlijke betekenis hun invloed doen gelden.

Als zeer waarschijnlijk moet worden aangenomen dat het ten opzichte van 1830 en 1849 gestegen percentage gehuwden in 1879 is toe te schrijven aan een jonger, en vermoedelijk uiteindelijk ook meer, huwen onder de minder welgestelden, een ontwikkeling die zich ook na 1879 voortzet tot ongeveer 1920. Rechtstreeks valt dit bij gebrek aan gegevens niet vast te stellen, maar de indirecte aanwijzingen lijken zeer duidelijk. We noemen de volgende:

- 1 Gemeenten en groepen van gemeenten, waarvan men mag aannemen dat er zich een duidelijke proletarisering voordeed, vertonen – zoals bij voorbeeld uit de volkstelling van 1879 valt af te leiden – hoge percentages gehuwden op betrekkelijk jonge leeftijd. Zoals is te verwachten, kenmerken dezelfde gemeenten en groepen van gemeenten zich vóór het optreden van de moderne geboortendaling door hoge geboortencijfers en soms ook door een relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid.⁵⁶

- 2 Vooruitlopende op de bespreking van de sterfte, zij hier opgemerkt dat zich tussen 1850 en 1875 een relatieve stijging van de zuigelingensterfte voordoet. Deze stijging is opmerkelijk, omdat in het algemeen in deze periode reeds een lichte vermindering van de sterftetekansen in Nederland valt waar te nemen, zodat ook enige daling van zuigelingensterfte in de lijn der verwachting zou liggen. Dat deze toch toenam, kan moeilijk anders worden verklaard dan door aan te nemen dat een naar verhouding toenemend aantal kinderen werd geboren in minder welgestelde milieus, waar ze niet de zorg konden krijgen, die in de meer welgestelde milieus wel kon worden gegeven. Zoals uit eigentijdse medische beschrijvingen blijkt, bracht dit een aanzienlijk hogere sterftetekans met zich mee. Eén en ander wijst erop dat het stijgende aantal gehuwden in het bijzonder zijn oorsprong vond in een naar verhouding jonger en, zoals al werd opgemerkt, vermoedelijk ook meer huwen onder de arbeidersklasse.
- 3 Een duidelijke ondersteuning lijkt de geopperde veronderstelling te vinden in de statistiek van de huwelijksluiting naar leeftijdsgroep, die vanaf 1850 aanwezig is. Dat van 1850 tot 1880 – nauwkeuriger vanaf 1860 – de huwelijksleeftijd daalde, ligt na het voorgaande wel voor de hand. Zeer opvallend is echter dat – vooral na 1870 – een krachtige stijging plaatsvond van het aantal *mannen* huwende op leeftijden beneden 25 jaar in procenten van het totaal aantal huwendes. Van ongeveer 20 omstreeks 1860 loopt dit percentage op tot ruim 32 in de jaren tachtig. Er treedt dan een zekere stagnatie op, maar dan groeit het langzaam verder tot de eerste wereldoorlog. Nu kwamen echter in de tweede helft van de 19de eeuw en ook in de 20ste eeuw, tot de tweede wereldoorlog, huwelijken van mannen jonger dan 25 jaar onder de burgerij, maar ook onder boeren, zeer weinig voor. Het sterk stijgen en daarna op relatief hoog niveau blijven van het percentage mannen huwend in die leeftijdsklasse kan dan ook moeilijk anders worden geïnterpreteerd dan als een groeiende neiging tot een jong en zeer jong huwen onder de arbeidersklasse. Vanzelfsprekend huwden niet alle arbeiders beneden de leeftijd van 25 jaar; velen zullen op latere leeftijd zijn getrouwd. Het zojuist genoemde gegeven indiceert echter duidelijk een tendentie tot een algemene daling van de huwelijksleeftijd bij deze bevolkingsgroep.

Zonder in details te treden, zij opgemerkt, dat ten aanzien van de huwelijksleeftijd van de vrouwen een soortgelijke ontwikkeling valt te constateren. Het verschuiven van het huwelijk naar de jongere leeftijdsklassen doet zich bij de vrouwen eveneens duidelijk voor, al is in details het verloop iets anders dan bij de mannen.

Zoals voor de hand ligt en in het voorgaande reeds terloops werd opgemerkt, blijkt de daling van de gemiddelde leeftijd van *huwenden*, ook uit de ontwikkeling van het percentage *gehuwden* naar leeftijdsklasse bij de verschillende volkstellingen. Opmerkelijk is dat tussen 1879 en 1889, vermoedelijk ten gevolge van de economische crisis, het totaal van het percentage gehuwden onder de mannen van 20-44 jaar duidelijk daalt, terwijl dit niet geldt voor de leeftijdsgroep van 20-24 jaar. Deze groep ziet ook in deze periode zijn percentage stijgen, terwijl dit voor alle oudere leeftijdsgroepen tot en met 44 jaar daalt. Dit wijst erop dat een bepaalde categorie door de crisis in haar huwelijksverlangens wordt gefrustreerd (de op oudere leeftijd huwenden), terwijl dit voor een andere categorie (de op jeugdige leeftijd huwenden) niet of maar in beperkte mate het geval was. De stijging van het percentage gehuwde mannen in de leeftijd van 20-24 jaar zet zich – zoals gezegd – voort tot de volkstelling 1920. Het ligt dan voor het land als geheel (12,2% gehuwden) niet alleen hoger dan in 1879 (om niet te spreken van 1849), maar ook hoger dan in 1830.

Mag ons inziens op grond van het voorgaande wel worden aangenomen dat de daling van de gemiddelde huwelijksleeftijd, met name na 1860, primair moet worden toegeschreven aan een jonger huwen in de arbeidersklasse, een tweede vraag is, waarin dit zijn achtergrond vindt. Zoals eerder reeds met betrekking tot de stijging van het totale percentage gehuwden werd opgemerkt, kan het moeilijk worden toegeschreven aan de ontwikkeling van de economische verhoudingen. Zoals ik elders reeds eerder heb betoogd⁵⁷ – op grond van beperkter materiaal dan thans ter beschikking staat – meen ik dat wij de oorzaak van deze ontwikkeling moeten zoeken in het in toenemende mate losraken van de arbeiders uit het agrarisch-ambachtelijke patroon en wel als gevolg van een groeiende proletarisering. De werking van het agrarisch-ambachtelijke patroon van huwelijk en voortplanting berustte op de gedachte dat geen huwelijk werd gesloten vóór een verzekerd bestaan was gevonden. Als gevolg van de groeiende proletarisering verdween voor de arbeiders steeds meer het vooruitzicht op een dergelijk bestaan. Daarmee verdween ook de zin van het wachten met een huwelijk tot men op een zekere toekomst kon rekenen; een duidelijke reden om lang met een huwelijk te wachten was er niet meer. Er valt verder op te wijzen dat de uitzonderlijke sterke positie die de vader in het agrarisch-ambachtelijke gezin had, en die zich onder andere bij beslissingen inzake huwelijksluiting duidelijk deed gelden, in het proletarische gezin geen werkelijke grondslag meer had en dan ook in toenemende mate ging ontbreken.

De duidelijke verandering met betrekking tot het huwen, die

omstreeks 1920 valt te constateren, mag men – samen met de ontwikkeling van de moderne geboortenbeperking die dan ook bij de arbeiders duidelijk vaste voet krijgt – misschien zien als het gevolg van een groeiende overtuiging bij deze bevolkingsgroep, dat een behoedzame omgang met gezinsvorming haar sociale positie kon verbeteren.

Men mag uit het voorgaande niet zonder meer afleiden dat – in tegenstelling dus tot de ontwikkeling bij de arbeiders – bij boeren en burgerij na 1849, in vergelijking met de periode vóór 1840, de huwelijksleeftijd lang relatief hoog is gebleven en het aantal onder deze bevolkingsgroepen dat ooit een huwelijk aanging misschien relatief laag. Onwaarschijnlijk is het echter niet. In het beschikbare materiaal zijn geen onomstotelijke bewijzen maar wel aanwijzingen te vinden dat het – althans in bepaalde delen van het land – tot in de 20ste eeuw heeft geduurd vóór de klap, die tussen 1840 en 1849 aan de huwelijkskansen van deze groepen werd toegebracht, weer geheel ongedaan was gemaakt. Nader onderzoek zal echter nodig zijn om met meer zekerheid over deze aangelegenheid te kunnen oordelen.⁵³

Bij de bespreking, eerder in dit hoofdstuk, van de regionale typen van huwelijk en voortplanting, die we in de eerste helft van de 19de eeuw konden onderscheiden, bleek reeds dat er aanzienlijke regionale verschillen bestonden met betrekking tot het percentage gehuwden onder de mannen en vrouwen in de verschillende leeftijdsgroepen en dat deze verschillen zelfs tendeerden naar toenemen. Ook na 1850 loopt de ontwikkeling in de verschillende landsdelen geenszins parallel. Op te merken valt – al gaat het in dit verband in de eerste plaats om het huwelijkspatroon in verband met de voortplanting – dat bij de regionale ontwikkeling, meer nog dan bij de beschouwingen over het land als geheel, behalve de percentages gehuwden onder vrouwen ook die onder de mannen de aandacht verdienen. Evenals voor het land als geheel geldt voor de landsdelen, als men de huwelijksluiting naar frequentie en huwelijksleeftijd in verband wil brengen met de sociale, economische en culturele situatie, dat de huwelijksluiting van de mannen hiervoor het meest juiste uitgangspunt vormt. De huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie van de mannen indiceren onder andere beter dan die van de vrouwen de economische mogelijkheden die in de verschillende gebieden aanwezig zijn voor het stichten van een gezin. Van veel belang is ook dat als gevolg van verschillen, in richting en omvang, tussen de migratie van mannen en vrouwen in bepaalde delen van het land, met name in vele steden, aanzienlijke vrouwenoverschotten optreden. Dit geldt met name ook voor vrouwen in de vruchtbare leeftijd en het gevolg is een vertekend beeld van de geneigdheid van de

vrouwen in die leeftijdsgroep om een huwelijk aan te gaan. Zo blijkt bij de volkstellingen van 1830 tot en met 1930 (gegevens over het volkstellingsjaar 1840 ontbreken voor Amsterdam) de percentages gehuwden onder vrouwen van 20-44 jaar in Amsterdam steeds *lager* en soms aanzienlijk lager te liggen dan in het Rijk als geheel en vooral lager dan in Noord-Holland als geheel. Daar staat tegenover dat het percentage gehuwde mannen in dezelfde leeftijdsgroep gedurende deze periode in Amsterdam aanzienlijk *hoger* was dan in het Rijk als geheel en ongeveer op hetzelfde niveau lag als dat in Noord-Holland als geheel. Eerst na de tweede wereldoorlog treedt er een duidelijke verandering in de verhoudingen in. Iets soortgelijks als in Amsterdam doet zich voor in tal van andere steden, al zijn er tussen de steden onderling in dit opzicht niet onaanzienlijke verschillen. In Den Haag doet het verschijnsel zich nog veel duidelijker voor dan in Amsterdam, in Rotterdam echter in aanzienlijk mindere mate. Waar- zoals in het geval van Noord-Holland – de stedelijke bevolking een relatief groot deel uitmaakt van de totale bevolking van de provincie, worden ook de provinciale verhoudingscijfers met betrekking tot het percentage gehuwde vrouwen er in belangrijke mate – negatief – door beïnvloed.

Hoewel de percentages gehuwden voor de verschillende provincies, in de verschillende leeftijdsgroepen, volgens de volkstellingen vanaf 1830 natuurlijk grote variaties in ontwikkeling laten zien, vallen toch in deze veelheid enkele duidelijke lijnen te onderscheiden. Nemen we, om eerder genoemde redenen, in eerste instantie de percentages gehuwden onder *mannen* als maat voor het 'huwelijksklimaat' in de verschillende delen van het land in zijn ontwikkeling, dan zijn hiervoor weer de percentages gehuwden in de leeftijdsgroepen van 25-29 jaar enerzijds en die van 40-44 jaar anderzijds het meest indicatief, althans in de periode tot de tweede wereldoorlog. Het eerste percentage geeft, voor de juist genoemde periode, globaal aan welk deel van de mannen relatief vroeg in het huwelijk trad en geeft dus ook een zekere aanwijzing van de huwelijksleeftijd; het tweede geeft een zeker beeld van het percentage van de mannen dat ooit tot werkelijke gezinsvorming overging.

De gegevens die men in *tabel 4* vindt, tonen duidelijk – er werd eerder in ander verband reeds uitvoerig op gewezen – dat er in 1830 een aanzienlijk verschil bestond tussen de Nederlandse provincies met betrekking tot de leeftijd waarop men huwde en met betrekking tot het aantal mannen dat ooit tot werkelijke gezinsvorming overging. Een eeuw later, in 1930, blijkt de spreiding aanzienlijk te zijn verminderd. Deze convergentie is echter geen proces dat in deze eeuw regelmatig voortgang vond. Tussen 1830 en 1849 (1859) neemt, met name wat

het percentage gehuwden in de leeftijdsgroep van 40-44 jaar betreft, de spreiding toe en tussen 1849 en 1879 wordt de spreiding in de percentages gehuwden in de leeftijdsgroep van 25-29 jaar duidelijk groter. Het na elkaar toe groeien van de verschillende provincies vindt dus plaats na 1879.

Globaal vallen de provincies in twee groepen te verdelen, namelijk die waar in 1830 meer dan 40% van de mannelijke bevolking in de leeftijdsgroep van 25-29 jaar is gehuwd en die waar dit percentage lager ligt dan 40. De eerste groep bestaat uit de provincies Zeeland, Noord- en Zuid-Holland, Friesland, Groningen en Utrecht. De andere groep omvat de rest. De provincies van de eerste groep vertonen alle tegelijkertijd een percentage gehuwde mannen van 40-44 jaar van meer dan 80, met uitzondering van Utrecht dat juist op 79,9 staat. De rest blijft daar beneden, met uitzondering van Gelderland (81,2). In 1879 zijn, na de diepe val tussen 1840 en 1849, de huwelijkskansen voor mannen in de westelijke en noordelijke provincies duidelijk beter dan in 1830, vooral in Groningen, Friesland en Zeeland. In Drenthe en Overijssel zijn ze iets beter, in Gelderland minder, in Noord-Brabant en Limburg duidelijk minder dan in 1830, hetgeen correspondeert met een voor Nederland als totaal iets gunstiger beeld in 1879 dan in 1830.

In 1879 staan Noord- en Zuid-Holland, duidelijker nog dan 1830, bovenaan wat het percentage gehuwde mannen in de leeftijdsgroepen tussen 20 en 44 jaar betreft. Het is echter opmerkelijk dat tussen 1879 en 1930 in deze beide provincies zich een zekere stagnatie voordoet met betrekking tot de huwelijksluiting. Het aantal gehuwde mannen in de leeftijdsgroep van 40-44 jaar neemt, vooral in Zuid-Holland, weinig toe. Dat deze stagnatie het gevolg zou zijn van het feit dat in 1879 de beide provincies met betrekking tot leeftijd en frequentie van huwelijksluiting ongeveer het maximum hadden bereikt van hetgeen onder de vooroorlogse verhoudingen in Nederland als mogelijk moest worden beschouwd, laat zich moeilijk volhouden. Groningen bij voorbeeld, dat in 1879 duidelijk lagere percentages vertoonde dan Noord- en Zuid-Holland, kwam in 1930 hier bovenuit. Ook in Zeeland groeien van 1879 tot 1930 de percentages gehuwden in de verschillende leeftijdsgroepen relatief traag. In 1879 liggen voor alle tussen 20 en 44 jaren onderscheiden leeftijdsgroepen de percentages gehuwde mannen in Zeeland vrijwel precies even hoog als in Groningen, in 1930 liggen ze er, eveneens voor alle groepen, zeer duidelijk lager.

Het beste kan de neiging tot groei van het percentage gehuwde mannen worden afgemeten aan de stijging van het percentage gehuwden op betrekkelijk jonge leeftijd (25-29 jaar). In de eerste plaats geeft het een duidelijke aanduiding van huwelijksgezindheid op een bepaald

moment, anderzijds is het in belangrijke mate bepalend voor het aantal gehuwden in hogere leeftijdsgroepen in de volgende tientallen jaren. Juist wat de ontwikkeling van het aantal gehuwden in deze leeftijdsgroep betreft, vertonen Groningen maar ook Friesland ten opzichte van de westelijke provincies tussen 1879 en 1930 duidelijk een voorsprong (zie tabel 4). Dit betekent echter niet dat daar de groei van dit percentage van alle provincies het sterkst was. Al vertonen ze in 1930 de hoogste cijfers, Friesland en Groningen blijven na 1879 in dit opzicht in groei bij alle oostelijke en zuidelijke provincies ten achter. Van deze provincies hebben in 1879 Drenthe en Overijssel een duidelijke voorsprong op de rest, vooral op Noord-Brabant en Limburg, maar toch ook op Gelderland. De voorsprong van Drenthe en Overijssel op Gelderland is in 1830 nog zeer beperkt. Gelderland ondervindt echter tussen 1830 en 1849 sterker de invloed van de algemene daling van het percentage gehuwden en herstelt zich na 1849 langzamer. De hogere percentages van Drenthe en Overijssel voor gehuwde mannen van 25-29 jaar kan men, wat Drenthe betreft, vooral toeschrijven aan de vele jonge huwelijken in de veenaufgravingsgebieden, en voor Overijssel ook aan de veenaufgraving in het noordoosten van deze provincie en verder aan de ontwikkeling van de textielindustrie. Zoals uit de gegevens per gemeente, volgens de volkstelling van 1879, duidelijk blijkt, lagen echter de percentages in beide provincies in de zuiver agrarische gemeenten op de zandgronden relatief laag, niet hoger dan in de overeenkomstige gemeenten in de Gelderse Achterhoek. In Gelderland als geheel had in 1879 het percentage gehuwde mannen van 25-29 jaar nog nauwelijks weer het peil bereikt van 1830.

Niet of nauwelijks onderbroken door de landbouwcrisis groeien in de oostelijke provincies in de eerste decennia na 1879 de percentage gehuwden van 25-29 jaar in een vrij snel tempo. Na 1909 stagneert in Overijssel echter de groei van dit percentage; de verdere groei van het aantal gehuwden op oudere leeftijd kan voor een groot deel worden gezien als een nawerking van de groei van het aantal jong huwendende in de voorafgaande periode. Vooral tussen 1920 en 1930 neemt echter het aantal huwendende op oudere leeftijd toe. Drenthe zou misschien dezelfde ontwikkeling hebben vertoond, wanneer niet als gevolg van de eerste wereldoorlog zich een 'turf-boom' had voorgedaan, die tot exceptioneel hoge percentages op jonge leeftijd gehuwden in 1920 leidde. Misschien heeft ook een toeneming van de ontginning van woeste grond in de zandgebieden in deze ontwikkeling een rol van enige betekenis gespeeld. In 1930 echter was het percentage gehuwden in de leeftijdsgroep van 25-29 jaar er weer teruggezaakt tot een peil dat nauwelijks hoger lag dan in 1909. In Gelderland zet de stijging van het

aantal gehuwden beneden de leeftijd van 30 jaar zich duidelijk langer voort dan in Overijssel en wel tot 1920. In het algemeen liggen in 1930 de percentages gehuwden in de verschillende leeftijdsgroepen er aanzienlijk dichter bij het landsgemiddelde dan in 1879.

Noord-Brabant en Limburg vertonen in 1879 verreweg de laagste percentages gehuwden van alle provincies en deze liggen, wat de hogere leeftijdsgroepen betreft, duidelijk lager dan in 1830. Het percentage gehuwde mannen van 25-29 ligt ongeveer op hetzelfde niveau als in 1830. Tussen 1879 en het eind van de eeuw is vooral in Limburg van een groei van dit laatste percentage niet of nauwelijks sprake. De gegevens van de volkstelling van 1909 laten ten opzichte van die van 1899 echter een opmerkelijke groei zien en deze zet zich in de volgende decennia voort. Terwijl tussen 1920 en 1930 in de overige provincies de stijging van het percentage gehuwde mannen van 25-29 jaar praktisch ophoudt of zelfs in een daling omslaat, zet deze zich in de beide zuidelijke provincies duidelijk voort. In 1930 is dan ook het verschil met het landelijke gemiddelde, zowel met betrekking tot het aantal gehuwde mannen in de leeftijd van 25-29 jaar, als die in de leeftijd van 40-44, dat gedurende de gehele 19de eeuw aanzienlijk was, grotendeels verdwenen.

Wat gaat er nu achter dit, in eerste instantie, misschien wat onoverzichtelijk lijkend geheel van provinciale gegevens schuil? Zoals elders werd uiteengezet, werkte in de eerste helft van de 19de eeuw de hoge sterfte in het westen van het land een hoge huwelijksfrequentie en een lage huwelijksleeftijd in de hand. De ontwikkeling die zich na 1879 voordoet, zou men daarom misschien in verband willen brengen met de snelle daling van de sterfte in de westelijke provincies, met name na 1875. Dit zou dan, deze gedachtengang volgend, de grond voor deze afwijkende situatie met betrekking tot de huwelijksluiting in het westen hebben weggenomen en zou hebben bevorderd dat in de halve eeuw tot 1930 een zekere nivellering met betrekking tot huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd in Nederland plaats vond. Dat een invloed in deze richting heeft gewerkt lijkt aannemelijk. De zekere stagnatie na 1879 in de groei van het percentage gehuwden in Noord- en Zuid-Holland en – zij het iets minder duidelijk – in Zeeland, vooral wat de percentages gehuwden in de jonge leeftijdsgroepen betreft, zou langs deze weg, naar het lijkt, een gedeeltelijke verklaring kunnen vinden. Afdoende is deze verklaring echter niet. Ze kan bij voorbeeld niet duidelijk maken waarom tussen 1849 en 1879 in Noord- en Zuid-Holland het aantal huwendes beneden de leeftijd van 30 jaar nog iets sterker steeg dan het landsgemiddelde, terwijl er juist in deze provin-

cies en in Zeeland in de eerste decennia na 1850 al sprake was van een duidelijke verlaging van de sterftekansen. Wat langs deze weg ook niet wordt verklaard, is het globale beeld van een geleidelijk opschuiven van de stijging van het percentage gehuwden in de loop van de jaren van het noordwesten van het land naar het zuidoosten, dat de zojuist besproken provinciale gegevens oproepen. Voor een nadere precisering van dit beeld staan ons slechts uit de volkstellingen van 1879 en 1889 gegevens ter beschikking over het aantal gehuwden per gemeenten voor de verschillende leeftijdsgroepen. De gegevens van die twee volkstellingsjaren ondersteunen het weliswaar enigszins, maar de regionale verschillen worden dan toch nog zo sterk beheerst door de 'pre-moderne' verhoudingen met betrekking tot de huwelijksluiting, dat men op de betreffende gegevens niet teveel af kan gaan. De volkstellingsgegevens van 1920 en 1930 laten echter wel toe zogenaamde gestandaardiseerde huwelijksfrequentiecijfers te berekenen. Hoewel in het kaartbeeld⁹ dat deze cijfers geven, bijzondere factoren, zoals de mate van industrialisatie en ook invloeden van kerkelijk-religieuze aard, een rol spelen, wijzen ze, wat de zandgronden en de oostelijke rivierkleigronden betreft, wel duidelijk in de richting van een dergelijke noordwest-zuidoost-opshuiving van de neiging tot eerder en frequenter huwen. Het lijkt hierom wel waarschijnlijk dat andere verschijnselen, naast veranderingen in het regionale sterftepatroon, de ontwikkeling van het regionale huwelijkspatroon beïnvloedden.

Wanneer de veronderstelling juist is dat de stijging van het aantal huwelijken, met name het aantal huwelijken op jonge leeftijd, in de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw primair samenhangt met de proletarisering van de arbeidersklasse, dan laat de noordwest-zuidoost-ontwikkeling van de groei van het percentage gehuwden zich misschien – althans ten dele – indirect met de regionale ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon in verband brengen. Het moderne cultuurpatroon vindt, economisch gezien, zijn uitdrukking in een streven naar een rationeel, op doelmatigheid van de bedrijfsvoering gericht bedrijfsbeleid. Het is niet bevorderlijk voor de instandhouding van een patriarchale sfeer in het bedrijf. Waar het moderne cultuurpatroon laat doordringt en deze patriarchale sfeer zich langer weet te handhaven, kan de arbeider langer blijven geloven – zij het dan waarschijnlijk grotendeels ten onrechte – dat voor hem nog zekerheid en gebondenheid kan bestaan en dat een 'net' gedrag – dat wil zeggen een zich verzetten tegen mentale proletarisering – nog zijn beloning kan vinden. Een voorwaarde om als 'nette arbeider' te kunnen gelden, was ongetwijfeld dat men geen 'onberaden' en dus onder andere geen te jong huwelijk aanging en ook bij vrijen en trou-

wen bereid was te luisteren naar de stem van zijn ouders en van zijn meerderen in de samenleving. Exacte gegevens over de verhoudingen in dit opzicht zijn moeilijk te vinden, maar het algemene beeld van de sociale ontwikkeling van Nederland dat ons voor ogen staat, wijst zeker in de richting van een zich langer handhaven van een patriarchale sfeer in het oosten en vooral in het zuiden dan in het westen en het noorden. Om met Kruijt te spreken,⁶⁰ het duurde daar langer vóór de arbeiders van een toestands- tot een mentaliteitsklasse werden. Vanzelfsprekend gaat het hier om graduele, niet om absolute verschillen. De gegevens bij voorbeeld van de volkstelling van 1879 laten zien dat in het oosten en in het zuiden, in gemeenten en gebieden waar zich een duidelijke ontwikkeling van de industrie voordeed en dus de arbeiders een belangrijk percentage van de totale bevolking uitmaakten, de percentages gehuwde mannen in het algemeen aanzienlijk hoger lagen dan op het omringende platteland. Anderzijds waren, vergeleken met andere landsdelen, deze percentages in de steden en industriegemeenten in het oosten en zuiden toch nog lang betrekkelijk laag. Zo lagen bij voorbeeld in Noord-Brabant in 1879, ook in de steden, (met uitzondering van Bergen-op-Zoom) de percentages gehuwde mannen in de leeftijdsgroepen van 25-29 en van 40-44 jaar lager dan de gemiddelden voor alle gemeenten in de drie westelijke en de twee noordelijke provincies.

Een relatief toenemend aantal huwelijken leidt tot een relatief stijgend aantal gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd en daarmee, onder overigens dezelfde omstandigheden, tot een stijging van het aantal geboorten. Een relatief stijgen van het percentage jonge gehuwde vrouwen ten opzichte van het totaal percentage gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd leidt, ook weer onder overigens dezelfde omstandigheden, tot een hogere huwelijksvruchtbaarheid. In de landelijke ontwikkeling van het geboortencijfer is de invloed van de toename van het percentage gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd duidelijk te herkennen. Van 33,7 in de periode 1851-1855 steeg het geboortencijfer met geringe schommelingen, die aan toevallige gebeurtenissen zijn toe te schrijven, tot 36,3 in de periode 1876-1880, een niveau dat na 1804 slechts door dat in de perioden 1821-1825 en 1836-1840 is overtroffen. Deze stijging is niet toe te schrijven aan een stijging van de huwelijksvruchtbaarheid. Deze bleef – we merkten dit al eerder op – afgezien van een enkele kleine schommeling, tussen 1850 en 1880, ondanks de stijging van het percentage gehuwde vrouwen in de jongere leeftijden, op vrijwel precies hetzelfde peil. De oorzaak moet dan zijn te vinden in de relatieve stijging van het aantal vrouwen dat aan het voortplantingsproces deelnam⁶¹ (zie ook grafiek 6).

Dit roept de vraag op of de verschuiving van het noordwesten naar het zuidoosten van het stijgen van de percentages gehuwden, met name van jong gehuwden, invloed heeft uitgeoefend op de naar het zuidoosten toenemende vertraging, die zich in de daling van de geboortencijfers en de huwelijksvruchtbaarheidscijfers in de periode na 1880 voordoet. Wat de geboortencijfers betreft, valt dit zeker waar te nemen. Zoals schrijver dezes reeds eerder constateerde,⁴² valt na 1880 een zeker vooruitschuiven van hogere geboortencijfers over de oostelijke en zuidelijke zand- en rivierkleigronden naar het zuidoosten te constateren. Een interessant beeld levert, wat dit betreft, een cartogram van de geboortencijfers in de periode 1891-1895 (*kaart 4*). Nederland valt dan met betrekking tot de ontwikkeling van de geboortencijfers in drie stroken uiteen. In de eerste plaats een noordwestelijke strook, waar dan de geboortendaling reeds volop in gang is. Ten noordwesten van een lijn ongeveer van de IJmond tot Warffum in Groningen overwegen dan reeds geboortencijfers lager dan 30, maar de strook waarin dalingen in de meerderheid zijn, strekt zich verder naar het zuidoosten uit. Ten zuidoosten van deze strook volgt een tweede, die zich in deze periode globaal uitstrekt tot de in ander verband ook reeds genoemde lijn lopende van Chaam in Noord-Brabant tot Ootmarsum. In deze strook overheeft, in vergelijking met voorafgaande perioden, duidelijk een neiging tot stijgen van de gemeentelijke geboortencijfers. Ten slotte is er dan een derde strook ten zuidoosten van de laatstgenoemde lijn, waar een stijging van de geboortencijfers nog niet of nauwelijks heeft plaatsgevonden. De geboortencijfers zijn er – om heel andere redenen dus – evenals in het uiterste noordwesten, relatief laag. Vooral een vergelijking met een cartogram van de geboortencijfers over de periode 1876-1880 geeft een duidelijk overzicht van de plaatsvindende verschuivingen. Ook gegevens van latere datum bevestigen deze. Zoals, gezien de geschetste ontwikkeling, te verwachten is, vindt men enige tientallen jaren later juist in het uiterste zuidoosten de hoogste geboortencijfers. De late en vrij sterke groei van het percentage gehuwden in Noord-Brabant en Limburg – en in dit verband gaat het natuurlijk om het percentage gehuwden onder de groep van vrouwen in de vruchtbare leeftijd – na de eeuwwisseling heeft er zeker toe bijgedragen om de daling van de geboortencijfers in deze provincies te vertragen, al zal men de betekenis er van in het kader van de regionale ontwikkeling van de geboortendaling niet moeten overschatten. Ondanks deze stijging bereikte in 1930 het percentage gehuwden onder de vrouwen van 20-44 jaar in Limburg ongeveer juist het landelijke gemiddelde, terwijl Noord-Brabant er nog duidelijk onder bleef. Het lang hoog blijven van de geboortencijfers in beide provincies mag

men dus zeker niet primair toeschrijven aan de stijging van dit percentage.

Een invloed van betekenis van de verschuiving in zuidoostelijke richting van het stijgend percentage gehuwden op de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid, valt op grond van de beschikbare gegevens niet te constateren. Was dit wel het geval geweest, dan zou een zekere stijging in de huwelijksvruchtbaarheid, voortschuivende in zuidoostelijke richting en parallel lopende met de zojuist genoemde stijging van de geboorten, aan de daling van de huwelijksvruchtbaarheid vooraf moeten zijn gegaan. Een dergelijk verschijnsel valt niet waar te nemen.⁶³

Het feit dat een duidelijke stijging van het aantal gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd zich voordeed in de periode voorafgaande aan het optreden van de moderne geboortendaling en zich ook daarna voortzette, zou kunnen leiden tot de veronderstelling dat de moderne geboortendaling een reactie zou zijn op het toenemend aantal huwelijken en de verlaging van de huwelijksleeftijd. Waarschijnlijk lijkt deze veronderstelling niet. Ze is in strijd met hetgeen we hiervoor waarschijnlijk trachten te maken, namelijk dat de daling van de huwelijksleeftijd en het toenemend aantal huwelijken tot ongeveer 1920 in de eerste plaats voorkwamen in de arbeidersklasse. De bewuste beperking van het kinderaantal vond in de eerste tientallen jaren na 1880 echter in hoofdzaak plaats in de hogere lagen van de bevolking.

De periode van 1875 tot de tweede wereldoorlog (de periode daarna is ook in dit opzicht een probleem op zich zelf) heeft, wat de demografische ontwikkeling in Nederland betreft, vergeleken met die in andere westerse landen, vooral bekendheid gekregen door de relatief hoge geboortenoverschotten in ons land. Deze worden in de gangbare opvatting toegeschreven aan hoge geboortencijfers in Nederland. Deze voorstelling is maar ten dele juist. Vergelijken we bij voorbeeld met België – vergelijking met andere landen geeft natuurlijk weer een wat ander beeld –, dan blijkt dat de groei van het verschil tussen het geboortenoverschot in dat land en dat in Nederland van 1875 – toen dit verschil nog zeer bescheiden was – tot 1930 voor driekwart het gevolg is van een snellere daling van de sterfte in ons land en slechts voor één vierde van een tragere daling van het Nederlandse geboortencijfer. Ons geboortencijfer was in vergelijking met de rest van de westerse wereld wel hoog, maar niet exorbitant. De combinatie echter met een snelle daling van de sterfte leidde tot een relatief hoog geboortenoverschot en een snelle groei van de bevolking.

Zoals in het voorgaande werd beklemtoond, is echter het verloop van het niet nader ontlede geboortencijfer een gebrekkig instrument voor het verkrijgen van een inzicht in het proces van de modernisering van het demografisch patroon. Stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd en daling van de huwelijksvruchtbaarheid dienen afzonderlijk te worden beschouwd. Maakt men deze onderscheiding, dan blijkt Nederland welhaast spectaculair van de andere landen in Noordwest-Europa en van de meeste andere landen in de westerse wereld – Ierland is wel een uitzondering – af te wijken. De daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland is uitzonderlijk langzaam, de stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd eveneens uitermate traag. Deze elkaar tegenwerkende componenten leveren dan als resultaat een langzaam, maar toch niet zo excessief langzaam dalend geboortencijfer. Nemen we als vergelijkingsobject in de eerste plaats weer België. In de 19de eeuw lag tot 1879 (1880) in Nederland het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd – voor zover bekend; de eerste volkstelling in België is van 1846 – hoger dan in België.⁶⁴ In 1879 (1880) bedroeg in Nederland het percentage gehuwden onder de vrouwen van 15-44 jaar 46,6 in België 43,3. Tussen het midden van de eeuw en 1879/1880 was het percentage in Nederland sterker gegroeid dan in België. Na 1880 echter stagneert, zoals vermeld, in Nederland de groei vrijwel, maar in België gaat deze, slechts weinig beïnvloed door de economische crisis aan het eind van de 19de eeuw, voort. Kort na de eeuwwisseling haalt België Nederland in. In 1930 bedroeg het genoemde percentage in Nederland 49, in België 59. Ook nu nog, ondanks de zeer sterke stijging van het percentage gehuwden in Nederland na de tweede wereldoorlog, met name na 1955, ligt dit nog altijd lager dan in België. Zouden in beide landen na 1880 de overige relevante demografische variabelen, met name de huwelijksvruchtbaarheid, gelijk zijn gebleven, dan zou in België, door de stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd, in 1930 het geboortencijfer ongeveer 35% hoger hebben gelegen dan in 1880, in Nederland slechts ongeveer 7%. Zoals is te verwachten, ging deze ontwikkeling gepaard met een sterke daling van de huwelijksleeftijd in België. In de 19de eeuw lag het percentage mannen huwende beneden de leeftijd van 25 jaar in België duidelijk lager dan in Nederland; nog omstreeks 1890 was dit het geval. Bij de eeuwwisseling heeft België Nederland echter al ingehaald. Omstreeks 1935 maken in België de mannen, huwende in die leeftijdsgroep, 41,5% uit van alle huwende mannen, in Nederland 28,7!⁶⁵ Hierbij zij volledigheidshalve opgemerkt dat in België, evenals in

Nederland, na 1920 de groei van het percentage mannen huwende beneden 25 jaar stagneert.

De huwelijksvruchtbaarheid in België – te berekenen vanaf de volkstelling in 1846 – heeft, de periode van de aardappelziekte daargelaten, tot 1875 een regelmatig verloop. Nederland en België liggen tot dat jaar op vrijwel hetzelfde niveau van ongeveer 355. In de periode 1906-1910 is de huwelijksvruchtbaarheid in België echter gedaald tot 212, in Nederland tot 288, in de periode 1926-1930 (de laatste periode vóór de oorlog, waarover in verband met het ontbreken van de volkstelling 1940 een geheel betrouwbare berekening nog mogelijk is) tot respectievelijk 140 en 204.

De beperkte daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland, vergeleken met België – en andere Westeuropese landen –, wordt nog opmerkelijker wanneer men de zojuist besproken ontwikkeling van het huwelijkspatroon in aanmerking neemt. De bijzonder grote verschillen tussen Nederland en België met betrekking tot het percentage op jeugdige leeftijd gehuwde vrouwen zouden, onder overigens dezelfde omstandigheden, tot duidelijk hogere huwelijksvruchtbaarheidscijfers in België hebben moeten leiden. Wat betreft de drie elementen van de modernisering van het demografisch patroon, is Nederland ten aanzien van de stijging van het percentage gehuwden en de daling van de huwelijksvruchtbaarheid relatief sterk traditioneel en alleen met betrekking tot de daling van de sterfte – daarover nader – zeer modern. De zeer bijzondere positie van Nederland, wat betreft de ontwikkeling van het percentage gehuwden en de huwelijksvruchtbaarheid, is tot nu toe feitelijk niet duidelijk onderkend en een min of meer algemeen aanvaarde verklaring is er dus ook niet.⁶⁵

Er is geen reden om aan te nemen dat het moderne cultuurpatroon zich in Nederland na 1875 minder snel zou hebben ontwikkeld dan in België en Noordwest-Europa in het algemeen. De economische ontwikkeling in handel, industrie en vooral ook in de landbouw, wijzen op een duidelijk streven om door verandering tot verbetering te komen, dus op een groei van het moderne cultuurpatroon. Hetzelfde geldt voor onderwijs en wetenschap. De periode tot de tweede wereldoorlog is bijvoorbeeld de tijd waarin Nederland relatief hoog staat op de lijst van de verworven Nobelprijzen. Ook de ontwikkeling van gezondheidszorg en sociale zorg wijzen op een duidelijke drang naar modernisering. De sterke daling van de sterfte in Nederland wijst ook in deze richting.

Ook voor België moeten we aannemen dat – zeker gedurende de eerste tientallen jaren na het begin van de moderne geboortendaling – de daling van de huwelijksvruchtbaarheid en de stijging van het percen-

tage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd zich groten-deels in verschillende sociale lagen afspeelden. Ook daar kan vermoedelijk dus de sterke daling van de huwelijksvruchtbaarheid niet primair worden gezien als een reactie op het toenemend aantal huwelijken op jeugdige leeftijd. Overal in West-Europa begint het proces van de moderne geboortenbeperking in de hogere lagen van de samenleving en dringt ze eerst later in de lagere bevolkingslagen door. Met name de genoemde snelle en sterke stijging van het percentage mannen huwend beneden de leeftijd van 25 jaar wijst erop dat ook in België in de eerste plaats de arbeidersklasse verantwoordelijk was voor de snelle stijging van het percentage gehuwden, ook voor die onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd, in het bijzonder wat de jongeren uit deze categorie betreft.

Zou men misschien verband menen te moeten zoeken tussen het snel stijgen van het op jonge leeftijd huwen in België na 1875 en de sterkere industriële ontwikkeling in dat land en een daarmee gepaard gaande proletarisering, dan zij erop gewezen dat de voorsprong van België in dit opzicht in 1875 reeds bestond en desondanks de percentages jong huwend in België toen lager waren dan in Nederland, terwijl de stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd van 1850-1875 in Nederland sneller verliep dan in België.

De verklaring is ook niet te zoeken in de *directe* invloed die in Nederland van de levensbeschouwelijke verhoudingen, met name van het katholicisme, zou zijn uitgegaan op huwelijk en voortplanting. Hiervoor werd reeds uitvoerig, op grond van interne vergelijkingen, betoogd dat weliswaar de invloed van het katholicisme op de ontwikkeling van huwelijk en voortplanting niet ontbreekt, maar dat deze toch van betrekkelijk beperkte betekenis is. Bij een vergelijking met het buitenland zal men zich dan bovendien moeten afvragen welke invloed eventueel daar van het katholieke geloof is uitgegaan. Natuurlijk loopt onder de katholieken de geloofsbeleving uiteen,⁶⁶ maar wat bij voorbeeld België betreft, het is niet alleen formeel een katholiek land, maar het was grotendeels ook een 'goed' katholiek land, zeker in de tijd waarom het hier gaat.⁶⁷

Wordt hierdoor een poging tot verklaring van de verschillen tussen Nederland en België vanuit levensbeschouwelijke invloeden op zich zelf reeds aanvechtbaar, een tweede bezwaar hiertegen is dat langs deze weg geen verklaring is te vinden voor het feit dat Nederland pas na 1875, niet alleen ten opzichte van België, maar ten opzichte van West-Europa in het algemeen, met betrekking tot de demografische ontwikkeling een afwijkende weg is ingeslagen. Zoals zo juist nog weer

werd opgemerkt, stijgt tussen 1850 en 1875 het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd in Nederland sneller dan in België, en de aanzet tot modernisering van het demografisch patroon was hier in dit opzicht dus krachtiger. Ook in ander opzicht is er vóór 1875 geen enkele aanwijzing voor een mogelijke afwijking van de algemene ontwikkeling in West-Europa. Wat de getalsmatige levensbeschouwelijke verhoudingen betreft, zij nog opgemerkt dat zich hierin na 1875 geen opvallende verschuivingen hebben voorgedaan. De stijging die na de eeuwwisseling optrad in het percentage dat de katholieken uitmaakten van de totale bevolking, stond in geen enkele verhouding tot de afwijking die Nederland ten opzichte van de normale Westeuropese ontwikkeling van de demografische verhoudingen na 1875 vertoonde.

In de derde plaats is het zeer opvallend dat, bij vergelijking met België, blijkt dat de 'traditionele' positie die Nederland met betrekking tot de daling van de huwelijksvruchtbaarheid⁶⁶ inneemt, zich voordoet in *alle* provincies, ook in die welke een gering percentage katholieken vertonen (Groningen, Friesland, Drenthe) en die ver van de 'confrontatielij' tussen katholieken en niet-katholieken zijn gelegen.⁶⁶ Alle vertonen ze omstreeks 1930 huwelijksvruchtbaarheidscijfers die min of meer aanzienlijk van die voor België afwijken. Met uitzondering van de westelijke provincies – waarover straks – waarin die cijfers iets lager liggen, liggen ze in de periode 1926-1930 alle op een peil van ongeveer 200 of daarboven (België 140).

Duidelijker nog dan de absolute hoogte van de huwelijksvruchtbaarheid in de periode 1926-1930, geeft de omvang van de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de verschillende provincies de verhouding ten opzichte van België aan. De 'pre-moderne' startpunten waren immers in verschillende provincies aanzienlijk verschillend. Nemen we als uitgangspunt de periode 1866-1870, toen in beide landen als geheel en in de verschillende Nederlandse provincies de huwelijksvruchtbaarheid nog op stabiel 'pre-modern' niveau lag. In Nederland als geheel bedroeg in de periode 1926-1930 de daling ten opzichte van dit uitgangspunt 154 punten en in België 220 punten, in Groningen 153, in Friesland 131, in Drenthe 85, in Overijssel 119, in Gelderland 125, in Utrecht 173, in Noord-Holland 177, in Zuid-Holland 200, in Zeeland 216, in Noord-Brabant 89, en in Limburg 133 punten. In alle provincies is de daling dus geringer dan in België. De geringste daling vertoont niet één van de overwegend katholieke provincies, maar Drenthe, met weinig katholieken en een voor een belangrijk deel vrijzinnig getint protestantisme. Friesland, Overijssel en Gelderland laten een daling zien, die niet essentieel van die van Limburg afwijkt. De

relatief sterke daling in de westelijke provincies, met name Zeeland en Zuid-Holland, mag men toeschrijven aan de pre-moderne situatie in deze gewesten. Deze kenmerkte zich, zoals eerder werd beschreven, door een hoge sterfte met het daarbij horende hoge percentage gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd. Zuid-Holland en Zeeland vertoonden daarbij een hoge huwelijksvruchtbaarheid. Waarom Noord-Holland, wat dit laatste betreft, afweek, werd eerder uiteengezet. Toen, vooral na 1875, in deze gewesten een zeer snelle daling van de sterfte zich voordeed, ontstond, we vermeldde dit reeds, er een opvallend sterke stijging van de demografische spanning, naar men mag aannemen, ook in de hogere lagen van de bevolking. Toen eenmaal de moderne geboortendaling er innerlijk was aanvaard, leidde dit tot een snelle daling van de huwelijksvruchtbaarheid, vooral in Zuid-Holland en Zeeland. Dat desondanks deze daling er geringer bleef dan die in België als geheel, onderstreept in feite de afwijkende positie van Nederland. Dat de invloed van de verstedelijking op de daling in het westen niet moet worden overschat, blijkt uit het feit dat de sterkste daling voorkomt in het landelijke Zeeland.

Iets soortgelijks als voor de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid, geldt voor de trage stijging van het percentage gehuwde vrouwen in Nederland. In 1930 vertonen *alle* provincies in Nederland, met uitzondering van Drenthe (men moet hierbij denken aan het zeer hoge percentage gehuwden in de veenaafgravingsgebieden), een duidelijk lager percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd dan België. Er is dus weinig reden om de langzame stijging in verband te zien met de levensbeschouwelijke verhoudingen, met name dan eventueel weer met de invloed van het katholicisme. Eerder geldt zelfs het tegendeel. De sterkste stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd tussen 1879 en 1930, in het bijzonder ook wat betreft het percentage gehuwden op jonge leeftijd, vond plaats in Noord-Brabant en Limburg. De achterstand die Noord-Brabant en Limburg hierin ten opzichte van het land als geheel hadden, was in 1930 door Limburg geheel en door Noord-Brabant grotendeels ingehaald. De verklaring van de afwijkende ontwikkeling die zich in Nederland voordeed, zal moeten worden gevonden in een verschijnsel (of een complex van verschijnselen) dat – althans in de mate waarin het zich voordoet – typisch Nederlands is. Het zal ook duidelijk moeten kunnen maken waarom de afbuiging in de ontwikkeling in Nederland, die zich blijkbaar in het laatste kwart van de 19de eeuw gaat voordoen, zich juist in die periode begint te demonstreren.

Het tot nu toe in feite ontbreken van de studie van dit merkwaardige

probleem in het bijzonder en onze nog onvolkomen inzichten in de achtergronden van differentiële demografische ontwikkelingen in het algemeen, brengt mee dat een poging tot verklaring slechts het karakter kan dragen van een hypothese, die bovendien, in dit kader, maar summier kan worden uitgewerkt. Een uitgangspunt voor een verklaring zou ons inziens kunnen worden gevonden in de bijzondere wijze, waarop zich in Nederland na 1875 het verschijnsel, dat men als asymmetrische tolerantie kan aanduiden, zich ontwikkelt. Onder asymmetrische tolerantie zij hier verstaan een configuratie, waarbij in een democratische staat waar de geestelijke vrijheid formeel is gewaarborgd, een groep met bepaalde levensbeschouwelijke en/of politieke overtuigingen via haar actieve exponenten een vorm van nationaal leiderschap en censorschap weet te verkrijgen, waardoor andere groepen met afwijkende levensbeschouwelijke en/of politieke opvattingen in een verdedigende positie worden gedrongen. Met een dergelijke dominerende positie in een stelsel van asymmetrische tolerantie gaat, indien zij volledig tot ontplooiing komt, een onevenredig grote invloed in de staat, maar vooral ook in de maatschappij als geheel gepaard. Het gaat hier, zoals duidelijk zal zijn, om iets anders dan om de getalsverhoudingen tussen de aantallen individuen die bepaalde levensbeschouwingen en/of politieke opvattingen zijn toegedaan en de directe effecten die daaruit voortvloeien; het gaat om de ontwikkeling van formele en informele machtsposities die door een actieve voorhoede worden geschapen en gedragen. Deze machtsposities hebben natuurlijk een zekere relatie tot de genoemde aantalsverhoudingen, maar zijn daarvan maar ten dele afhankelijk. Kenmerkend voor de groep die de dominantie heeft weten te bereiken, is de vanzelfsprekendheid waarmee men, ondanks de formele aanvaarding van de geestelijke vrijheid, de juistheid van eigen denkbeelden en de gerechtvaardigheid van eigen heersende positie aanvaardt. Men vraagt van de anderen eerbiediging van eigen beginselen als een min of meer vanzelfsprekend gedrag, maar uit eigen beweging is men niet, of maar in beperkte mate bereid deze eerbiediging ten aanzien van de beginselen van anderen te betonen. Er ontwikkelt zich een situatie waarin de anderen zich, door de betoonde eerbiediging van de beginselen van de dominerende groep, als het ware moeten legitimeren voor de deelneming aan de publieke levensbeschouwelijke, politieke en maatschappelijke discussie. De dominante groep gaat zijn eigen gezichtspunt als 'gewoon' zien, wil dat van anderen formeel tolereren,⁷⁰ maar acht het 'ongewoon', deviant en daarmee duidelijk verwerpelijk. Gedurende een belangrijk deel van de 19de eeuw heeft Nederland een stelsel van asymmetrische tolerantie gekend, dat werd gedomineerd

door het liberalisme.⁷¹ In het laatste kwart van de 19de eeuw zet echter een voor Nederland karakteristieke ontwikkeling in, namelijk een duidelijke groei in de richting van een domineren van het georganiseerd confessionalisme. Dit slaagt erin het geestelijk sterk verzwakte liberalisme te overvleugelen en de ontwikkeling van het socialisme naar een dominerende positie voor een lange tijd te onderdrukken. Deze dominantie van het georganiseerd confessionalisme vindt haar hoogtepunt tussen de beide wereldoorlogen. Daarna weet ze zich nog een tijd te handhaven, maar tenslotte zakt ze, in het bijzonder op haar katholieke vleugel, zeer snel, grotendeels ineen.⁷² De grotendeels verlaten positie wordt, zo lijkt het, steeds duidelijker ingenomen door een naar een dominantie strevend (nieuw) links.

De praktijk leert dat elke dominerende groep heeft te maken met een aantal onverzettelijke tegenstanders en dat ze niet in alle landsdelen en alle milieus een even sterke positie weet te veroveren.⁷³ De praktijk leert echter eveneens dat een groot deel van de anderen de neiging heeft om zich in belangrijke mate aan de feitelijke gedragsregels van de dominante groep te conformeren, ook zonder zich tot de wezenlijke denkbeelden van die groep te bekeren. Vanaf het eind van de vorige eeuw tot de tweede wereldoorlog kan, zoals eerder reeds werd opgemerkt, zeker wat de protestantse vleugel betreft, van een relatieve groei in aantal van de levensbeschouwelijke groepen, waarop het georganiseerd confessionalisme was gebaseerd, maar in beperkte mate worden gesproken. In diezelfde tijd ontwikkelde zich een belangrijke onkerkelijkheid en ook de onkerksheld nam vermoedelijk toe. Desondanks ontplooidde zich een sterke invloed van het georganiseerd confessionalisme op het gedrag van het Nederlandse volk als geheel. Iets soortgelijks valt te constateren met betrekking tot de in de jongste jaren opgetreden verschuivingen. De groei van de linkse dominantie sinds het eind van de jaren zestig is niet gepaard gegaan met een spectaculaire groei van het totaal van de linkse kiezers, in ieder geval niet met een groei die in verhouding staat tot de sterke groei in maatschappelijke macht die (nieuw) links vertoont. Het is de neiging tot conformeren van de 'anderen', de uitholling van hun geestelijke weerstand, die leidt tot de stijgende invloed die de dominerende groep krijgt op het denken, voelen en handelen van de samenleving. Meer dan door concrete maatregelen – zoals wetgeving – weet ze hierdoor het maatschappelijk gedrag van een volk als geheel haar stempel op te drukken.

Als het georganiseerd confessionalisme, vooral vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw, zich sterk begint te maken in een eindeloos aantal organisaties op het gebied van politiek, onderwijs en vorming, economische en sociale belangenbehartiging, sport en recreatie, culturele

ontwikkeling, kortom op vrijwel alle levensterreinen, dan staat in dit streven om door eigen machtsvorming zijn stempel op de Nederlandse samenleving te drukken, de aandacht voor gezin, huwelijk en voortplanting en in het algemeen voor de verhouding tussen de seksen, zeer centraal, in het bijzonder bij de katholieke vleugel. Juist op dit gebied eist het een nationaal censorschap op. Men streeft ernaar in dit opzicht zijn eigen maatstaven door het volk als geheel te doen aanvaarden, niet alleen via wetgeving, maar door een voortdurende druk via allerlei organen waarover men beschikt. Duidelijk afwijkende meningen van anderen worden veelal op excessief felle wijzen bestreden.⁷⁴ Men slaagt er inderdaad in in belangrijke mate eigen denkbeelden en opvattingen ook voor niet-confessionele groepen als maatgevend en normatief te stellen, vermoedelijk meer dan de laatste zich vaak bewust zijn geweest. Een belangrijke rol speelde hierbij het grotendeels afgrenzen van alle mogelijke kanalen van informatie over anti-conceptie en in het algemeen over 'modern' seksueel gedrag. Dit geldt in het bijzonder ten aanzien van de minder welgestelden en de minder ontwikkelden, die de niet zozeer in haar werking beknotte, meer 'wetenschappelijke' literatuur niet in handen kregen. Met name ook de nieuwe populaire communicatiemiddelen (film, radio en tijdelijk ook nog de televisie) werden effectief beheerst. Een belangrijk drukmiddel vormde het afhankelijk stellen van samenwerking op politiek en maatschappelijk gebied met 'anderen' van de eerbiediging van essentiële confessionele normen.

Zo wordt in deze periode de Nederlandse samenleving gekenmerkt door een vergaande beheersing van de seksuele driften, die bij internationale vergelijking soms haast onwezenlijk aandoet. Niet alleen de daling van de huwelijksvruchtbaarheid is traag. Opvallend is ook de sterke daling van het aantal buitenechtelijke geboorten. Dit bedroeg per 1000 ongehuwde vrouwen van 15-44 jaar omstreeks 1850 13, in het begin van de jaren zeventig 11, maar in de jaren dertig nog slechts 2,5.⁷⁵ In het algemeen is in de westerse wereld in de periode na 1875 een daling te constateren. Men mag deze echter elders juist mede in verband brengen met de stijging van het aantal jonge huwelijken, in Nederland kon deze factor slechts een relatief geringe rol spelen. Desondanks liggen in alle andere westerse landen, waarover ons gegevens bekend zijn, de percentages duidelijk hoger dan in Nederland. Landen die Nederland het dichtst benaderen, tonen altijd nog cijfers die twee à drie maal zo hoog liggen als de Nederlandse. Verder kenmerkte Nederland zich door een laag aantal echtscheidingen, terwijl vermoedelijk ook het aantal gevallen van abortus laag was, al valt dit moeilijk te bewijzen.

De druk van het georganiseerd confessionalisme heeft waarschijnlijk ook de langzame stijging van het aantal huwelijken op jeugdige leeftijd in de hand gewerkt. Hoezeer men zich ook inzette voor de bescherming van het huwelijk, met de onderdrukking van de seksualiteit ging een weerstand tegen het sluiten van maatschappelijk niet verantwoord geachte huwelijken op jeugdige leeftijden gepaard. Men slaagde erin niet alleen in de kringen van de confessionelen maar ook daarbuiten, de opvatting te doen handhaven dat 'nette' mensen en met name ook 'nette' arbeiders niet moesten trouwen voordat daarvoor solide geestelijke en materiële grondslagen waren gelegd. Van de zijde van de liberale burgerij had men trouwens tegen deze opvatting weinig weerstand te verwachten, ook al werd ze dan, wat de arbeiders betreft, zoals hiervoor in ander verband ter sprake kwam, eerder door patriarchale dan door 'moderne' verhoudingen in het bedrijfsleven ondersteund. Het behoeft nauwelijks gezegd dat de – blijkens de cijfers betreffende het aantal buitenechtelijke geboorten – zeer succesvolle strijd tegen het buitenechtelijke seksuele verkeer het hooghouden van de huwelijksleeftijd sterk in de hand werkte. De kuisheid werd bevorderd door het zoveel mogelijk beperken van seksuele prikkels bij jonge mensen. Men denke hierbij niet alleen aan de filmkeuring, maar bij voorbeeld ook aan het strenge toezicht op dansgelegenheden, ook in gebieden waar de confessionele groepen in de minderheid waren.

Wellicht ten overvloede zij opgemerkt dat het voorgaande niet de veronderstelling inhoudt dat in de rest van de Westerse wereld de periode van 1875 tot de tweede wereldoorlog er een is geweest van grote 'permissiveness' op seksueel gebied. Dit neemt niet weg dat de positie van Nederland als zeer bijzonder kan worden gekarakteriseerd. Als men, ter vergelijking, bij voorbeeld denkt aan de houding in de Scandinavische landen ten aanzien van buitenechtelijke geboorten, de houding ten aanzien van de echtscheiding in Amerika, de houding van de Franse priester in de biechtstoel ten aanzien van de bewuste geboortenbeperking, dan valt het bijzondere van Nederland moeilijk te ontkennen. Er lijkt weinig aanleiding te zijn om de verhoudingen in dit opzicht in Nederland te zien als een produkt van een eeuwenlange historische ontwikkeling; de feiten wijzen niet in deze richting.⁷⁶ Zo was – om een enkel voorbeeld te noemen – in de periode 1810-1830 het percentage buitenechtelijk geboren kinderen in Nederland vermoedelijk niet lager dan in Zweden. In de tweede helft van de jaren dertig van deze eeuw lag het in Zweden echter bijna tien maal zo hoog als in Nederland.

Natuurlijk heeft ook Nederland zich na 1875 niet kunnen onttrekken aan de algemene gang van zaken met betrekking tot de demografische

ontwikkeling in de Westerse wereld. Ons land werd, evenals de andere Westerse landen, geconfronteerd met een stijgend geboortenoverschot en – als gevolg van de relatief snel dalende sterfte – zelfs in zeer belangrijke mate. Gedeeltelijk heeft men hierop gereageerd op de ‘nieuwe’ wijze, met bewuste geboortenbeperking. Veel meer echter dan in de meeste andere Westerse landen, heeft men tot de tweede wereldoorlog de oude, malthusiaanse weg gekozen van het opschorten van het huwelijk en men heeft zich veel meer dan elders afzijdig gehouden van het neo-malthusianisme. Dit geschiedde niet uit achterlijkheid, maar omdat de druk die het georganiseerde confessionalisme op de ontwikkeling van het normenstelsel uitoefende, het Nederlandse volk ertoe bracht bij zijn keuze de ethische bezwaren tegen bewuste geboortenbeperking zwaarder te laten wegen dan in de ons omringende landen.

De vergaande indamming van de seksualiteit in de periode van de dominantie van het georganiseerde confessionalisme kan mede begrijpelijk maken waarom aan het eind van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig, toen aan zijn langdurige machtspositie, vrij abrupt, grotendeels een einde kwam, de omslag in de houding ten aanzien van de seksualiteit zo dramatisch is geweest. Toch hadden zich voordien reeds veranderingen voorgedaan, die erop wezen dat zich in Nederland in het patroon van huwelijk en voortplanting een duidelijke breuk voltrok. De tweede wereldoorlog is hiervoor in mindere mate rechtstreeks verantwoordelijk geweest dan men misschien geneigd is te veronderstellen. Er is inderdaad in Nederland, demografisch gezien, bijzonder fel gereageerd op het eind van de oorlog. Het aantal huwelijken vloog omhoog (huwelijkscijfer in 1946 11,5, het hoogste sinds het begin van de regelmatige registratie in 1804) en de huwelijksvruchtbaarheid liep voor de periode 1946-1950 op tot een niveau van 215, ongeveer hetzelfde als dat wat in het midden van de jaren twintig van deze eeuw werd bereikt. Opmerkelijk is echter dat in de eerste jaren na de oorlog van een relatief toenemend huwen op jeugdige leeftijd nog geen sprake was. Het percentage huwenden beneden 25 jaar van alle huwende mannen was in de oorlog tot en met 1943 enigszins gestegen, maar daalde na de oorlog zelfs beneden het niveau van de jaren dertig. Dit was onder andere het gevolg van een aantal huwelijken, dat in de oorlog was uitgesteld; in 1944 daalde het huwelijkscijfer tot 5,5, een laagterecord sinds 1804, nog juist iets lager dan in 1831 (5,6). Verder speelde hierbij een plotselinge stijging van het aantal echtscheidingen, gevolgd door nieuwe huwelijken, een rol, en ten slotte ook een in het algemeen toenemende neiging tot huwen, ook bij ouderen. Bij de

volkstelling van 1947 lag reeds, zowel voor mannen als voor vrouwen, het percentage gehuwden onder de 15 tot 44-jarigen duidelijk hoger dan in 1930. Spoedig lijkt het echter of de vooroorlogse verhoudingen zich weer grotendeels herstellen. In de jaren vijftig loopt de huwelijksvruchtbaarheid weer terug tot het peil van de jaren dertig, het aantal echtscheidingen zakt weer, evenals het aantal buitenechtelijke geboorten, het huwelijkscijfer neemt weer meer normale proporties aan, zij het dat het iets hoger ligt dan in de vooroorlogse jaren en de gemiddelde huwelijksleeftijd nadert weer tot die van vóór de oorlog. Vrij plotseling komt echter omstreeks 1955 een omslag. Er begint zich dan een ongekend snelle stijging van het aantal huwelijken op jeugdige leeftijd af te tekenen. Het aantal mannen huwende beneden de leeftijd van 25 jaar, in percenten van het totaal aantal huwende mannen, stijgt van 29,6 in 1955 tot 60,3 in 1970, de gemiddelde huwelijksleeftijd voor mannen daalt in dezelfde periode van 27,4 tot 24,8, voor vrouwen van 25,2 naar 22,9. In het algemeen neemt de neiging tot trouwen sterk toe. Na een betrekkelijk bescheiden stijging van 61,5 in 1930 tot 65,4 in 1947, neemt tussen 1947 en 1960 het percentage gehuwden onder de vrouwen van 20 t/m 44 jaar toe tot 75,2 en in 1970 ligt het op 84 (in 1849 49,3!). Het aantal echtscheidingen en het aantal buitenechtelijk geborenen gaat opnieuw stijgen. De huwelijksvruchtbaarheid daalt, nadat het vooroorlogse peil weer was bereikt, verder, maar door het sterk toegenomen aantal huwelijken onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd blijft het geboortencijfer relatief hoog. Eerst in de tweede helft van de jaren zestig daalt het beneden het peil van de jaren dertig. Nog in 1970 echter was de zogenaamde netto-vervangingsfactor, een verhoudingscijfer dat aanduidt in welke mate, bij voortzetting van de dan bestaande verhoudingen, een groei dan wel een daling van de bevolking mag worden verwacht, 1,23, dat wil zeggen deze wees op een krachtige verdere groei van de bevolking, krachtiger zelfs dan in de tweede helft van de jaren dertig mocht worden verwacht.

Even plotseling als de omslag na 1955 doet zich echter na 1970 een nieuwe omslag voor. De stijging van het percentage op jeugdige leeftijd huwendes komt tot een einde en slaat om: in een daling. Het percentage van de huwende mannen, dat jonger is dan 25 jaar, is in 1975 teruggelopen tot 57. Na een top van 9,5 in 1970, mede veroorzaakt door de nawerking van de geboortengolf vlak na de oorlog, begint het huwelijkscijfer terug te lopen en in 1977 ligt het op 6,7. Huwelijkscijfers beneden 7 komen sinds het begin van de regelmatige registratie in 1804 uiterst zelden voor (zeven maal) en deze daling is dus wel zeer opmerkelijk. De huwelijksvruchtbaarheid vertoont na 1970 een versnelde daling en aangezien het effect hiervan op het geboortencijfer

niet meer, zoals in de periode 1955-1970, gedeeltelijk wordt gecompenseerd door een stijging van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd, daalt dit snel tot 12,4 in 1977. Reeds in 1973 daalt de netto-vervangingsfactor beneden 1 en de jongste bevolkingsprognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek veronderstelt dan ook een daling van de Nederlandse bevolking binnen een afzienbare termijn.⁷⁷ Een opvallend verschijnsel is dat niet alleen het aantal geboorten met een hoog rangnummer zeer snel is gedaald, maar dat – vooral na 1970 – de geboorte van het eerste kind in toenevende mate (voorlopig?) achterwege blijft; de gemiddelde tijdsafstand tussen het huwelijk en de geboorte van het eerste kind wordt in de laatste jaren voortdurend groter. Het sterk toegenomen aantal samenwoningen van ongehuwden – met name jongeren – leidt blijkbaar zelden tot concepties en geboorten. Het aantal buitenechtelijke geboorten blijft laag. De geringe stijging heeft ten dele vermoedelijk bijzondere gronden.⁷⁸ Het aantal gedwongen huwelijken stijgt niet, maar vertoont juist een neiging tot dalen.

De snelle veranderingen in de demografische verhoudingen lijken nog niet tot staan te zijn gekomen. De meest recente ontwikkelingen duiden op een zeer fundamentele verandering in de situatie, die vergaande sociale gevolgen moet hebben. Een analyse van de oorzaken die tot de welhaast schokkende veranderingen in het demografische beeld sinds 1955 hebben geleid, kan nog niet meer dan voorlopig zijn. Dat de ontwikkeling van 1955 tot 1970 heeft te maken met een snelle groei van welvaart en welzijn en een toenemend optimisme, kan moeilijk worden betwijfeld. In het algemeen blijkt omstreeks het jaar 1955 een duidelijk knippunt in de maatschappelijke ontwikkeling op te treden, dat zich in de meest uiteenlopende verschijnselen demonstreert. Een groeiende 'permissiviness' van de oudere generatie ten aanzien van de jeugd, heeft in de groei van het aantal huwelijken op jongere leeftijd vermoedelijk ook een rol gespeeld. De plotselinge omslag in 1970 lijkt niet alleen te verklaren uit nieuwe technische middelen voor anti-conceptie en gewijzigde normen ten aanzien van het huwelijk.⁷⁹ Een stagnerende economische ontwikkeling, zich met name ook manifesterend in een groeiende jeugdwerkloosheid, maar anderzijds een blijvend zeer hoog niveau van materiële verlangens, waaraan men wil kunnen voldoen als men tot een werkelijk gevestigde levensstaat overgaat, houden – in combinatie – thans vermoedelijk velen van een huwelijk af.

De sterfte

Grafiek 7 laat zien dat gedurende het grootste deel van de 19de eeuw de sterfte in Nederland hoger ligt dan in België. Dit duurt tot ongeveer 1890. Dan daalt de Nederlandse sterfte beneden de Belgische en dit blijft zo tot vandaag de dag. Vergelijking van de provinciale sterftecijfers in *tabel 1* toont aan dat Nederland ten aanzien van de sterfte in de 19de eeuw geenszins een homogeen gebied vormt. Hoge sterftecijfers vindt men in Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, terwijl Utrecht enigszins een middenpositie inneemt. De rest van het land toont aanzienlijke lagere cijfers, die in vergelijking met andere West-Europese landen niet als ongunstig kunnen gelden. Uit *kaart 5* blijkt dat in de periode 1821-1825 de noordelijke, oostelijke en zuidelijke provincies zich van de Belgische provincies niet ongunstig onderscheiden. In de onderlinge verhouding van de Nederlandse provincies komt tot 1875 betrekkelijk weinig verandering. Hoewel de ontwikkeling van de sterfte in de verschillende Europese landen niet geheel parallel loopt, is ook de verandering van de positie van Nederland ten opzichte van het buitenland tot 1875 niet van essentiële betekenis. Dit betekent dat het werkelijke probleem met betrekking tot de sterfte in Nederland in het grootste deel van de 19de eeuw wordt gevormd door de hoge sterftecijfers in het westen van het land. Wel dient hierbij nog te worden opgemerkt dat Groningen en Friesland, die in het algemeen in vergelijking met het oosten en het zuiden van het land geen ongunstig beeld vertonen, wat de sterfte in de eerste helft van de 19de eeuw betreft, twee perioden kennen met zeer hoge sterfte, namelijk in 1807 en volgende jaren en in 1826 en volgende jaren. Vooral het jaar 1826 liet in Groningen en Friesland een extreem hoge sterfte zien, in de twee provincies respectievelijk 47,9 en 48,2 per 1000 van de bevolking.

Een wat nauwkeuriger beeld van de regionale spreiding van de totale sterfte en de zuigelingensterfte in het midden van de vorige eeuw⁶⁰ – gemeentelijke gegevens van vroegere datum zijn nog niet ter beschikking – geven *de kaarten 6 en 7*. Duidelijk blijkt dat de hoge sterfte is

geconcentreerd in de alluviale gebieden van Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en West-Utrecht, terwijl verder kan worden geconstateerd dat in de alluviale gedeelten van Groningen en Friesland de sterfte hoger ligt dan in de diluviale gebieden in deze provincies, ook al liggen ze er veel lager dan in het westen.

Het feit dat de excessieve sterfte in de 19de eeuw in Nederland gebonden is aan geografisch vrij duidelijk omschreven gebieden, betekent dat bepaalde fysisch-geografische factoren en/of bepaalde maatschappelijke factoren van regionale aard direct of indirect een rol moeten hebben gespeeld. In theorie laat zich natuurlijk een groot aantal factoren bedenken die van invloed zouden kunnen zijn op regionale verschillen in sterfte. Hoe groot de betekenis van allerlei factoren op zich zelf ook kan zijn voor de omvang van de sterfte in Nederland in de 19de eeuw, het is duidelijk dat zij slechts een rol in de verklaring van het verschijnsel in kwestie kunnen spelen, als zij naar aard en/of sterkte specifiek zijn voor de betreffende gebieden. Hiervan uitgaande blijven er na een eerste toetsing¹ slechts een drietal factoren over die een mogelijkheid voor de verklaring van de verschillen lijken te kunnen bieden. Het zijn de verzilting van een groot deel van de alluviale gronden in het westen en in het noorden van het land, het ontbreken van goed grondwater en daardoor het gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden in grote delen van Zuid-Holland en in West-Utrecht die niet verzilt zijn en ten slotte de sterke mate van verstedelijking in bepaalde delen van het westen van het land.

In vrijwel geheel Zeeland zijn oppervlaktewater en grondwater zodanig verzilt dat ze geen bruikbaar drinkwater kunnen leveren. Uitzonderingen vormen slechts de duingebieden en die plekken in het zuiden van Zeeuws-Vlaanderen, waar het zand aan of vlak onder de oppervlakte voorkomt. De Zuidhollandse eilanden zijn grotendeels verzilt. Het vaste land van Zuid-Holland is voor een belangrijk deel niet of in geringe mate verzilt. Verzilting van betekenis komt voor in het zuidwesten van dit vaste land en vrij sterke verzilting komt voor in het grensgebied van Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, tussen Amstel en Vecht. Noord-Holland vertoont voor een groot gedeelte een aanzienlijke verzilting, zij het minder zwaar dan Zeeland. Niet verzilt zijn de duinen en de zandgronden van het Gooi, terwijl ook in sommige alluviale gedeelten de verzilting gering is. In Groningen en Friesland komt verzilting voor in de zeekleigordel. Ze neemt toe naarmate men de kust nadert, met name in Groningen.

In tweeërlei opzicht kan van verzilting een ongunstige invloed uitgaan op de sterftekansen. In de eerste plaats kan verzilting leiden tot het optreden van malaria. Zoals bekend, vindt de larve van de mug die

malaria overbrengt, haar juiste milieu in brak, stagnerend water. In de tweede plaats kan verzilting van grond- en oppervlaktewater leiden tot gebrek aan water van voldoende kwaliteit voor huishoudelijke doeleinden, vooral in de zomer. Vóór de komst van het leidingwater – dit verschijnt pas geleidelijk in de tweede helft van de 19de eeuw en dan nog alleen in de steden – was men in verzilte gebieden aangewezen op regenwater. Afgezien van de kwaliteit van het regenwater – die vaak te wensen overliet –, was de hoeveelheid van dit water, vooral in droge zomers, veelal onvoldoende om in de behoefte te voorzien. Dit gold met name voor de minder welgestelden. Het dakoppervlak van hun huizen was vaak onvoldoende groot om het noodzakelijke water te kunnen verzamelen, terwijl vermoedelijk de beschikbare reservoirs veelal onvoldoende opvangmogelijkheden boden.

Het gebrek aan zoet water voor huishoudelijke doeleinden zal zich vooral hebben voorgedaan in Zeeland en in grote delen van Noord-Holland en verder in sommige delen van Friesland en Groningen. Wat de laatstgenoemde provincies en in het bijzonder Groningen betreft, valt op te merken dat de sterkst verzilte gebieden in de kuststrook in de laatste eeuwen zijn ingepolderd. In deze nieuwe polders komen slechts weinig, kleine nederzettingen voor en ze hebben in het algemeen een dunne bevolking. De zware verzilting in deze gebieden kon dus slechts een geringe invloed op de volksgezondheid hebben. Wat de dorpen op de oudere kleigronden in deze provincies aangaat, waarschijnlijk – systematische gegevens hierover bestaan niet – heeft de bevolking grotendeels haar drinkwater gevonden in putten, die werden gevuld door in de terpen geïnfiltreerd regenwater. Dit water was in het algemeen vermoedelijk van redelijke kwaliteit.⁸²

Zal men in de verzilte gebieden, behalve voor het grove reinigingswerk – schrobben etcetera – oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden weinig hebben gebruikt, anders was dit in de niet-verzilte delen van het westen van dit land. Uit de beschikbare gegevens⁸³ moet worden afgeleid dat in grote delen van het vasteland van Zuid-Holland oppervlaktewater is gebruikt voor huishoudelijke doeleinden, ook als drinkwater. Zoet oppervlaktewater was daar in ruime mate aanwezig en – zeker buiten de steden – op het oog van redelijke kwaliteit. Het grondwater zal er in het algemeen weinig aantrekkelijk zijn geweest, enerzijds vanwege het voorkomen van verzilting in de diepere lagen, anderzijds vanwege de dikke veenpakketten die een groot deel van de bodem bedekten en aan het grondwater een weinig aantrekkelijk uiterlijk zullen hebben gegeven.

Met het gebruik van oppervlaktewater was uiteraard de mogelijkheid van besmetting met verschillende ziekten gegeven. Gunstiger was uit

de aard der zaak de toestand in de duingebieden, waar men meestal over goed drinkwater kon beschikken. Wat de gebieden aan de grote rivieren betreft, in de bovenloop van de rivieren was het water toen in het algemeen van goede kwaliteit, terwijl in de benedenloop de verzilting minder ver was opgedrongen dan thans het geval is. Waar het rivierwater goed was, zal dit veelal ook op enige afstand van de rivieren, als kwelwater, binnendijs redelijk goed water hebben gegeven. Veel minder gunstig was de toestand aan de benedenrivieren, vooral in het westelijk deel daarvan. Afgezien van de verzilting, leidde sterke plaatselijke vervuiling door afvalwater, als gevolg van de dichte bevolking, tot aantasting van de kwaliteit van het water.

Over het geheel genomen bestond er dus een duidelijk verschil met betrekking tot de watervoorziening voor huishoudelijke doeleinden tussen de kustprovincies, met name Noord- en Zuid-Holland en Zeeland, en de oostelijke en zuidelijke provincies, waar in het algemeen goed grondwater ter beschikking was, ook al was plaatselijk de toestand niet altijd even gunstig. Men moet bij het laatste onder andere denken aan secundaire besmetting van water uit gemeenschappelijke putten, dat op zich zelf van goede kwaliteit was.⁴⁴ Vooral in de steden was de mogelijkheid hiertoe aanwezig. Opgemerkt kan nog worden dat in Groningen en Friesland de laagveengebieden veelal zijn doorsneden door zandruggen. Op deze zandruggen, waar water van goede kwaliteit bereikbaar was, was de bevolking grotendeels geconcentreerd.

Dat de sterke verstedelijking in het westen van het land onder de omstandigheden, zoals die gedurende het grootste deel van de 19de eeuw bestonden, geen gunstige invloed had op de volksgezondheid, behoeft nauwelijks nader betoog. Het ruimtelijke bijeenzijn van grote aantallen mensen verhoogde het besmettingsgevaar en daarmee de sterftekans. Toch kan hier reeds worden opgemerkt dat men de betekenis van de verstedelijking als achtergrond voor het hoge sterftecijfer in het westen van het land niet moet overschatten. Zeker in het begin van de 19de eeuw vindt men de hoogste sterftecijfers niet in de sterk verstedelijkte provincies Noord- en Zuid-Holland, maar in het landelijke Zeeland. Zoals uit *kaart 6* valt op te maken, vond men bovendien in het midden van de 19de eeuw in Noord- en Zuid-Holland de hoogste sterfte niet in de steden maar in sommige landelijke gebieden. Een ongunstig effect op de sterfte in de steden is ongetwijfeld uitgegaan van de vooral daar voorkomende gestichten en instellingen (kazernes, gevangenissen, weeshuizen, ziekenhuizen, en dergelijke) waar grote aantallen mensen dicht opeen leefden. Het effect van de aanwezigheid van dergelijke opeenhopingen van mensen wordt duidelijk gedemon-

streerd door een tweetal donkere vlekken op kaart 6 in het oosten van het land, te weten de gemeenten Ommen en Norg. Naar de oorzaak van deze hoge sterftecijfers behoeft men niet lang te zoeken. Deze ligt ongetwijfeld in de aanwezigheid van gestichten van de Maatschappij van Weldadigheid in respectievelijk Ommerschans en Veenhuizen.

De mogelijkheid voor toetsing van de in het voorgaande gemaakte en toegelichte veronderstellingen met betrekking tot de oorzaken van de hoge sterfte in het westen van het land, kan in de eerste plaats worden gevonden in de statistiek van de sterfte naar doodsoorzaken, waarover we vanaf 1866 beschikken, die na 1875 een vaste vorm krijgt en dan van redelijk goede kwaliteit is. Vóór 1866 zijn slechts incidenteel enkele statistische gegevens betreffende doodsoorzaken verzameld, met name betrekking hebbende op de sterfte aan cholera en pokken.⁶⁵

In de eerste plaats de malaria. Dat er verband bestaat tussen het optreden van malaria en verzilting in Nederland is na het onderzoek van Swellengrebel en anderen wel een vaststaand feit.⁶⁶ Dit wordt door de statistiek van de doodsoorzaken duidelijk bevestigd. De in deze statistiek vermelde doodsoorzaak die als specifiek voor malaria kan gelden, zijn de intermitterende ('tussenpozende') koortsen. Zoals uit tabel 7 blijkt, is de sterfte per provincie, toegeschreven aan deze doodsoorzaak, zeer nauw gecorreleerd aan het voorkomen, in meer of mindere mate, van verzilting. De totale sterfte aan malaria blijkt omstreeks 1879 echter nog maar gering te zijn, slechts ongeveer 0,2 per duizend van de bevolking. Evers⁶⁷ veronderstelt in 1882 dat aanzienlijke aantallen lijdens aan malaria indirect van deze ziekte het slachtoffer werden, doordat ze, als gevolg van de optredende verzwakking door deze ziekte, aan andere ziekten overleden. Er blijkt echter geen correlatie te vinden tussen de sterfte aan intermitterende koortsen en de sterfte aan andere doodsoorzaken (zelf noemt Evers stuipen) die mogelijkwerwijs met de door hem genoemde verzwakking verband zouden kunnen houden. We moeten dus aannemen dat de malaria die omstreeks 1870 in Nederland in bepaalde delen van het land nog vrij veelvuldig voorkwam, in het algemeen toen een goedaardig verloop had en geen invloed van betekenis had op het sterftecijfer in de westelijke provincies, dat zich toen nog steeds op een hoog peil bewoog.

Een andere vraag is echter of vroeger en wat de onderhavige periode betreft, nog in de eerste decennia van de 19de eeuw, de malaria en wel in epidemische vorm niet veel meer slachtoffers heeft gemaakt. Deze vraag van het al dan niet optreden van malariaepidemieën gepaard gaande met grote sterfte, heeft aanleiding gegeven tot een vrij uitvoerige, in hoofdzaak door medici gevoerde discussie. Een twistpunt hierbij vormde onder andere of de epidemie die in 1826 in verschillende

delen van het land een extreem hoge sterfte teweegbracht en die – ten onrechte – bekend staat als de ‘Groninger ziekte’, in wezen een malaria-epidemie was of niet. Auteurs als Schade en Schouten⁸⁸ zijn duidelijk deze mening toegedaan. Swellengrebel⁸⁹ betwijfelt het. Ook de vraag of de decimering van het Engelse leger in Zeeland in 1809 al dan niet is toe te schrijven aan malaria, kwam bij deze controverse aan de orde. Zonder uitvoerig op details – onder andere die van medische aard – in te gaan, kan worden geconstateerd dat de naar provincies gedifferentieerde sterftecijfers – waarvan door de bij de genoemde discussie betrokken auteurs nooit gebruik is gemaakt – zeer duidelijk pleiten voor de veronderstelling dat in het begin van de 19de eeuw – en vermoedelijk ook vroeger – malaria-epidemieën zijn opgetreden, die grote sterfte teweegbrachten, ook al zal men misschien moeten aannemen dat de directe doodsoorzaak dikwijls in optredende complicaties was gelegen.

Dit geldt in de eerste plaats voor de genoemde ‘Groninger ziekte’. Vergelijkt men de sterfte in een ‘normale’ periode, als 1821-1825, in de verschillende provincies met die in 1826, dan blijkt in 1826 in Groningen inderdaad sprake te zijn van een enorme ‘oversterfte’. In Friesland echter is ze nog iets hoger en verder blijkt in alle verzilde provincies deze oversterfte zeer aanzienlijk te zijn.⁹⁰ In de oostelijke en zuidelijke provincies ontbreekt deze echter geheel, of ze is niet significant. Schade schrijft op grond van een hem ter beschikking staande bron⁹¹ ook de hoge sterfte in Groningen in de periode 1807-1809 toe aan malaria. Ook in dit geval lijken de sterftecijfers per provincie hem in het gelijk te stellen. Op dezelfde wijze berekend als hiervoor werd vermeld, blijkt in 1808 – het jaar waarin de hoogste sterfte voorkwam – de oversterfte zich in feite ook weer te beperken tot de in meer of mindere mate verzilde provincies. Natuurlijk zijn er ten opzichte van 1826 enige variaties. Zo werden de provincies Friesland en Groningen minder zwaar getroffen dan in 1826 en volgende jaren.⁹² Voor beide jaren echter wijst de spreiding van de excessieve sterfte over de provincies zeer duidelijk in de richting van de malaria als primaire oorzaak van de sterfte. Hieraan zij toegevoegd dat behalve malaria geen enkele andere belangrijke doodsoorzaak valt aan te wijzen, die naar aard en/of omgeving specifiek zou zijn voor *alle* verzilde provincies in Nederland. Er is dan ook door niemand een alternatieve verklaring voor de hoge sterfte in deze beide perioden aangedragen, die het typische spreidingspatroon begrijpelijk zou kunnen maken.

Als we er vanuit mogen gaan dat inderdaad kwaadaardige malaria-epidemieën de primaire oorzaak vormden van de grote sterftegolven in de genoemde perioden – de oversterfte in 1826 en volgende jaren valt

te schatten op ongeveer 40 000 – dan is hiermee in belangrijke mate het beeld van de sterfte in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw verduidelijkt. De oorsprong van de twee hoge toppen, die het verloop van de sterfte in deze periode kenmerken en die dit sterk doen afwijken van de ontwikkeling in België, zouden hiermee grotendeels zijn verklaard, al mag men niet uitsluiten dat secundair andere doods-oorzaken een rol hebben gespeeld.

Bijzondere aandacht verdient het beeld van de sterfte in Groningen en Friesland. Eerder in dit hoofdstuk werd de veronderstelling uitgesproken dat de relatief hoge huwelijksfrequentie, gecombineerd met een relatief lage huwelijksleeftijd, in deze provincies te maken zou hebben met het bij tussenpozen optreden van perioden van zeer hoge sterfte. Hierdoor werd in vele gevallen een snel en jong huwelijk een economische noodzaak en zodoende kon – zo meenden we – een zede van zeer laat en weinig trouwen, ondanks een matig hoge sterfte in normale perioden, niet ontstaan. Deze veronderstelling wint, door hetgeen in het voorgaande werd geconcludeerd, aan waarschijnlijkheid. Schade meent op grond van historische berichten dat verschillende perioden met hoge sterfte in Groningen, ook vóór 1800⁹³, te maken hebben gehad met malaria en onze bevindingen ondersteunen deze veronderstelling. Als na 1800 nog tweemaal malaria-epidemieën met catastrofale gevolgen in deze provincie hebben gewoed, dan lijkt het weinig waarschijnlijk dat ze voordien niet zouden zijn voorgekomen. Dat, gezien de sterke overeenkomst in de situatie in beide provincies, in Friesland de gang van zaken veel anders zou zijn geweest dan in Groningen, lijkt onwaarschijnlijk.

Terloops zij erop gewezen dat het catastrofale aantal zieken, waardoor het Engelse invasieleger op Walcheren werd geteisterd, vermoedelijk toch wel in de eerste plaats door malariabesmetting teweeg werd gebracht, al moet ook hier weer worden gewezen op de mogelijkheid en de waarschijnlijkheid van het optreden van complicaties. De malaria-epidemie was in Zeeland, gezien de sterftecijfers, in 1809 nog niet uitgewoed. In Zeeland is trouwens over de gehele periode van 1807 tot en met 1814 de sterfte extreem hoog geweest. De sterftecijfers daalden in die periode niet beneden 40; in 1811 stierven zelf 49,6 personen per 1000 van de bevolking. In totaal leverden de jaren 1807 tot en met 1812 in de provincie een sterfteoverschot op van bijna 3000. Het lijkt waarschijnlijk dat in deze achtjarige periode de malaria in Zeeland voortdurend hevig heeft gewoed. Het ligt voor de hand te verwachten dat bovendien de Engelse soldaten grotendeels weinig weerstand tegen deze ziekte hadden en er daarom eerder het slachtoffer van werden. Na 1830 komen grote epidemieën die men aan malaria zou kunnen

toeschrijven, niet meer voor, al deden zich blijkbaar nog lang fluctuaties voor in de omvang waarin deze ziekte optrad. Het afnemen van de betekenis van de malaria als doodsoorzaak mag men vermoedelijk toeschrijven aan het toenemend gebruik van kinine. Volgens Swellengrebel en De Buck⁹⁴ steeg vooral na 1830 het gebruik van dit geneesmiddel, onder andere als gevolg van de geleidelijk dalende prijs. Later in de 19de eeuw heeft vermoedelijk ook de verbetering van de detailontwatering, als gevolg van de drainage met stenen buizen, waardoor de oppervlakte stagnerend brak water afnam, de kans op besmetting met malaria verminderd.⁹⁵ In het verloop van de sterftecijfers per provincie ligt een duidelijke aanwijzing dat de inperking van malaria na 1830, met name in Zeeland, maar ook in Noord-Holland, niet alleen leidde tot het wegvallen van extreem hoge toppen in de sterfte als gevolg van malaria-epidemieën, maar ook tot een merkbare daling van de sterfte in 'normale perioden'. Als men de periode van de aardappelziekte buiten beschouwing laat, komen in Zeeland na 1835 vijfjaarlijkse gemiddelden voor de sterftecijfers die belangrijk boven 30 liggen, niet meer voor en na 1860 blijven ze permanent daar beneden. Noord-Holland, dat in het begin van de eeuw een duidelijk hogere sterfte vertoonde dan Zuid-Holland, komt in de jaren veertig met de laatstgenoemde provincie ongeveer gelijk en toont daarna tot het begin van deze eeuw steeds duidelijk lagere vijfjaarlijkse gemiddelden.

Een en ander neemt niet weg dat ook in de eerste decennia na het midden van de 19de eeuw de sterfte in de westelijke provincies uitzonderlijk hoog blijft. Kan men inderdaad, zoals wij veronderstelden, gebrek aan water voor huishoudelijke doeleinden in de verzilte gebieden en gebruik van (besmet) oppervlaktewater in Midden-Holland en West-Utrecht hiervoor primair verantwoordelijk stellen? Medisch onderzoek in ontwikkelingsgebieden toont aan⁹⁶ dat zowel gebrek aan water voor huishoudelijke doeleinden als het gebruik van water van onvoldoende kwaliteit vooral leidt tot het voorkomen van ziekten, die in onze huidige doodsoorzakenstatistiek worden aangeduid als 'enteritis en andere diarreeziekten' en dat deze met name veel slachtoffers eisen onder jonge kinderen. Hoewel men Nederland in de 19de eeuw niet zonder meer gelijk mag stellen aan de huidige ontwikkelingslanden, mag men de waarschijnlijkheid van een overeenkomstig verband zeker aanwezig achten.

Een zekere bevestiging hiervan verkrijgt men reeds wanneer voor verschillende perioden in de 19de eeuw de sterfte naar leeftijdsgroepen wordt gesplitst. Uit *tabel 8* blijkt dat al tussen 1840 en 1851 in de westelijke provincies de sterfte onder de bevolking ouder dan vijf jaar, met name die in de provincie Zeeland, niet zo erg veel van die van de

andere provincies afwijkt. Men moet hierbij bovendien nog het volgende in aanmerking nemen. In de eerste plaats was weliswaar de malaria al op haar retour – getuige de sterfte boven vijf jaar in Zeeland – maar ze was nog niet verdwenen. In de tweede plaats vielen in de periode 1840-1851 zowel de voedselschaarste door de aardappelziekte, die in Noord-Holland relatief de meeste slachtoffers eiste,⁹⁷ als de cholera-epidemie van 1848, die in Zuid-Holland de hoogste sterfte teweegbracht. De extrasterfte in de periode 1846-1849 trof, zoals een vergelijking voor het land als geheel van de zuigelingensterfte en de totale sterfte laat zien (*zie grafiek 1*), de ouderen relatief sterker dan de zuigelingen. Voor de periode 1850-1859 zijn de sterftcijfers voor de ouderen dan vijf jaar in Noord- en Zuid-Holland dan ook duidelijk gunstiger dan voor de periode 1840-1851. Let men nu daarnaast op de sterfte in de leeftijdsgroepen 0-5, dan is het duidelijk, dat – althans na het grotendeels terugdringen van de sterfte aan malaria – de kern van het probleem van de hoge sterfte in het westen van het land wordt gevormd door de zuigelingensterfte en in mindere mate door de kleutersterfte (leeftijdsgroep van 1-5 jaar).

Uit de statistiek van de doodsoorzaken omstreeks 1870 valt op te maken dat de oversterfte van zuigelingen en kleuters in de westelijke provincies ten opzichte van de rest van het land inderdaad moet worden toegeschreven aan de zojuist genoemd enteritis en andere diarreeziekten. Na analyse van de gegevens van de sterftestatistiek over een aantal jaren en een zekere hergroepering van de gegevens,⁹⁸ was het mogelijk de doodsoorzaken voor de 0-5-jarigen (de zuigelingen en de kleuters dus) op aanvaardbare wijze te scheiden in doodsoorzaken die primair te maken hebben met de spijsverteringsorganen en de overige doodsoorzaken (*zie tabel 9*).⁹⁹ Voor de periode 1875-1879 blijkt dan dat de 'overige doodsoorzaken' iets van een 'basissterfte' teweegbrengen, die in alle provincies ongeveer in dezelfde orde van grootte ligt, al komen Noord- en Zuid-Holland – maar ook Noord-Brabant en Limburg en niet Zeeland – iets boven het gemiddelde uit.¹⁰⁰ De grote verschillen tussen de provincies blijken te liggen in de groep van doodsoorzaken die primair met de spijsverteringsorganen in verband moeten worden gebracht. Hiervoor vertonen de westelijke provincies met inbegrip van (West-)Utrecht extreem hoge cijfers. Het lijkt hiermee wel vast te staan dat – nogmaals na het teruglopen van de sterfte aan malaria – de zuigelingen- en kleutersterfte tengevolge van enteritis en andere diarreeziekten als de voornaamste oorzaak van de hoge sterfte in het westen van het land moet worden gezien. Mag men eveneens als vaststaand beschouwen dat de achtergrond van deze hoge sterfte aan enteritis etcetera moet worden gezocht in de situatie met betrekking

tot het drinkwater? Voor Zeeland lijkt dit wel buiten twijfel. Er is, behalve de onvoldoende voorziening met goed water voor huishoudelijke doeleinden als gevolg van de verzilting, redelijkerwijs geen ander verschijnsel aan te wijzen dat voor deze provincie – of eventueel voor de drie westelijke provincies als geheel – specifiek zou zijn en een verklaring zou kunnen leveren voor de hoge sterfte aan enteritis enzovoorts. Iets anders ligt het voor Zuid-Holland. Ligt de oorzaak van de hoge sterfte hier inderdaad in het gebruik van oppervlaktewater? Men zou hier – en ten dele ook voor Noord-Holland – kunnen denken aan de invloed van de verstedelijking, al werd hiervoor reeds opgemerkt dat de geografische spreiding van de hoge sterftecijfers in het westen een smalle basis bieden voor deze veronderstelling. In de eerste plaats zij opgemerkt dat er een onmiskenbare aanwijzing is voor een duidelijke invloed die het gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden op de verspreiding van ziekten in het niet-verzilde gedeelte van Holland tussen Maas en IJ en het westen van Utrecht uitoefende, namelijk de geografische spreiding van de sterfte aan cholera gedurende de drie grote epidemieën in de 19de eeuw (zie tabel 10). De extreem hoge sterfte aan deze ziekte, die gedurende alle drie cholera-epidemieën in Zuid-Holland en (West-)Utrecht valt te constateren, wijst duidelijk op de aanwezigheid in deze gebieden van een factor die de verspreiding van cholera bevordert. Het is bekend dat juist bij de besmetting met cholera het gebruik van besmet water een bijzonder belangrijke rol speelt. De conclusie dat de hoge sterfte aan cholera in Midden-Holland en West-Utrecht verband houdt met het daar veel voorkomende gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden, ligt dus wel voor de hand. Nu is op zich zelf de cholera, ondanks de hoge sterfte gedurende de epidemieën, zelfs in Midden-Holland en West-Utrecht, niet van overwegende betekenis voor het totale sterftebeeld in de 19de eeuw. Wat het verband tussen cholera en het gebruik van oppervlaktewater echter aanduidt, is dat in dit gebied in het algemeen het water dat voor huishoudelijke doeleinden werd gebruikt, als drager van bepaalde ziektekiemen kon optreden en dat dit onder andere ook het geval kon zijn met betrekking tot enteritis en andere diarreeziekten.

Aan de andere kant wijzen ook de gegevens betreffende de sterfte naar doodsoorzaak er niet op, dat de verstedelijking in belangrijke mate verantwoordelijk is voor de hoge sterfte in het westen van het land en onder andere dus in Midden-Holland en West-Utrecht. Een zekere invloed is er wel, wat onder andere kan worden afgeleid uit de verspreiding van de sterfte aan pokken. Besmetting met pokken geschiedt, zoals bekend, vooral door aanraking van patiënten en van voorwerpen

waarmee de patiënten in contact zijn geweest. Dat hierdoor de kans op besmetting in dichtbevolkte gebieden, in het bijzonder de steden, relatief groot wordt, ligt wel voor de hand. Uit het uitvoerige rapport over de grote pokkenepidemie van 1870-1873¹⁰¹ en uit enkele gegevens betreffende de sterfte aan pokken in de eerste helft van de 19de eeuw¹⁰² blijkt dan ook duidelijk dat deze ziekte de hoogste sterfte veroorzaakte in de verstedelijkte provincies Noord- en Zuid-Holland en in de steden en in andere dichtbewoonde gebieden in het algemeen. Voor pokken geldt echter, mutatis mutandis, hetzelfde als hiervoor voor cholera werd opgemerkt, namelijk dat deze afschuwelijke ziekte weliswaar gedurende epidemieën, met name in 1870-1873, grote aantallen slachtoffers eiste, maar dat ze, op lange termijn gezien, betrekkelijk weinig, zelfs nog aanzienlijk minder dan de cholera, tot het aanzienlijke verschil tussen de sterfte in het westen en in overig Nederland bijdroeg. De hoge sterfte aan de pokken in Noord- en Zuid-Holland is echter vrijwel de enige duidelijke aanwijzing dat er een zekere invloed van de verstedelijking op de mortaliteit uitgaat. Het ligt voor de hand dat men een dergelijke invloed het eerste zou mogen verwachten bij andere besmettelijke ziekten. *Tabel 11* geeft een beeld van de sterfte aan verschillende besmettelijke ziekten omstreeks 1870. Het opmerkelijke is dat met name de sterkst verstedelijkte provincie, Zuid-Holland, vergeleken met het land als geheel, met matige sterftecijfers voor de ziekten in kwestie voor de dag komt. Wat de ziekte met de hoogste mortaliteit betreft, de tyfus, deze leidt niet alleen in Noord-Holland, maar ook in het landelijke Zeeland en verder in Overijssel, tot hogere sterftecijfers dan in Zuid-Holland. Alleen voor mazelen heeft Zuid-Holland het hoogste sterftecijfer, al is het verschil met Friesland minimaal. Al met al levert de sterfte aan de in de tabel genoemde ziekten geen enkele verklaring voor de hoge sterfte in Zuid-Holland omstreeks 1870 in vergelijking met de oostelijke en zuidelijke provincies. Deze conclusie verandert niet wanneer we behalve de in de *tabel 11* genoemde ziekten ook de longtuberculose in de beschouwing betrekken (zie *tabel 12*). Omstreeks 1870 was de sterfte aan longtuberculose hoger dan aan de zes in tabel 11 genoemde ziekten te zamen. De westelijke provincies, met name Zeeland, laten echter relatief gunstige cijfers zien.

Wat de hoogte van de sterftecijfers in stad en land van Zuid-Holland in het midden van de 19de eeuw reeds duidelijk suggereerde (zie *kaart 6*) wordt dus door bovenstaande gegevens nog eens bevestigd; de invloed van de verstedelijking als zodanig op de sterfte in Zuid-Holland is geenszins van doorslaggevende betekenis. Dit betekent dat een andere belangrijke achtergrondfactor voor de hoge sterfte in het niet-

verzilde deel van deze provincie – met name voor de sterfte van zuigelingen en kleuters aan enteritis en andere diarreeziekten – dan het gebruik van besmet oppervlaktewater redelijkerwijs niet valt te noemen. Dat het infectiegevaar van die zijde aanwezig was, bewijst – nogmaals – de verspreiding van de cholera.

In het voorgaande is in het bijzonder de aandacht gevallen op Zeeland en Zuid-Holland, omdat deze provincies kunnen gelden als de duidelijkste voorbeelden enerzijds van een verzilt gebied, anderzijds van een gebied waar zich in de eerste plaats de gevolgen van het gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden doen gelden. Zonder hier verder op details met betrekking tot de sterfte in deze provincie in te gaan, zij opgemerkt dat Noord-Holland tussen Zuid-Holland en Zeeland enigszins een middenpositie inneemt. Vooral in het zuidelijke gedeelte kwam, zoals uit de beschikbare gegevens valt af te leiden, gebruik van oppervlaktewater voor huishoudelijke doeleinden – en dan onder andere als drinkwater – voor; in het noorden, maar ten dele ook in het zuiden, bepaalde de verzilting in belangrijke mate de verhoudingen. Ook al is de sterfte aan bepaalde besmettelijke ziekten relatief iets groter dan in Zuid-Holland – zie tabel 11 – er is weinig om aan te nemen dat de verstedelijking op de hoogte van het sterftcijfer in Noord-Holland een belangrijke invloed had. Vergeleken met de andere gemeenten op alluviale gronden ten zuiden van het IJ waren de sterftcijfers in Amsterdam in het algemeen eerder aan de lage dan aan de hoge kant, ook reeds vóór de drinkwaterleiding effectief werd.

Lijkt met het voorgaande in eerste instantie en in grote lijnen een redelijke verklaring te zijn gegeven van de hoge sterfte in het westen van het land en ook van de twee hoge toppen in de sterfte die zich in het land als geheel, maar vooral in de noordelijke provincies, in de eerste decennia van de 19de eeuw voordeden, geheel bevredigend en afdoende is de gegeven verklaring echter nog niet. Dat nog andere factoren een rol moeten hebben gespeeld in de regionale differentiatie in de sterfte in Nederland, blijkt duidelijk uit de geschiedenis van de daling van de sterfte in de tweede helft van de 19de eeuw.

De daling in de sterfte in Noord-Holland en Zeeland als gevolg van het terugdringen van de malaria kwam reeds ter sprake. In het algemeen is er in de periode na 1850 een lichte daling van de sterfte te constateren. Door het – met name tot 1875 – nog voorkomen van aanzienlijke schommelingen in de mortaliteit van jaar tot jaar, valt moeilijk te zeggen waar men het begin van de daling precies moet stellen, maar geconstateerd kan bij voorbeeld worden dat tussen 1850 en 1875 gedu-

rende twee perioden van vijf jaar, zoals die in tabel 1 zijn onderscheiden, het gemiddelde sterftecijfer daalt beneden 25, iets dat vóór 1850 niet was voorgekomen. Toch moet voor het land als geheel worden geconstateerd dat van een duidelijke daling van de sterfte pas sprake was na 1875. Dat de zuigelingensterfte tussen 1850 en 1875 zelfs steeg, kwam in ander verband reeds naar voren. Er is echter een verschil tussen de ontwikkeling in de verschillende landsdelen; het westen komt duidelijk beter voor de dag dan de rest van het land. Vergelijken we de laatste 'normale' periode vóór 1850, namelijk 1841-1845 (geen epidemieën of rampen) met de periode 1876-1880, toen de daling zich duidelijk begon af te tekenen, dan is in de tussentijd in het land als geheel het sterftecijfer gedaald met 2,6 punten. In Noord-Holland bedroeg de daling echter 5,5 punten, in Zuid-Holland 3,5 en in Zeeland niet minder dan 9,1. Behalve Gelderland (2,2 punten) bereikte geen van de andere provincies een daling van 2 punten. In Noord-Brabant steeg zelfs in deze periode de sterfte nog enigszins. De naar verhouding sterke daling in de westelijke provincies zet zich ná 1875 voort. Tussen de periode 1876-1880 en 1896-1900 daalde het sterftecijfer in Noord-Holland en Zuid-Holland met niet minder dan respectievelijk 8,2 en 8,9 punten. Ondanks de zeer sterke daling in de voorafgaande periode, daalde ook in Zeeland de sterfte nog met 5,6 punten, dat wil zeggen ook nog sterker dan in enige andere provincie buiten het westen. Omstreeks de eeuwwisseling behoren de sterftecijfers in Noord- en Zuid-Holland en in Zeeland reeds tot de allerlaagste in Nederland. Dit betekent dus dat in betrekkelijk korte jaren één of meer factoren zijn weggevallen, c.q. gecompenseerd, die van wezenlijke betekenis waren voor het ontstaan van de 'oversterfte' in het westen van het land. Het is duidelijk dat het kennen van de betreffende factor (factoren) het sluitstuk dient te vormen van de verklaring van het afwijkende sterftepatroon in het westen.

De oorzaak voor de spectaculaire daling van de sterfte in het westen van het land is niet te vinden in een essentiële verandering van de externe omstandigheden van fysisch-geografische aard in dit gebied in de 2de helft van de 19de eeuw. De verzilting verminderde niet en in het niet-verzilde gedeelte van de westelijke provincies verbeterde de kwaliteit van het oppervlaktewater niet; eerder is er reden om aan te nemen dat deze, als gevolg van de stijging van het bevolkingsaantal, verder achteruit ging.

Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat de daling van het sterftecijfer in belangrijke mate zou kunnen worden toegeschreven aan de ontwikkeling van het gebruik van leidingwater. De aanleg van drinkwaterleidingen beperkte zich in de tweede helft van de 19de eeuw tot

enkele grote steden en als het beschikbaar stellen van leidingwater van belangrijke invloed zou zijn geweest op de ontwikkeling van de sterfte in het westen van het land, dan zou dit natuurlijk inhouden dat de daling van de sterfte het eerst en het snelst in de grote steden zou plaatsvinden. Dit is niet het geval. In het westen van het land daalt de sterfte in de grote steden in vergelijking met het platteland in de tweede helft van de 19de eeuw bepaald niet bijzonder snel. Zoals *kaart 8* laat zien, verloopt tussen 1861-1865 – 1886-1890 de sterfte in Amsterdam, waar als eerste gemeente in Nederland een waterleiding werd aangelegd (1853), ten opzichte van de landelijke omgeving relatief ongunstig.

Weinig waarschijnlijk is dat de verbetering van de curatieve geneeskundige zorg in de ontwikkeling een rol van betekenis heeft gespeeld. De grote ontwikkeling van het inzicht in de pathogene werking van bacteriën (Pasteur, Koch en anderen) komt pas in de laatste decennia van de 19de eeuw, en de invloed ervan op de curatieve geneeskunde was toen voorlopig nog zeer gering.¹⁰³ Er is geen sprake van dat zich in de eerste tientallen jaren na 1850 iets van een doorbraak op curatief medisch gebied voordeed en er zijn al helemaal geen aanwijzingen voor dat in het bijzonder het curatief medisch kunnen ten aanzien van die ziekten die in de eerste plaats verantwoordelijk waren voor de hoge sterfte in het westen, plotseling zou zijn toegenomen. Wel valt in dit verband op te merken dat waarschijnlijk ook na 1850 het toenemend gebruik van kinine nog een invloed van betekenis heeft op de ontwikkeling van de sterfte in bepaalde landsdelen. De relatief sterke daling van de sterfte onder de groep ouder dan vijf jaar in Zeeland en Noord-Holland tussen de perioden 1850-1859 en 1875-1879, mag men hier vermoedelijk voor een deel aan toeschrijven (*zie tabel 8*).

Nadere beschouwing van *tabel 8* geeft een eerste aanwijzing in de richting van de oplossing van het probleem. Volgt men de ontwikkeling van de sterfte naar leeftijdsgroepen, zoals daar onderscheiden per provincie, dan blijkt dat het verminderen van de verschillen in sterfte tussen de westelijke provincies en de rest van Nederland in de periode 1850-1900 en met name na 1875 vooral wordt teweeggebracht door een relatief sterke daling van de sterfte in de leeftijdsgroep 0-5 jaar in de westelijke provincies. Een enkel voorbeeld ter illustratie. In de periode 1850-1859 bedroeg in Zuid-Holland in de leeftijdsgroep van 0-5 jaar het aantal overledenen per 1000 van de *totale* bevolking 15,8, dat in de groep ouderen dan vijf jaar 15,1. Voor Drenthe bedroegen dezelfde verhoudingsgetallen in dezelfde periode 7,9 en 15,2. In de periode 1895-1899 bedroegen ze voor Zuid-Holland respectievelijk 7,9 en 10,9; voor Drenthe 5,9 en 11,2. Het zeer grote verschil in totale

sterfte (Zuid-Holland in 1850-1859 30,9; Drenthe 23,1; in 1895-1899 Zuid-Holland 17,9; Drenthe 17,1) dat in het midden van de 19de eeuw tussen beide provincies bestond, is aan het eind van de eeuw reeds vrijwel verdwenen en in hoofdzaak door de zoveel sterkere daling van de sterfte onder zuigelingen en kleuters in Zuid-Holland dan in Drenthe. Ook de sterfte van de ouderen dan vijf jaar is in Zuid-Holland aanzienlijk gedaald, iets meer dan in Drenthe, maar het verschil in de ontwikkeling van het sterftepeil tussen beide provincies is hierdoor maar in geringe mate beïnvloed. Soortgelijke vergelijkingen vallen ook te maken tussen Noord-Holland en Zeeland en ook Utrecht enerzijds en de verschillende noordelijke, oostelijke en zuidelijke provincies anderzijds, al valt op te merken dat omstreeks 1850, en ook nog daarna, de zuigelingensterfte in Noord-Holland wat gunstiger was dan in Zuid-Holland en Zeeland, zoals ook uit de gegevens van de Sterfte-atlas (1841-1860) (zie kaart 7) wel valt op te maken. Aan het eind van de eeuw bestaan geen wezenlijke verschillen meer tussen het westen en de rest van Nederland wat betreft de sterfte onder de leeftijdsgroep 0-5 jaar. De provincie met de hoogste sterfte in deze leeftijdsgroep is dan Noord-Brabant, dat in de periode 1850-1859 met Friesland en Gelderland nog de laagste sterfte in deze groep per 1000 van de *totale* bevolking vertoonde.

Het is dus duidelijk dat bij het vaststellen van de achtergrond voor het verdwijnen van de verschillen in sterfte tussen het westen en overig Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw, in de eerste plaats de sterfte onder de kinderen van 0-5 jaar, met name onder de zuigelingen, de aandacht vraagt. Gezien hetgeen hiervoor over de sterfte in deze leeftijdsgroep in de periode 1875-1879 werd opgemerkt, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het terugdringen van de verschillen vooral zal moeten worden gezocht in de daling in het westen van de sterfte onder zuigelingen en kleuters aan enteritis en andere diarreeziekten. Deze veronderstelling vindt een bevestiging in de gegevens van de statistiek van de sterfte naar doodsoorzaken. In *tabel 13* is voor de opeenvolgende vijfjaarlijkse perioden van 1875 tot 1899 de sterfte in de leeftijdsgroep 0-5 jaar per 1000 van de *totale* bevolking¹⁰⁵ weergegeven, gesplitst naar de sterfte aan de ziekten van de spijsverteringsorganen etcetera en de overige ziekten, zoals dit hiervoor ook voor de periode 1875-1879 afzonderlijk werd gedaan. Uit de gegevens in *tabel 13* blijkt nog eens dat weliswaar de provincies Noord- en Zuid-Holland voor de 'overige ziekten' in 1875-1879 verhoudingsgetallen vertonen die iets aan de hoge kant liggen, maar dat dit voor Zeeland en ook voor Utrecht niet of nauwelijks geldt. Met betrekking tot de sterfte aan de ziekten van de spijsverteringsorganen vormen alle westelijke

provincies te zamen, met inbegrip van Utrecht, in die periode een blok met hoge cijfers, ook al is er intern nog wel enig verschil. Dat blok van hoge cijfers, tegenover een min of meer homogeen blok met lagere cijfers in de overige provincies, bestaat aan het eind van de eeuw in feite al niet meer, omdat in de tussenliggende 20 jaar de sterfte aan de ziekten van de spijsverteringsorganen etcetera binnen de groep van de 0-5-jarigen in het westen van het land opvallend sterk is gedaald, terwijl deze in de oostelijke en zuidelijke provincies praktisch gelijk bleef en in Limburg zelfs duidelijk steeg. In geen der zuidelijke en oostelijke provincies daalde, uitgedrukt in de totale bevolking, de sterfte aan deze groep van ziekten bij de 0-5 jarigen in deze jaren met meer dan 0,50/00, in de westelijke provincies liep deze daling van 2,20/00 (Zeeland en Noord-Holland) tot 3,80/00 (Zuid-Holland). De ontwikkeling in Friesland en Groningen was gunstiger dan in het zuiden en in het oosten, al is ook daar de daling duidelijker geringer dan in het westen.

Wat de daling van de sterfte aan de 'overige ziekten' betreft, zijn de verschillen tussen het westen als geheel en de rest van het land duidelijk minder opvallend. In feite is er alleen sprake van het inhalen van een zekere achterstand die, zoals reeds eerder ter sprake kwam, Noord- en Zuid-Holland in dit opzicht vertoonden. Daar daalde het aantal overledenen aan de overige ziekten onder de zuigelingen plus de kleuters naar verhouding duidelijk sterker dan in het Rijk als geheel. In Zeeland echter was dat nauwelijks, in Utrecht niet het geval. In Friesland was de daling sterker dan in Zeeland en sterker dan gemiddeld in het Rijk als geheel, in Groningen was de daling gelijk aan het rijksgemiddelde, in Overijssel was de daling iets sterker dan in Utrecht. Samenvattend, ten aanzien van de overige doodsoorzaken was de ontwikkeling in het westen wel relatief gunstig, maar deze gunstige ontwikkeling was toch niet als specifiek voor dit gebied in zijn geheel te beschouwen, de daling van de sterfte ten gevolge van de ziekten van de spijsverteringsorganen etcetera was wel in belangrijke mate als specifiek voor het westen aan te merken.

Hierbij zij er nog eens op gewezen dat reeds vóór 1875 de zuigelingensterfte in het westen zich, vergeleken met de rest van het land, naar verhouding gunstig ontwikkelde. Vergelijken we de periode 1850-1859 met de periode 1875-1879, dan valt in het noorden, oosten en zuiden van het land in de laatst genoemde periode ten opzichte van de eerst genoemde een duidelijke stijging van de zuigelingensterfte per 100 geboren te constateren (zie tabel 8). In Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland is echter sprake van een daling, die vooral in Zeeland zelfs aanzienlijk is. Het is niet mogelijk dit met behulp van de

doodsoorzaken-statistiek met voldoende zekerheid vast te stellen, maar het lijkt alleszins waarschijnlijk dat deze gunstige ontwikkeling in deze provincies vóór 1875 ook in de eerste plaats is toe te schrijven aan een relatieve verbetering van de situatie met betrekking tot de sterfte aan ziekten van de spijsverteringsorganen etcetera bij de zuigelingen. Hetzelfde geldt vermoedelijk ook voor de kleuters; ook de sterfte onder de leeftijdsgroep 1-5 jaar ontwikkelde zich in de westelijke provincies tussen 1850-1859 en 1875-1879 naar verhouding gunstig. Het zoeken naar de oorzaak van het in de tweede helft van de 19de eeuw grotendeels en kort daarna volledig verdwijnen van het verschil in sterfte tussen het westen en de rest van Nederland, betekent dus in de eerste plaats het vaststellen waarom de sterfte aan ziekten van de spijsverteringsorganen etcetera (globaal sterfte aan enteritis en andere diarreeziekten bij zuigelingen en kleuters) in het westen zo sterk kon dalen.

De hiervoor besproken feiten geven reeds een duidelijke aanwijzing in welke richting men de sterke daling van het aantal sterfgevallen aan enteritis etcetera in het westen van het land moet zoeken, namelijk in de toeneming van het hygiënisch besef. Niet alleen negatieve overwegingen – het ontbreken van duidelijke aanwijzingen voor een verklaring uit andere factoren – leiden tot deze conclusie. Het is juist de aard van de ziekten waar het hier om gaat zelf, die duidelijk in deze richting wijst. Het is een bekende medische ervaring in de ontwikkelingsgebieden¹⁰⁶ dat de sterfte aan deze ziekten steeds meer de harde kern van de sterfte van jonge kinderen gaat vormen. De mogelijkheden van de curatieve geneeskunde ten aanzien van deze ziekten – in tegenstelling tot de meeste andere infectieziekten – blijken nog steeds gering te zijn. Uiteindelijk kan slechts een beter hygiënisch gedrag – dat uiteraard ook een zeker minimum aan materiële mogelijkheden vraagt – hier een oplossing bieden.¹⁰⁷ Gezien in dit licht, kan er nauwelijks enige twijfel aan bestaan dat de gunstige ontwikkeling van het sterftebeeld in het westen van het land kon optreden, omdat daar in de tweede helft van de 19de eeuw sprake was van een geleidelijk, maar uiteindelijk sterk groeien van het hygiënisch besef. Lijkt met name met betrekking tot enteritis en andere diarreeziekten een andere verklaring voor de daling van de sterfte nauwelijks denkbaar, het is duidelijk dat door dit groeiende hygiënisch besef ook de sterfte aan andere infectieziekten gunstig werd beïnvloed. Dit betekent dat de daling van de sterfte onder de ouderen dan vijf jaar en die van de zuigelingen en kleuters aan de 'overige ziekten' waarschijnlijk eveneens grotendeels aan deze ontwikkeling van dit hygiënisch besef is toe te schrijven.¹⁰⁸

Geconstateerd kan worden dat – welke ideeën men over het ontstaan

van ziekten ook mocht hebben – reeds lang vóór een duidelijk inzicht in de pathogene werking van bacteriën ontstond, bij de medici, en ook bij een zekere bovenlaag van de bevolking in het algemeen, vrij duidelijke opvattingen bestonden over de wenselijkheid en de betekenis van allerlei hygiënische maatregelen.¹⁰⁹ De moderne voorlichtings- en communicatieleer heeft echter voldoende duidelijk gemaakt hoe groot de kloof kan zijn tussen het aanwezig en in principe bereikbaar zijn van bepaalde kennis en het doordringen van die kennis bij de grote massa van de betrokkenen, om niet te spreken van de toepassing daarvan. Men zal zich moeten realiseren dat de bereidheid om bewust hygiënisch te handelen, evenals de bereidheid om andere innovaties toe te passen, geen zaak is die op zichzelf staat, of uit enkele min of meer geïsoleerde factoren zou kunnen worden verklaard. De bereidheid tot een dergelijk gedrag maakt deel uit van de totale cultuur van de samenleving, waarin ze is ingebed. De mogelijkheid van een groei van het hygiënisch besef bij een steeds groter deel van de bevolking is – zo moeten wij aannemen – ontstaan in het proces van culturele verandering, dat zich met name in de 19de en 20ste eeuw heeft afgespeeld en dat hiervoor in ander verband reeds werd besproken, namelijk de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon. In deze bespreking werd opgemerkt dat men de afstand tussen het 'zuivere' traditionele cultuurpatroon en het 'zuivere' moderne cultuurpatroon kan beschouwen als een continuüm en dat op dit continuüm de samenleving als geheel in de 19de en ook nog in de 20ste eeuw steeds meer in de richting van het moderne cultuurpatroon verschoof. Het is in het kader hiervan, dat men de groei van het moderne hygiënisch besef moet zien. Zonder de verdiensten van allerlei personen (artsen, onderwijzers, verontruste burgers) en organen te ontkennen, dient men hun activiteiten ter verbetering van de hygiëne en de volksgezondheid in het algemeen toch vooral ook te zien als passend in en horend bij de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon. Was deze ontwikkeling er niet geweest, dan zou de aandrift tot deze activiteiten grotendeels hebben ontbroken en zouden ze – indien men al pogingen tot verbetering had aangewend – zijn afgestuit op onwil, onbegrip, angst en bijgeloof. De sfeer van de zich ontwikkelende modernisering leverde enerzijds de inspiratie, de hoop en de verwachting, nodig om pogingen tot verandering te ondernemen, anderzijds de mogelijkheden voor een groeiend succes. Vormt dus ons inziens de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en het daarin ingebedde, groeiende hygiënisch besef de belangrijkste sleutel tot het begrip van de daling van de sterfte in de tweede helft van de 19de eeuw, daar tegenover vormt de nog relatief geringe ontwikkeling van dit besef gedurende een groot deel van deze eeuw de

ons nog ontbrekende verklaringsfactor voor de hoge sterfte, met name in het westen van het land, gedurende die periode. Het waren niet de ongunstige externe omstandigheden alléén die de hoge sterfte in dit landsdeel teweegbrachten; het was de combinatie hiervan met de nog geringe ontwikkeling van het hygiënisch besef, die tot zulke catastrofale gevolgen leidde.

Met het constateren dat door de groei van het hygiënisch besef in de tweede helft van de 19de eeuw het westen van het land in staat was zich aan de relatief ongunstige toestand, waarin het vermoedelijk eeuwenlang had verkeerd, te ontworstelen, is echter de ontwikkeling van de sterfte in Nederland in de periode na 1850 niet volledig gekarakteriseerd. Het is niet zo dat de verbetering van het hygiënisch besef zich gelijkmatig en gelijktijdig over heel Nederland voordoet en het westen daarvan extra profiteert, omdat de daar van oudsher bestaande situatie zo ongunstig was. De analyse van de gegevens laat zien dat het westen en het noorden van het land in de ontwikkeling naar een modern sterfjepatroon een voorsprong nemen op de rest. Dat in Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland tussen de periode 1850-1859 en 1875-1879 sprake was van een daling van de zuigelingensterfte, terwijl deze in het land als geheel nog duidelijk steeg, wijst erop dat in het westen krachten werkzaam waren, die in de rest van de provincies nog niet werkten. Ook de opvallend gunstige ontwikkeling van de sterfte onder de ouderen dan vijf jaar in deze periode in het westen, vergeleken met de rest van het land, wijst in deze richting. In de periode 1875-1879 is de sterfte in Utrecht, Zuid-Holland en Zeeland bij deze leeftijdsgroep lager dan in alle andere provincies en ook in Noord-Holland was, vergeleken met de periode 1850-1859, de daling relatief sterk (zie tabel 8). Als deze gunstige ontwikkeling in het westen zich in de periode 1875-1879 tot 1895-1899 voortzet, krijgt het duidelijk de beide noordelijke provincies aan zijn zij. In Friesland en Groningen, en in het bijzonder in Friesland, was voor de verschillende leeftijdsgroepen, zoals onderscheiden in tabel 8, reeds vanaf 1840 de sterfte naar verhouding niet hoog, maar beide provincies deden, in tegenstelling tot de westelijke provincies, duidelijk mee in de stijging van de zuigelingensterfte tussen 1850 en 1875. In de periode 1875-1879 was voor Groningen het totale sterftebeeld nog ongunstiger dan voor Drenthe, en vooral door de duidelijk hogere zuigelingensterfte in Friesland viel ook in deze provincie de totale sterfte hoger uit dan in Drenthe. In 1895-1899 hebben de noordelijke provincies echter Drenthe achter zich gelaten. Zowel de sterfte onder de 0-5-jarigen als die onder de ouderen is er dan duidelijk lager.

De voorsprong die het westen en het noorden in de tweede helft van de

19de eeuw in de daling van de sterfte nemen, moet ons inziens – in aansluiting met hetgeen in het voorgaande over de daling van de sterfte in het algemeen reeds werd geconcludeerd – in relatie worden gebracht met de eerdere en snellere ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en in verband daarmee van het hygiënisch besef in deze landsdelen. In verband met hetgeen eerder werd opgemerkt over de regionale ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon, ligt het in de lijn van de verwachting dat in het algemeen de daling van de sterfte in Nederland verloopt van het noordwesten naar het zuidoosten (zie ook kaart 8). Niet alleen in Drenthe, maar ook in Overijssel en Gelderland blijft de daling van de sterfte in de periode 1875-1879 en 1895-1899 bij het westen en bij de beide noordelijke provincies achter. Noord-Brabant en Limburg tonen echter een nog weer duidelijk ongunstiger ontwikkeling dan de oostelijke provincies. De sterfte in de laatste genoemde provincies daalt gedurende deze periode zeer traag en vooral de ontwikkeling van de zuigelingensterfte is er ongunstig. Hierbij zij nog opgemerkt dat hoewel – globaal gezien – de daling van de sterfte in dezelfde richting verloopt als de daling van de geboorten en de huwelijksvruchtbaarheid, in details de ontwikkeling van de sterfte naar tijd en plaats en die van geboorten en huwelijksvruchtbaarheid geen aanwijzingen oplevert, die pleiten voor een directe afhankelijkheid van de geboortendaling van de daling van de sterfte. Herinnerd moge worden aan hetgeen hiervoor over de relatie tussen daling van de sterfte en de moderne geboortendaling naar voren werd gebracht en in concreto over de duidelijke verschillen tussen de ontwikkeling in Zeeland enerzijds en het westen van Friesland en de kop van Noord-Holland anderzijds. Ook het totale landelijke beeld wijst erop dat beide verschijnselen min of meer onafhankelijk van elkaar in hun ontwikkeling zijn beïnvloed door de groei van het moderne cultuurpatroon, al zij herhaald dat toen eenmaal deze groei van het moderne cultuurpatroon leidde tot een innerlijk aanvaarden van de moderne geboortenbeperking, de mate van bevolkingsdruk een rol van belang speelde bij de feitelijke verwezenlijking van de geboortenbeperking. Na de eeuwwisseling is het unieke karakter van de sterfteverhoudingen in Nederland in feite verdwenen en men zou haast kunnen volstaan met te vermelden dat het sterftepeil zich in het geheel van de Westerse wereld bijzonder gunstig ontwikkelde. Met de Scandinavische landen ging Nederland behoren tot de landen met de hoogste gemiddelde levenskansen. Wat de regionale verschillen betreft, na de eeuwwisseling ontwikkelde de relatieve positie van de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland zich nog verder in gunstige zin. In de periode 1911-1915 hadden deze beide provincies de laagste sterftetecij-

fers van alle provincies. Geleidelijk deed zich daarna echter een zekere nivellering van de sterftekansen in de verschillende provincies voor, al bleef vooral het oosten van de provincie Noord-Brabant zich nog lang kenmerken door een relatief hoge sterfte. Geheel verdwenen zijn ook nu de regionale verschillen in sterftekansen nog niet. Ze zijn thans echter van zo geringe omvang dat het bruto-sterftecijfer, waarvan hiervoor steeds gebruik werd gemaakt, een te grof instrument is om ze te meten; de nog bestaande verschillen in bruto-sterfte worden daarvoor nu, naar verhouding, te sterk beïnvloed door verschillen in leeftijdsopbouw in de verschillende delen van het land. Nauwkeurige studies op basis van de zogenaamde gestandaardiseerde sterftecijfers (waarin de factor leeftijdsopbouw is uitgeschakeld) van de regionale verschillen in sterfte zijn op het ogenblik niet ter beschikking. Gegevens omtrent de gestandaardiseerde sterftecijfers zijn ons (over 1975) slechts bekend per provincie, niet per gemeente. De provinciale cijfers laten zien dat het noorden en het westen nog steeds een lichte voor-sprong hebben, vooral op het zuiden. Hoewel uitkomsten van gedetail-leerd onderzoek op zich zelf zeker interessant zouden zijn, zou aan de andere kant ongetwijfeld blijken dat de verschillen in sterftekansen, vergeleken met die in de vorige eeuw, betrekkelijk gering zijn gewor-den en de belangrijke invloed die ze gedurende het grootste deel van de 19de eeuw hadden op het totale demografische patroon van Neder-land, niet meer bestaat.¹¹⁰

De migratie

Een volledig beeld van de binnenlandse en buitenlandse migratie van Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw bestaat niet en zal ook nooit voor de dag komen. Vóór de gemeenten werden verplicht regelmatig een bevolkingsregister bij te houden (1850), zijn slechts sporadisch gegevens over de migratie verzameld en het is de vraag hoe betrouwbaar datgene is, dat hier en daar wordt vermeld. In principe is er echter een weg om indirect, weliswaar niet over vestiging en vertrek afzonderlijk, maar toch wel over het vertrek- c.q. vertrekoverschot, iets te weten te komen. Vermeerdert (vermindert) men het inwonertal van het land als geheel, een provincie of een gemeente, volgens een bepaalde volkstelling, met de jaarlijkse geboorten- (sterfte-)overschotten tussen deze en de volgende volkstelling, dan is het verschil tussen de zo verkregen som en het bevolkingsaantal volgens de laatstgenoemde volkstelling, het tussen beide volkstellingen ontstane vertrek- c.q. vestigingsoverschot in de betreffende eenheid. Op het ogenblik is deze werkwijze voor de periode tot 1850 alleen toe te passen voor de provincies en voor het Rijk als geheel, omdat een volledig overzicht van geboorten en sterfte per gemeente ons voor de jaren tot 1850 nog ontbreekt.

Voorwaarde voor het toepassen van deze methode is natuurlijk dat de gegevens waarvan men uitgaat, betrouwbaar zijn. Wat geboorten en sterfte betreft, mag men aannemen dat na invoering van de registers van de burgerlijke stand deze praktisch foutloos zijn weergegeven. Ook de volkstelling van 1830, 1840 en 1849 mag men als voldoende betrouwbaar beschouwen. Minder vanzelfsprekend is dat voor de volkstelling van 1815. De betrouwbaarheid van deze telling is wel in twijfel getrokken.¹¹¹ Zonder hier op details in te gaan, zij echter opgemerkt dat eerder onderzoek ons tot de conclusie leidde¹¹² dat – zonder deze telling als volmaakt te willen karakteriseren – de volkstelling 1815 voldoende betrouwbaar is om in dit verband gebruikt te worden.

In *tabel 14* zijn de resultaten van bovengenoemde berekening van het vestigings- c.q. vertrekoverschot voor de periode 1815 tot 1850 weergegeven, terwijl, ter vergelijking, ook nog een dergelijke berekening voor de periode 1880-1890 is toegevoegd. Opvallend is in de eerste plaats dat deze berekening tot de conclusie leidt dat Nederland als geheel gedurende de periode 1815 tot 1850 een vrij groot vestigingsoverschot heeft vertoond, dat vooral in de perioden 1815-1830 en 1840-1850 aanzienlijk was.

In totaal bedroeg het overschot van 1815-1849 ongeveer 143 000, een aantal dat men, om de relatieve betekenis te vergelijken met de internationale migratieoverschotten in onze tijd, met vijf à zes moet vermenigvuldigen. Doet men dat, dan wordt het duidelijk dat het hier om een omvangrijke instroming van bevolking gaat.

Het binnentrekken van vreemde arbeidskrachten in die jaren lijkt op het eerste oog verwonderlijk, omdat in de eerste tientallen jaren na het einde van de Franse overheersing de economische toestand van Nederland deplorabel was en het aantal werklozen groot.¹¹³ Dit geldt wel in het bijzonder voor de jaren veertig. Eerder wezen we erop dat, toen een sterke beperking van de huwelijkskansen in Nederland zich voordeed, die wel in de eerste plaats aan demografische oorzaken moet worden toegeschreven, maar anderzijds toch wijst op een onvoldoende ontwikkeling van de bestaansmogelijkheden. Nader onderzoek kan op deze trek van buitenlandse arbeidskrachten naar Nederland vermoedelijk nog wel meer licht werpen, maar een nauwkeurig beeld zal dit niet opleveren. Een verklaring van het verschijnsel zal daarom moeilijkheden blijven opleveren. Elders¹¹⁴ hebben we de veronderstelling geuit dat een verklaring vermoedelijk in de eerste plaats zal moeten worden gezocht in een in de eerste helft van de 19de eeuw in Nederland, en met name in het westen van het land, nog steeds bestaand hoog loon- en prijspeil. Het hoge loonpeil betekende voor de autochtone arbeidskrachten geen welvaart, omdat het effect ervan door een hoog prijspeil werd gecompenseerd. Het trok echter wel vreemde arbeidskrachten aan uit gebieden met een laag loonpeil. Deze immigranten, waarschijnlijk grotendeels ongetrouwd of althans zonder gezin, die aanvankelijk hun verblijf hier vermoedelijk meestal als tijdelijk hebben gezien en bereid waren met een uiterst sober bestaan genoeg te nemen, konden – zo mag men aannemen – gemakkelijk met de autochtone arbeidskrachten concurreren.

Een interessante vraag is hoe, ondanks de slechte economische toestand en grote werkloosheid, dit hoge loonniveau kon blijven bestaan. Dit raakt het probleem van het ontstaan en voortbestaan van regionale loonverschillen in het algemeen, dat geenszins met een simpele verwij-

zing naar de verhouding van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt is op te lossen. Het zou te ver voeren om hier op dit probleem uitvoerig in te gaan. We hebben een aantal jaren geleden getracht een theoretisch kader te schetsen, waarbinnen deze verschillen kunnen worden verklaard. Hier moge worden volstaan met een verwijzing.¹¹⁵

Wat de binnenlandse migratie betreft, valt in de eerste plaats op dat de land-stad migratie, die later in deze binnenlandse migratie zulk een grote rol gaat spelen – men vergelijkte in *tabel 14* de ontwikkeling in de periode 1880-1890 met die in de perioden vóór 1850 – feitelijk nog ontbreekt. Overwegend agrarische provincies als Groningen, Friesland, Noord-Brabant en Gelderland tonen noch een vertrekoverschot, noch een vestigingsoverschot van betekenis. Ze hielden hun eigen geboortenoverschot vast, maar trokken ook geen bevolking van betekenis van elders aan. Dit geldt ook voor Zeeland, behalve voor de periode 1815-1830, toen zich, volgens onze berekening, daar een vestigingsoverschot voordeed van 10 669 dat wil zeggen van ruim 700 of 5,70/00 per jaar. Op het eerste gezicht lijkt dit voor een zuiver agrarische provincie opvallend en men zou geneigd zijn aan tellingsfouten te denken. Bij nader inzien vallen echter enige factoren aan te wijzen, waardoor een vrij sterke immigratie in deze provincie in de betreffende periode wel aanvaardbaar lijkt. In de eerste plaats vormde daar de periode van 1807 tot en met 1812 een aaneenschakeling van jaren met extreem hoge sterfte die, zoals eerder werd opgemerkt, leidde tot een cumulatief sterfteoverschot van ongeveer 3000. In de tweede plaats hebben de oorlogshandelingen rond de Scheldemond in de Franse tijd blijkbaar een aanzienlijke ontvolking teweeggebracht in sommige delen van dit gebied. Vlissingen bij voorbeeld verloor tussen 1795 en 1815 ongeveer 1500 inwoners op ongeveer 6000, Middelburg ongeveer 7000 op 20 000, al hebben in dit laatste geval vermoedelijk ook andere oorzaken meegewerkt. Vergelijking met de gegevens van de volkstelling 1830 laat zien dat verschillende van deze gemeenten zich tussen 1815 en 1830 grotendeels hebben hersteld – of meer dan dat – door het aantrekken van bevolking van buitenaf. Zo moet alleen Vlissingen tussen 1815 en 1830 een vestigingsoverschot van ongeveer 3000 hebben gekend. Tenslotte heeft vermoedelijk het graven van het kanaal van Gent naar Terneuzen in de jaren twintig geleid tot een niet onaanzienlijke vestiging, met name in Zeeuws-Vlaanderen. Verschillende gemeenten in dit gebied tonen tussen 1815 en 1830 een groei, die aanzienlijk boven de mogelijke natuurlijke aanwas uitgaat. Zonder te willen stellen dat de tellingen van 1795 en 1815 de situatie volkomen exact hebben weergegeven, maken de hier naar voren gebrachte factoren het niet alleen mogelijk, maar zelfs waarschijnlijk, dat tussen 1815

en 1830 een naar verhouding aanzienlijk vestigingsoverschot in Zeeland is opgetreden.

De opvallende vestigingsoverschotten van Drenthe behoeven, na hetgeen in het voorgaande is opgemerkt, weinig commentaar meer. Het zijn de ontwikkeling van de veenaafgraving in het oosten en noordoosten van deze provincie en verder de kolonisatie door de Maatschappij van Weldadigheid, die voor deze overschotten in hoofdzaak verantwoordelijk kunnen worden gesteld. Wat Overijssel betreft, mag men de vestigingsoverschotten van enige betekenis misschien gedeeltelijk in verband brengen met ontginningen¹⁶, maar daarnaast moet, gezien de ontwikkeling van de bevolking van de verschillende gemeenten, ook hier de veenaafgraving een rol van betekenis hebben gespeeld. Verder heeft de zich ontwikkelende textielindustrie een aantrekkingskracht uitgeoefend. Gezien de bevolkingsgroei per gemeente, moet men aannemen, dat deze laatste vooral na 1830 van betekenis werd.

De grote vestigingsoverschotten gingen ten slotte naar het westen van het land, met name naar Noord- en Zuid-Holland. Het waren vooral de grote steden die de migranten aantrokken. Men dient zich hierbij te realiseren dat in deze steden in het westen nog lang de sterftecijfers bijzonder hoog waren en de matige groei die ze in de eerste helft van de 19de eeuw lieten zien, grotendeels uit vestigingsoverschotten moest komen. In Amsterdam gingen weliswaar in 1815 de geboortecijfers prompt omhoog, zodat de aanzienlijke sterfteoverschotten die deze stad vóór 1815 kende, praktisch verdwenen, maar over het geheel van de periode 1815-1850 had ze toch nog een sterfteoverschot van enige duizenden. Dit houdt in dat Amsterdam over deze periode een vestigingsoverschot moet hebben vertoond van ongeveer 45 000, een aantal dat ongeveer gelijk is aan het totale vestigingsoverschot gedurende deze periode van de provincie Noord-Holland als geheel. In het gebied buiten Amsterdam moeten vestiging en vertrek elkaar dus ongeveer in evenwicht hebben gehouden.¹⁷ Iets soortgelijks geldt voor Zuid-Holland. Het geboortenoverschot van Rotterdam van 1815 tot en met 1849 bedroeg slechts 2424 personen, de bevolking steeg echter met ongeveer 34 500, zodat er een vestigingsoverschot in deze periode moet zijn geweest van ongeveer 32 000 personen, aanzienlijk meer dan de helft van het totale vestigingsoverschot van de provincie Zuid-Holland in de periode 1815-1850. Het geboortenoverschot van Den Haag van 1815 tot en met 1849 was 15 505 – relatief gunstiger dan in Rotterdam en vooral dan in Amsterdam –, de totale bevolkingsgroei echter $\pm$ 29 500, zodat het vestigingsoverschot $\pm$ 14 000 moet hebben bedragen. Het vestigingsoverschot van beide steden samen dekte zo $\pm$ 90% van dat van de gehele provincie Zuid-Holland.

Hoewel directe gegevens hierover ontbreken, kan uit latere volkstellingengegevens worden opgemaakt dat verreweg het hoogste percentage van het totale vestigingsoverschot tussen 1815 en 1850 ten opzichte van Duitsland moet zijn ontstaan.¹⁸ Op aanzienlijke afstand volgde België als tweede land van herkomst. Te zamen waren deze landen voor het overgrote deel van het overschot verantwoordelijk. Onbekend is – en blijft vermoedelijk ook – welk deel van de immigranten rechtstreeks naar de immigratiegebieden, met name dus de grote steden, trok en in hoeverre er sprake was van een opvulling van door binnenlandse migratie – onder andere ook weer naar de grote steden – opengevallen plaatsen door buitenlanders. Het lijkt wel waarschijnlijk dat een niet onaanzienlijk aantal buitenlanders direct naar de grote steden, vooral naar Amsterdam is getrokken.

Na het verplicht stellen van het bijhouden van een bevolkingsregister (1850) en in het bijzonder nadat in het begin van de jaren zestig de statistiek van vestiging en vertrek aanzienlijk werd verbeterd, krijgen wij een duidelijker inzicht in de migratie, in de binnenlandse zowel als in de buitenlandse. Wat de buitenlandse migratie betreft, uit *grafiek 8* blijkt dat – in tegenstelling tot de eerste helft van de 19de eeuw – de tweede helft zich kenmerkt door een – zij het gering – vertrekoverschot ten opzichte van het buitenland, dat voortduurt tot de eerste wereldoorlog. Hoewel de ontwikkeling van beide niet steeds geheel parallel loopt, is het totale vertrekoverschot over de periode van 1865 tot 1910 ongeveer gelijk aan de landverhuizing – deze laatste in de zin van de blijvende emigratie naar overzeese gebieden – in deze zelfde periode, in hoofdzaak naar Amerika. Toch kan men niet zeggen, dat de ontwikkeling van de landverhuizing de enige oorzaak is van het veranderen van het buitenlandse migratiebeeld van Nederland ten opzichte van dat in de periode 1815-1850. Zoals uit het voorgaande al volgt, zou in de periode 1865-1910, zonder de landverhuizing, de uitkomst van vestiging en vertrek globaal nul zijn geweest. Het overschot ten opzichte van de ons omringende landen is dus blijkbaar verdwenen. Waarom, is niet nauwkeurig bekend. Men mag aannemen dat door de economische expansie in deze landen, vooral in Duitsland, geleidelijk de noodzaak een deel van het geboortenoverschot naar elders af te stoten, minder groot werd, terwijl misschien ook een deel van de eventuele migranten in de tweede helft van de 19de eeuw de voorkeur gaf aan migratie naar Amerika boven een tijdelijke of blijvende vestiging in Nederland. Het verdwijnen van het vestigingsoverschot betekende overigens niet dat de internationale migratie afnam. Integendeel, zoals uit *figuur 8* blijkt, is er in grote lijnen sprake van een voortduren-

de stijging van de omvang van de immigratie, zowel als van de emigratie. Behalve de uitbreiding en de internationalisering van de economische activiteit heeft ongetwijfeld het toenemende gemak van het transport van personen, als gevolg van de ontwikkeling van het spoorwegstelsel, hierbij een rol gespeeld. Van enkele duizenden in de jaren zestig van de vorige eeuw steeg het aantal immigranten en emigranten tot ongeveer 30 000 in de laatste jaren voor de eerste wereldoorlog. Ter vergelijking is in *grafiek 8* het jaarlijkse geboortenoverschot opgenomen; het wordt duidelijk dat, ook al waren de overschotten gering, de totale internationale migratoire beweging als demografisch verschijnsel geleidelijk een belangrijke omvang kreeg.

In en na de eerste wereldoorlog vond in Nederland, wat het getalsmatige effect van de internationale migratie betreft, een omslag plaats; van 1914-1939 overweegt de immigratie. Het grotendeels tot een eind komen van de landverhuizing naar Amerika was hierop van betrekkelijk geringe invloed. De relatief gunstige economische toestand in Nederland tussen de beide wereldoorlogen heeft waarschijnlijk de grootste betekenis gehad, terwijl in de jaren dertig ook de politieke situatie in Europa een – wisselende – rol speelde. In totaal wegen over de gehele periode na 1865 tot de tweede wereldoorlog emigratie en immigratie ongeveer tegen elkaar op, zodat het totale rechtstreekse effect van de internationale migratie op het inwoneraantal van Nederland – voor een volledig afwegen, zou men natuurlijk ook het aantal afstammelingen van immigranten en emigranten moeten kennen – in deze periode gering is geweest.

Dit betekent geenszins dat de sociale en economische functie van de internationale migratie voor Nederland in die periode van weinig betekenis is geweest. Globaal kan men in deze migratie drie verschillende typen onderscheiden,¹¹⁹ elk met een eigen functie. In de eerste plaats de migratie op betrekkelijk korte afstand, van semi-permanente en soms van permanente aard, vooral vanuit en naar sommige grensprovincies, naar en van het aangrenzende buitenland. Deze immigratie en emigratie van Nederlanders en buitenlanders had vermoedelijk grotendeels betrekking op handarbeiders. Ze is te beschouwen als een vorm van aanpassing aan de wisselende werkgelegenheid aan weerszijden van de grens van een meer permanente aard dan de 'grensloperij', het zich dagelijks, of althans op korte termijn, begeven van de woonplaats in het ene land naar de werkplaats in het andere land en terug. Vanaf 1865 tot ongeveer 1914 nam deze migratie steeds toe. Daarna daalt ze en ze herkrijgt na de eerste wereldoorlog niet weer de vroegere omvang. Het meeste belangrijk was ze voor de provincie Limburg, waar in de topjaren vóór de eerste wereldoorlog de internationale

migratie oploopt tot meer dan 200/00 van de totale bevolking per jaar in beide richtingen, ongetwijfeld in hoofdzaak door dit type van migratie. Hoewel minder dan voor Limburg, was het eveneens van betekenis voor Overijssel en Gelderland, waar buitenlandse immigratie en emigratie in de topjaren opliepen tot ongeveer 50/00. Voor Groningen en Drenthe is deze vorm van migratie van gering belang geweest, omdat aan weerszijden van de oostgrens van deze provincies van een aanzienlijke en groeiende vraag naar arbeid geen sprake was. Ook voor Noord-Brabant en Zeeland was deze buitenlandse migratie op korte afstand van betekenis, zij het in geringere mate dan voor Gelderland en Overijssel, om niet te spreken van Limburg. Ondanks de vrij aanzienlijke omvang van deze migratie, was de uiteindelijke invloed ervan op het Nederlandse bevolkingsaantal gering. Vertrek en vestiging hielden elkaar – zo valt uit de provinciale gegevens af te leiden – ongeveer in evenwicht, met dien verstande dat voor 1914 het vertrek licht overwoog en na de eerste wereldoorlog de vestiging.

In de tweede plaats hebben we te maken met een internationale migratie samenhangende met de internationale functie van Nederland op het gebied van handel, verkeer en industrie en met de diplomatieke activiteit. Dit type van migratie is vooral kenmerkend voor Noord- en Zuid-Holland en verder voor Utrecht. Het gevolg hiervan is dat deze provincies een internationale migratie vertonen, die relatief ongeveer van dezelfde omvang is als die in Gelderland en Overijssel en aanzienlijk groter dan die in de noordelijke provincies. Ook het verloop in de tijd is grotendeels hetzelfde als in Gelderland en Overijssel, echter met dit verschil dat – althans in Noord- en Zuid-Holland – de omvang van de buitenlandse migratie blijft stijgen tot in het begin van de jaren dertig. Daarna treedt echter ook daar een daling in, die men onder andere mag toeschrijven aan de economische teruggang gedurende de crisisjaren.

In de derde plaats dan de echte landverhuizing (zie ook grafiek 9). Volgens de beschikbare gegevens, waarop zeker het één en ander valt aan te merken,¹²⁰ heeft vóór de eerste wereldoorlog voor het land als geheel, ondanks enkele hoge jaarcijfers, het vijfjaarlijkse gemiddelde van de landverhuizing nooit meer bedragen dan 10/00 van de totale bevolking. Hoezeer deze vorm van migratie ook tot de verbeelding van de bevolking heeft gesproken, in verhouding tot andere Westeuropese landen – vooral de Scandinavische landen¹²¹ en natuurlijk Ierland – is ze voor Nederland van betrekkelijk geringe betekenis geweest. Ook in de afzonderlijke provincies gaan de vijfjaarlijkse gemiddelden zelden of nooit 10/00 van de totale bevolking te boven, met uitzondering van de provincies Friesland, Groningen en Zeeland. In deze provincies

werden in het dieptepunt van de landbouwcrisis – 1880-1895 – vijfjaarlijkse gemiddelden bereikt van 3 à 40/00. Na 1920 ontbreken afzonderlijke cijfers over de landverhuizing, maar het is wel zeker dat dit type van internationale migratie, na een korte opleving na het einde van de eerste wereldoorlog, tussen de beide wereldoorlogen een relatief geringe omvang heeft gehad. De landverhuizing is dus vooral van belang geweest voor de agrarische provincies op de alluviale gronden aan de periferie van het land, waar enerzijds de mogelijkheid tot uitbreiding van de landbouw door ontginning gering was en anderzijds de ontwikkeling van de moderne industrie van betrekkelijk weinig betekenis was.¹²²

Naast de eigenlijke internationale migratie verdient voor Nederland de migratie naar en van de koloniën de aandacht (*zie grafiek 9*). Afgezien van bepaalde schommelingen als gevolg van de economische ontwikkeling en van oorlog of oorlogsdreiging, zien wij het vertrek naar en de vestiging uit de koloniën geleidelijk stijgen van minder dan 2000 personen in beide richtingen in de jaren zestig van de vorige eeuw tot ongeveer 15 000 in de jaren dertig van deze eeuw, wel in de eerste plaats als gevolg van de toenemende bestuurlijke en economische activiteiten van Nederlanders in het toenmalige Nederlands-Indië. In totaal laat over de periode tot 1940 de migratoire beweging tussen de koloniën en Nederland een klein vestigingsoverschot voor Nederland zien. Men zal hierbij moeten denken aan het feit dat de meeste Nederlanders, als zij voor de eerste keer naar Indië vertrokken, ongehuwd of jonggehuwd waren en te zijner tijd met hun kinderen terugkwamen. Daar staat uiteraard tegenover dat een niet gering aantal Nederlanders in Indië is overleden. Ondanks het in het algemeen tijdelijke karakter van de vestiging in de koloniën, betekende deze voor Nederlanders, vooral in de 20ste eeuw, een belangrijke en – globaal – steeds groeiende bron van werkgelegenheid. Deze werkgelegenheid had vooral betrekking op de hoger geschoolden, dit in tegenstelling tot de landverhuizing.

Betekende de eerste wereldoorlog reeds in beperkte mate een breuk in de ontwikkeling van de internationale migratie, zoals die zich in de tweede helft van de 19de eeuw en het begin van de 20ste eeuw had ontwikkeld, na de tweede wereldoorlog veranderde het beeld zo zeer dat nauwelijks nog van enige continuïteit ten opzichte van de vooroorlogse periode kan worden gesproken.¹²³ Het meest kenmerkend voor de periode na de oorlog was het telkens weer optreden, soms tegelijkertijd, soms na elkaar, van vrij plotselinge en zeer omvangrijke golven van emigratie en immigratie. Het gevolg is een grillig verloop van de

totalen van emigratie en immigratie, die weinig zeggen omtrent hetgeen zich in feite afspeelt. In de eerste plaats ontstond er een belangrijke golf van immigratie door de repatriëring van Nederlanders, in belangrijke mate van gemengd bloed, uit Indonesië. In 1946 arriveerden ongeveer 70 000 personen uit Indonesië en vertrokken slechts ruim 5000 naar dit gebied. Tot 1950 was er daarna weer sprake van een zeker vertrekoverschot. In dat jaar begint de echte repatriëring, die tot 1958 van aanzienlijke omvang is. Dan is de grote stroom achter de rug, maar ook in de jaren zestig is er nog een vestigingsoverschot, dat in totaal in de tienduizenden loopt. Zelfs in de jaren 1970-1975 is er jaarlijks nog een overschot van 600-800. In de 30 jaar van 1945-1975 bedroeg het totale vestigingsoverschot van Nederland ten opzichte van Indonesië ruim 273 000.

Een tweede stroom van immigranten, samenhangende met de vroegere koloniale verhoudingen, kwam, zoals bekend, uit Suriname en de Nederlandse Antillen, vooral uit Suriname. Veelal bestaat de indruk dat pas kort vóór het onafhankelijk worden van Suriname het vestigingsoverschot uit deze gebieden belangrijk is geworden. In feite echter begint een regelmatig vestigingsoverschot reeds in de loop van de jaren vijftig op te treden. Het neemt daarna regelmatig toe en lag omstreeks 1970 reeds in de orde van grootte van 5000 per jaar. In 1974 bedroeg het meer dan 17 000 en 1975 ongeveer 39 000, waarvan ongeveer 2500 ten opzichte van de Nederlandse Antillen. In 1976 – na het onafhankelijk worden van Suriname – loopt het overschot terug tot 2747 personen. In de twintigjarige periode 1956-1975 ontstond ten opzichte van Suriname en de Nederlandse Antillen een vestigingsoverschot van ongeveer 120 000.

Een derde immigratiegolf die Nederland na de oorlog bereikte, was die van de gastarbeiders. Statistisch is deze categorie nogal moeilijk te vatten. De bevolkingsstatistiek kent de term gastarbeiders niet; ze kent alleen migranten van en naar bepaalde landen. Bovendien bestaat er een niet onaanzienlijke groep van 'zwarte' gastarbeiders, waarover uit de aard der zaak geen exacte gegevens, hoogstens schattingen, bestaan. Als hulpcategorie gebruikt het Centraal Bureau voor de Statistiek in bepaalde gevallen de term 'landen van het Middellandse-Zeegebied', waaronder dan in hoofdzaak de landen zijn gevat waaruit de gastarbeiders – met eventueel hun gezin – afkomstig zijn. De som van de vertrekoverschotten die deze landen ten opzichte van Nederland opleveren, zou men dan als een benadering kunnen beschouwen van het aantal gastarbeiders – met uitzondering van die welke hier illegaal zijn binnengekomen – en hun eventuele gezinsleden, dat in Nederland op een bepaald ogenblik aanwezig is, als men

geen rekening houdt met geboorten en sterfte in Nederland onder deze bevolkingsgroep. Voor 1960 kan van het optreden van gastarbeiders nauwelijks worden gesproken. Telt men nu de vestigingsoverschotten uit de landen van het Middellandse-Zeegebied van 1960 tot en met 1975 samen, dan zou, met alle hierboven genoemde beperkingen moeten worden geschat dat het aantal gastarbeiders met hun eventuele gezinsleden in 1975 ongeveer 150 000 bedroeg. De raming is aan de lage kant. Een aantal van tenminste 200 000 lijkt waarschijnlijker.¹²⁴ De overschotten hebben, in verband onder andere met de ontwikkeling van de economische conjunctuur, nogal geschommeld, met toppen van ongeveer 20 000 per jaar.

Tegenover deze drie grote golven van immigratie staat dan de 'nieuwe landverhuizing', de omvangrijke trek van Nederlanders naar overzeese gebieden, met de bedoeling zich daar blijvend te vestigen. Een categorie 'landverhuizers', al dan niet onder deze ongetwijfeld historisch belaste aanduiding, komt in de bevolkingsstatistiek van de jongste tientallen jaren niet voor; men heeft niet opnieuw getracht dit type van migranten afzonderlijk te tellen.¹²⁵ Wel heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek geprobeerd enig beeld van deze migratie te geven door in de migratiestatistiek een rubriek 'specifieke emigratielanden' te onderscheiden, waaronder dan werden verstaan Canada, de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en de Republiek van Zuid-Afrika. Uitsplitsing van de vertrek- c.q. vestigingsoverschotten ten opzichte van deze landen is mogelijk, te beginnen met 1948. Voor de jaren 1946 en 1947 valt een globale schatting te maken.

Een eerste impuls kreeg deze migratie al in 1946, als gevolg van het vertrek van de zogenaamde 'war brides', vooral naar Canada. Voor dit jaar valt het vertrekoverschot ten opzichte van de specifieke emigratielanden te schatten op 20 000. In 1947 loopt het weer wat terug (het overschot is dan te schatten op ongeveer 10 000), maar in 1950 en volgende jaren neemt de emigratie een zeer grote omvang aan. In 1952, het topjaar, vertrekken bijna 52 000 personen uit Nederland naar de specifieke migratielanden. Het aantal blijft hoog tot 1960, wanneer de emigratie naar die landen nog iets meer dan 28 000 personen omvat. Daarna daalt het vertrek plotseling vrij aanzienlijk (1961, ruim 18 000) en het gaat in de loop van de jaren zestig geleidelijk verder achteruit. Ondertussen blijft de remigratie vrij aanzienlijk, zodat de emigratieoverschotten in die jaren meestal beneden 5000 blijven. Na 1970 overwegen zelfs – in geringe mate – vestigingsoverschotten. Al met al bedroeg het vertrekoverschot ten opzichte van deze landen in de dertig jaren van 1946-1975 (met inbegrip van de schattingen over 1946 en 1947) ongeveer 400 000 personen. In de beginjaren

van de migratie trekt vooral Canada, maar in de loop van de jaren vijftig wordt het als land van bestemming ingehaald en overvleugeld door Australië. Ook de Verenigde Staten blijven voortdurend in de belangstelling, vooral in de tweede helft van de jaren vijftig.

Deze emigratie van Nederlanders, met name dus in de eerste vijftien jaar na het einde van de oorlog, is in verschillende opzichten merkwaardig.¹²⁶ Ze vond plaats in een periode van vrijwel steeds groeiende werkgelegenheid, waarin – over het geheel gesproken – de werkloosheid vermoedelijk relatief geringer was dan ooit in de daaraan voorafgaande 150 jaar. In tegenstelling tot de landverhuizing in de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw was het geenszins typisch een migratie van de armen en allerarmsten. Opvallend is bij voorbeeld het hoge percentage van de gesalarieerde middengroepen (ambtenaren en employés), dat aan de trek deelnam. Onder de migrerende arbeiders was het aantal geschoolden aanzienlijk. Hoewel een meer dan evenredig deel van de migranten uit de agrarische wereld kwam – met name uit de landarbeidersgroep – was het aantal plattelanders onder de migranten geenszins overwegend. Een grote rol bij de neiging tot migratie heeft ongetwijfeld de herinnering aan de crisis en de werkloosheid in de jaren dertig gespeeld. Daarnaast werkte de ellendige toestand van ons land na de oorlog, waarbij de situatie in de specifieke migratielanden nog jarenlang zo gunstig leek af te steken, de migratie in de hand. Ondanks het snel verlopende herstel had men weinig vertrouwen in de toekomst van Nederland. Dit inzicht werd door de overheid in feite gedeeld¹²⁷ en de regering begon zich dan ook al spoedig grote moeite te geven de migratie te bevorderen en te begeleiden. Bijzondere factoren vormden de ‘war brides’ en later hun brieven uit Canada, die velen de ogen voor de mogelijkheid van migratie hebben geopend. Van invloed is vermoedelijk ook geweest dat, na de frustrerende jaren van crisis en oorlog, voor tallozen de misschien wat vage gedachte zich elders breder en vrijer te kunnen ontplooiën, een grote aantrekkelijkheid had. Wat de ontvangende landen betreft, de snelle economische ontwikkeling die zich daar na de oorlog voordeed, maakte het aantrekken van cultureel nauw verwante immigranten aantrekkelijk. Het zijn vermoedelijk het toenemende vertrouwen in de economische ontwikkeling van Nederland, in het bijzonder na 1955, de toenemende schaarste aan arbeidskrachten en vooral de stijgende individuele welvaart – inclusief de zich steeds uitbreidende sociale voorzieningen – geweest, die na 1960 de migratiegolf deden wegebben.

Uit het voorgaande valt reeds af te leiden dat de periode na 1945, wat de buitenlandse migratie betreft, in twee duidelijk te onderscheiden gedeelten uiteenvalt, namelijk de periode tot en met 1960, waarin de

emigratie sterk overweegt, en de periode daarna, waarin het zwaartepunt ligt op de immigratie. Vóór 1961 vertoonden alleen de jaren 1946, 1950 en 1958, als gevolg van zeer omvangrijke repatriëring uit Indonesië, vestigingsoverschotten, na 1960 liet alleen 1967, als gevolg van een sterke repatriëring van gastarbeiders, een vertrekoverschot zien. Al met al levert de gehele dertigjarige periode 1946-1975 een *geregistreerd* (dus zonder bij voorbeeld de 'zwarte gastarbeiders') vestigingsoverschot op van ongeveer 150 000. Het aantal op zich zelf is nauwelijks van betekenis, vergeleken met de totale bevolkingsgroei van Nederland in die jaren, die meer dan vier miljoen bedroeg. Anders dan men misschien zou verwachten, is ook de totale omvang van emigratie en immigratie afzonderlijk in de jaren na de oorlog niet zo opvallend groot geweest. Telt men de migratie van en naar de koloniën, die dus vóór de oorlog niet tot de buitenlandse migratie werden gerekend, mee, dan is, in percenten van de totale bevolking, de migratie in beide richtingen over onze grenzen in de eerste decennia van deze eeuw ongeveer van dezelfde orde van grootte als die in de dertig jaren na de oorlog. Achter deze dus schijnbaar weinig spectaculaire cijfers gaan echter ingrijpende bevolkingsverschuivingen van uiteenlopende aard schuil, die veroorzaakten dat na de oorlog de buitenlandse migratie vrijwel doorlopend in sterke mate de gemoederen van de Nederlandse bevolking bezighield.

Over de binnenlandse migratie¹²⁸ werd hiervoor, op grond van de berekende provinciale migratieoverschotten, opgemerkt dat in de eerste helft van de 19de eeuw van een land-stadmigratie in Nederland in feite nog geen sprake was. De plattelandsgebieden hielden grosso modo hun eigen geboortenoverschot vast. Wanneer we na 1850 gaan beschikken over vestigings- en vertrekcijfers per gemeente, blijkt aanvankelijk het beeld nog in hoofdzaak hetzelfde te zijn. Tussen 1850 en 1860 vertonen van de plattelandsgebieden alleen sommige delen van Zeeland vertrekoverschotten van betekenis, die vermoedelijk mede verantwoordelijk zijn voor de vrij aanzienlijke vestigingsoverschotten die Rotterdam en ten dele ook de omliggende gemeenten vertonen. De veenaufgravingsgebieden in Groningen, Drenthe en Overijssel blijven immigranten aantrekken, terwijl – in verband met de in inpolderingswerkzaamheden – de omgeving van de Haarlemmermeer tijdelijk aanzienlijke vestigingsoverschotten vertoont.

Tussen 1861 en 1865 verandert er ten opzichte van de voorafgaande periode niet veel. Rotterdam blijft trekken, naar het lijkt, ongeveer uit dezelfde gebieden en de veenaufgraving blijft mensen vragen. Opvallend is slechts een vrij aanzienlijk vestigingsoverschot in de duingebie-

den ten westen van Haarlem. Pas in 1865 is men daadwerkelijk aan het Noordzeekanaal gaan graven. Het lijkt dus niet waarschijnlijk dat men dit overschot daarmee in verband mag brengen. Bovendien blijft het nadien tientallen jaren lang regelmatig optreden; het wordt niet weer gevolgd door een vertrekoverschot, zoals in de gemeenten om de Haarlemmermeer, nadat de drooglegging was voltooid. Men mag dus wel aannemen dat toen het eerste begin viel te constateren van de naderhand zo omvangrijk geworden vestiging van welgestelden uit de hoofdstad in het duingebied.

Vergelijkt men het kaartbeeld van de migratie over de periode 1866-1870 met dat over de voorgaande jaren, dan lijkt het geen twijfel dat in de tweede helft van de jaren zestig de migratoire beweging in Nederland intensiever wordt en de trek van het platteland naar de steden en industriegebieden op gang begint te komen. Amsterdam gaat duidelijk meer migranten aantrekken, maar ook het Twentse industriegebied en Tilburg, de centra van de textielindustrie, tonen duidelijke vestigingsoverschotten. Op het platteland gaat het vertrek overheersen, zij het dat de vertrekoverschotten in het algemeen nog bescheiden zijn. Deze ontwikkeling zet zich in grote lijnen in de periode 1871-1875 voort, waarbij als bijzonderheid valt op te merken dat in die jaren verschillende Gooise gemeenten duidelijk vestigingsoverschotten beginnen te vertonen.

Het voorgaande wijst erop dat men het ontstaan, in eerste aanleg, van een duidelijke trek van het platteland naar de steden en industriegebieden niet primair in verband moet brengen met het optreden van de landbouwcrisis en/of het ontstaan van grotere geboortenoverschotten na 1875. Blijkbaar is de 'pull'-factor bij de eerste ontwikkeling van deze vorm van migratie van beslissende betekenis geweest. Men moet aannemen dat op het platteland feitelijk sprake was van een permanente demografische overdruk. Het eerste begin van de moderne industriële ontwikkeling en enige opleving van de economische bedrijvigheid in de steden in de jaren zestig, ook in andere sectoren, gaven daarom snel aanleiding tot een reageren van het platteland met een migratie naar de gebieden waar die groeiende bedrijvigheid zich vooral ontplooid, dit ondanks een relatief goede gang van zaken in de landbouw, die toen nog viel te constateren. Dit betekent niet dat de toenemende geboortenoverschotten en de landbouwcrisis naderhand niet van invloed zouden zijn geweest op de migratie, wel dat zij er niet in de eerste plaats de oorzaak van vormden.

In de periode 1876-1880 is van een vergaande invloed van de landbouwcrisis nog geen sprake. De omvang van de migratie uit sommige plattelandsgebieden neemt wel iets toe, maar het migratiepatroon als

geheel lijkt toch nog sterk op dat van de voorafgaande tienjarige periode. In de periode 1880-1885 verandert dit echter. Vooral in Groningen en Friesland, maar ook in de kop van Noord-Holland en in wat nu het 'groene hart' heet, neemt het aantal gemeenten met grote vertrekoverschotten aanzienlijk toe. Geleidelijk ontstaat nu het beeld dat tientallen jaren lang voor de binnenlandse migratie karakteristiek zou zijn. Er ontwikkelt zich een duidelijk verschil tussen de alluviale en diluviale agrarische gebieden. De relatief sterke ontplooiing van de agrarische gebieden op de zandgronden, als gevolg van de invoering van het gebruik van kunstmest, de ontginning en de ontwikkeling van een ten dele op invoer van buitenlandse voedermiddelen gebaseerde veredelingslandbouw en soms ook de ontwikkeling van industrie in de nabije omgeving, leidt er toe dat daar de vertrekoverschotten relatief gering blijven en veelal ontbreken. Op de klei- en laagveengronden echter, waar van een toenemen van de agrarische werkgelegenheid nauwelijks meer sprake is – tenzij er zich tuinbouw ontwikkelt – treden aanzienlijke vertrekoverschotten op. De gebieden met vestigingsoverschotten blijven de steden en veelal – in verband met de ligging van de gemeentegrenzen – hun randgemeenten, de industriegebieden – waaronder, vooral na de eeuwwisseling, het Limburgse mijngebied een belangrijke plaats gaat innemen – en een aantal forenzengebieden. Wat de laatste betreft, omstreeks de eeuwwisseling gaat, naast het Gooi en de duingebieden bij Haarlem, de Utrechtse heuvelrug een belangrijke rol spelen. Wat later begint ook de sterke ontwikkeling van Wassenaar als forenzengebied.

Met schommelingen en verschuivingen blijft het zojuist genoemde patroon tot de tweede wereldoorlog in hoofdzaak hetzelfde. Vooral tussen de jaren 1920 en 1930 vertoont het zich bijzonder markant. Op te merken valt dat – na een geleidelijke vermindering van de vestigingsoverschotten in de daaraan voorafgaande periode – tussen de beide wereldoorlogen de Drentse veenkoloniën zich ontwikkelen tot een gebied met grote vertrekoverschotten. Anderzijds vertonen Eindhoven en de aangrenzende gemeenten in de jaren twintig aanzienlijke vestigingsoverschotten. Hoezeer voor deze migratiestromen, die dus in grote lijnen het karakter van een land-stadmigratie dragen, de 'pull' beslissend was, blijkt ook uit een vergelijking van de jaren twintig en dertig. Nam in de jaren twintig de migratie vanuit de alluviale agrarische gebieden een grote omvang aan, gedurende de crisis van de jaren dertig liep ze, vooral in de periode 1931-1935, ondanks de grote agrarische werkloosheid, sterk terug. Het overschot werd als het ware op het platteland opgestuwd.

Aanvankelijk herstelt na de laatste wereldoorlog het oude patroon

zich min of meer. Met enkele afwijkingen, onder andere als gevolg van de terugkeer van evacués, lijkt het beeld op dat van voor de oorlog. Legt men echter cartogrammen betreffende de vijfjaarlijkse gemiddelden van de gemeentelijke vertrek- c.q. vestigingsoverschotten over de periode na 1945 naast elkaar, dan ziet men geleidelijk het patroon veranderen. De suburbanisatie gaat zich ontwikkelen. Vooral na 1955 gaan vele steden, met name de grote, duidelijke vertrekoverschotten vertonen. De vestigingsoverschotten in de oude forenzengebieden, het Gooi, de duinstreek en ook de Utrechtse heuvelrug, tonen echter geen duidelijke stijging en nemen ten dele zelfs in omvang af. In een ruime ring rondom de steden echter, vooral in het westen, maar ook daarbuiten, beginnen de gemeenten in bevolkingsaantal te groeien. Blijkbaar verliezen grondsoort en landschap bij de keuze van de woonplaats buiten de stad in belangrijke mate hun betekenis. Voor het klei- en veengebied van Holland en Utrecht, het 'groene hart' van de randstad, betekent het voorgaande dat in een groot deel van de daar gelegen gemeenten het traditionele vertrekoverschot in de jaren zestig in een vestigingsoverschot omslaat, zodat het gebied als geheel het karakter van een expulsiegebied verliest. De ver van de steden liggende alluviale agrarische gemeenten, met name in Groningen, Friesland en Zeeland, blijven in het algemeen belangrijke vertrekoverschotten vertonen. Vergelijkt men bij voorbeeld echter de cartogrammen van de vestigings- en vertrekoverschotten over de jaren 1926-1930 enerzijds en 1961-1965 anderzijds, dan is het duidelijk dat het binnenlandse migratiepatroon wezenlijk is veranderd. De suburbanisatie is een deel geworden van de Nederlandse leefgewoonten en dit zal vermoedelijk in de komende periode in nog toenemende mate het geval zijn.

Noten

1 Een enigszins nauwkeurig inzicht in de wijze waarop geboorten, sterfte, vestiging en vertrek vóór 1804 hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van de totale bevolking van het huidige Nederland, hebben we niet. Onze kennis in dit opzicht is nog steeds fragmentarisch, ook al zijn in de jongste periode belangrijke gegevens voor verschillende gebieden voor de dag gekomen. Het lijkt wel waarschijnlijk dat de geboorten vóór 1815, gedurende een lange periode, duidelijk lager hebben gelegen dan daarna, maar volledige zekerheid hieromtrent hebben we niet. Wat de sterfte betreft, is het beeld nog onduidelijker en van de effecten van vestiging en vertrek ten opzichte van het buitenland kan alleen in globale termen worden gesproken.

2 Zie J. A. Faber, H. K. Roessingh, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude en H. J. van Zanten, *Population Changes and Economic Development in the Netherlands; A Historical Survey*, in: *AAG-Bijdragen* 12 (1965). Verder o.a. A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier*, in: *AAG-Bijdragen* 16, 3 dln. (1972), in het bijzonder de grafieken 2.1 en 2.7, deel III, blz. 767 en 770, en J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland*, in: *AAG-Bijdragen* 17, 2 dln. (1972), in het bijzonder grafiek II.6, deel II, blz. 562.

3 E. W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw; een historisch-demografische en sociologische studie* (1978), in het bijzonder blz. 18 e.v. en blz. 56 e.v.

4 Centraal Bureau voor de Statistiek, *De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975* (1976).

5 *Volks-telling in de Nederlandsche Republiek* (1796). Over de bronnen betreffende de loop van de bevolking van Nederland in de 19de eeuw, zie: *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks (1902) blz. 80-89. Over de bronnen betreffende het eerste deel van de 19de eeuw en hun betrouwbaarheid zie ook Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, op verschillende plaatsen, met name noot 8, blz. 173, 174. Voor de berekening van de bevolking van Nederland en de Nederlandse provincies over de jaren 1803/1804 t/m 1814 zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw*, blz. 16 en 17 en tabel 1a, blz. 190, 191.

Doordat in de periode van het Verenigde Koninkrijk het huidige Belgische en het huidige Nederlandse Limburg één provincie vormden, kunnen uit de beschikbare jaarlijkse gegevens betreffende de bevolking van Rijk en provincies van 1803/1804 tot 1840 geen jaarlijkse inwoneraantallen van Nederlands Limburg worden afgeleid, zodat ook geen volledige gegevens voor het Rijk als geheel kunnen worden vermeld. Wel zijn de inwoneraantallen van Limburg,

en daarmee voor het Rijk als geheel, bekend voor de jaren van de volkstellingen 1795, 1815 en 1830. Veel danken we, wat de ontsluiting van de oudste volkstellingsgegevens betreft, aan Ramaer, die o.a. de gegevens van de tellingen van 1795 en 1815 omrekende naar de latere gemeentelijke indeling, waardoor ook de inwoneraantallen van alle provincies konden worden gereconstrueerd. Zie J. C. Ramaer, *Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland* (1931).

6 Voor België ontbreken tot 1832, om de hiervoor genoemde reden (zie noot 5), de gegevens betreffende de provincie Limburg, maar bovendien die betreffende de provincie Luxemburg, omdat deze in de periode van het Verenigde Koninkrijk, in de huidige vorm, niet bestond. Voor de overige provincies vallen, evenals voor de Nederlandse, de inwoneraantallen vanaf 1803/1804 te reconstrueren.

7 Over demografische ontwikkeling in verschillende Westeuropese landen, o.a. G. Mackenroth, *Bevölkerungslehre* (1953), op verschillende plaatsen. Wat de diverse landen betreft, vooral over Engeland en Frankrijk bestaat een uitgebreide literatuur. Aandacht verdient vooral ook de demografische geschiedenis van Zweden, omdat van dit land, als enige in West-Europa, reeds vanaf 1750 de belangrijkste demografische gegevens nauwkeurig bekend zijn. Zie o.a. Erland Hofsten en Hans Lundström, *Swedish Population History* (1976).

8 Mackenroth, *Bevölkerungslehre* (1953).

9 Zie E. W. Hofstee, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw, in: *Akademiedagen VII* (1954); idem, De groei van de Nederlandse bevolking, in: *Drift en Koers*, Gedenkboek van de Nederlandse Sociologische Vereniging (1961); idem, Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland, in: *Onderzocht en overdacht; sociologische opstellen voor Prof. Dr. F. van Heek* (1972).

10 Zie over het 'Anerbenrecht' o.a. A. S. de Blécourt, in: *Kort begrip van het oud-vaderlandsche burgerlijk recht* (1939) blz. 496; D. van Blom, Boerenerfrecht, in: *De Economist* (1915) blz. 847 e.v.; M. A. Cohen, *Het blijversrecht* (1958). De laatstgenoemde, vrij recente publikatie is van vrijwel zuiver juridische aard en geeft bij voorbeeld weinig of niets over de verspreiding van het verschijnsel. Een overzicht over de Nederlandse boerenerfzeden in Nederland geeft J. Frost, *Die holländische Landwirtschaft* (1930) blz. 54 e.v. Het is voor discussie vatbaar of, behalve in de Gelderse Achterhoek en het Overijsselse zandgebied, ook in Drenthe sprake was van een 'Anerbenrecht', ook al omdat er geen vaste definitie van dit recht bestaat. De facto echter werkte de zede met betrekking tot de vererving van het bedrijf in het Drentse zandgebied vóór de Franse tijd en ook nog daarna, naar het schijnt, ongeveer op dezelfde wijze als in Overijssel en de Achterhoek. Zie hierover: C. H. Edelman, *De geschriften van Harm Tiessing* (1943) blz. 284, 285.

11 Een beeld van een samenleving die geheel was gericht op een laat en eventueel niet trouwen en waar, in verband daarmee, de cultuur er sterk op was gericht seksuele prikkels voor ongehuwden zoveel mogelijk weg te nemen, geeft P. A. Barentsen, *Het oude Kempenland* (1935).

12 Zo bij voorbeeld in de Oostvlaamse plattelandsgemeenten. Zie R. Lesthaeghe, Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18de eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis V* (1974) blz. 61-100, vooral blz. 61, 62. In Nederland werd het vermoedelijk het

dichtst benaderd in sommige delen van het platteland van Noord-Brabant en Limburg.

13 Men kan dit afleiden uit de gegevens betreffende de huwelijken en de geboorten in Van der Woude, Het Noorderkwartier.

14 In Nederland bij voorbeeld J. D. Buissink, *De analyse van regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid* (1970). Verder ook Faber, Drie eeuwen Friesland, deel I, blz. 71 e.v.

15 Hofstee, Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland.

16 H. Bergues, Philippe Ariès, Etienne Hélin, Louis Henry, R. P. M. Riquet, A. Sauvy en Jean Sutter, *La prévention des naissances dans la famille; ses origines dans les temps modernes*, in: *Travaux et Documents no. 35, Institut National d'Etudes Démographiques* (1960), in het bijzonder ook de inleiding en het slothoofdstuk van Sauvy. Zie ook François Lebrun, *La vie conjugale sous l'ancien régime* (1975), die, wat Frankrijk betreft, de conclusie van Sauvy bevestigt.

17 John Knodel, Family Limitation and the Fertility Transition: Evidence from the Age Pattern of Fertility in Europe and Asia, in: *Population Studies* jg. 31, afl. 2 (juli 1977) blz. 219-249. Over zeden met betrekking tot de beperking van het seksuele verkeer in bepaalde delen van Afrika en de vergaande effecten daarvan, zie o.a. J. C. Caldwell and Patt Caldwell, The Role of Marital Sexual Abstinence in Determining Fertility: A Study of the Yoruba in Nigeria, in: *Population Studies* jg. 31, afl. 2 (juli 1977) blz. 193-217.

18 Buissink, *De analyse van regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid* (1970).

19 Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978), vooral blz. 25-27.

20 Zie hierover o.a.: Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921, in: *No. 67 der Mededelingen van het Gemeentelijk Bureau van Statistiek* (1923) blz. 118, 119.

21 Zie G. J. Mentink en A. M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18de eeuw* (1965) tabel III, 25, blz. 74.

22 Het is duidelijk, dat het bij de huwelijksvruchtbaarheid in feite gaat om het aantal wettig geboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd. De aantallen onwettig geboren zijn voor Rijk en provincies echter pas volledig bekend vanaf 1835, ook al bestaan er verspreide gegevens over de voorafgaande jaren. Gegevens per gemeente komen nog weer veel later ter beschikking. Het voorgaande is voor ons aanleiding geweest voor de gehele onderhavige periode bij de berekening van de huwelijksvruchtbaarheid het verschil tussen wettig en onwettig geboren buiten beschouwing te laten en alle geboren te betrekken op de gehuwde vrouwen in de vruchtbare leeftijd. Na 1830, wanneer de berekening van de huwelijksvruchtbaarheid mogelijk wordt, zijn de percentages buitenechtelijk geboren in Nederland nooit meer van dien aard geweest dat een meetellen van deze groep bij de berekening van de huwelijksvruchtbaarheid tot essentiële vertekeningen aanleiding zou kunnen geven.

23 De bezwaren tegen dit verhoudingscijfer als vervanger voor de huwelijksvruchtbaarheid zijn duidelijk. Het aantal huwenden in een bepaalde periode is maar een gebrekkige aanduiding van het totale bestand van gehuwde vrouwen, dat – naar leeftijd – in diezelfde periode aan de voortplanting deel kan

nemen. Is echter de relatieve huwelijksfrequentie over een bepaalde periode min of meer constant, dan zijn de bezwaren tegen het gebruik ervan aanzienlijk minder dan wanneer deze sterk fluctueert.

24 Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978), in het bijzonder blz. 56-89.

25 Mentink en Van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool* (1965).

26 Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921, tabel 69, blz. 137.

27 Voor de incidentele gegevens over het aantal buitenechtelijke geboren en buiten Amsterdam en Rotterdam, zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw* (1978) blz. 75 e.v.

28 François Lebrun, *La vie conjugale sous l'ancien régime* (1975). Uit een beschouwing in *Population* (1977) no. 1, blz. 194-201, naar aanleiding van A. Imhof, *Historische Demographie als Sozialgeschichte; Giessen und Umgebung, 17. bis 19. Jahrhundert I* (1975) valt op te maken dat in Hessen, met betrekking tot gedwongen huwelijken en buitenechtelijke geboorten, soortgelijke ontwikkelingen vielen te constateren als in Frankrijk.

29 Zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 81 en ook Mentink en Van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool* (1965).

30 Hoewel ook na 1831 het veldleger gemobiliseerd bleef, was in 1833 het aantal geboorten – dat wil dus grotendeels zeggen het aantal concepties in 1832 – al weer normaal. Men dient er natuurlijk rekening mee te houden dat het leger in hoofdzaak bestond uit ongehuwden. Dat in 1833 ook het huwelijks-cijfer al weer op een vrij normaal niveau ligt, wijst erop dat ook de huwelijks-sluiting door de mobilisatie als zodanig weinig werd gehinderd.

31 Men kan deze schommelingen in verband brengen met de eerder in de tekst vermelde tijdelijke ontregeling van het seksuele verkeer bij het optreden van epidemieën en andere rampen. Een dergelijke ontregeling vond duidelijk plaats in de periode van de voedselschaarste als gevolg van de aardappelziekte, waardoor vooral in 1846, maar ook in 1847 het aantal geboorten sterk terugliep. De periode 1856-1860 kenmerkt zich door enkele hoge sterftetoppen. In 1859 liep de sterfte zelfs op tot 33,2, d.w.z. nog iets hoger dan in 1849 (33,-), het jaar met de hoogste sterfte in de periode van de voedselschaarste. Dit had duidelijk invloed op het aantal geboorten dat, ondanks het snel stijgende aantal huwelijken in de tweede helft van de jaren vijftig, relatief laag bleef.

32 In de periode 1821-1825 was in Groningen en Friesland – als gevolg van de zeer lage prijzen van de agrarische producten? – het relatieve aantal huwelijken, vergeleken met de andere provincies in dezelfde periode en met vroegere en latere perioden in de beide provincies zelf, duidelijk aan de lage kant, terwijl de geboortencijfers er, evenals elders, aanzienlijk hoger lagen dan vóór 1815. De verhoudingscijfers tussen huwelijken en geboorten voor deze periode, geven daardoor een ietwat vertekend beeld; die voor de periode 1826-1830 kunnen eerder als normaal worden beschouwd. Aan de andere kant valt – om onbekende redenen – in de periode 1826-1830 in Utrecht, in vergelijking met de andere provincies, het aantal huwelijken abnormaal hoog uit. Voor deze provincie geeft het cijfer voor de periode 1821-1825 eerder de normale verhouding weer.

33 Voor een uitvoeriger beschouwing over de verschillen tussen het noorden en het zuiden van Nederland, wat de huwelijksvruchtbaarheid betreft, zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van*

de negentiende eeuw (1978) blz. 89 e.v.

34 Over Noord-Holland benoorden het IJ vóór 1800, Van der Woude, Het Noorderkwartier.

35 Zie Van der Woude, Het Noorderkwartier.

36 Over de demografische ontwikkeling van Friesland vóór 1800, Faber, Drie eeuwen Friesland.

37 Over de zgn. traditionele samenwoning, zie G. A. Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland* (1959); idem, *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland* (1975). Zie ook de literatuur genoemd onder noot 10.

38 Zie over de 'Realteilung', Frost, *Die holländische Landwirtschaft* (1930).

39 Zie noot 37.

40 Uitvoeriger over de invloed van de religieuze verhoudingen op huwelijk en voortplanting in de 'pre-moderne' demografische periode, Hofstee, *De demografische ontwikkeling in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 110 e.v.

41 Over de 'demographic transition' bestaat een uitgebreide literatuur. Voor een korte omschrijving van het model zie D. J. van de Kaa, *De demografische situatie in de wereld*, in: *Van nu naar nul; bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland* (1974).

42 Zeer opvallend is de gang van zaken bij voorbeeld in Zweden. Daar daalt de sterfte vrijwel onafgebroken van het begin van de 19de eeuw en – als men enkele pieken buiten beschouwing laat – feitelijk al vanaf het eind van de 18de eeuw. De daling was zeer aanzienlijk en leidde dus tot een verhoging van de demografische spanning. De moderne geboortendaling – verlaging van de huwelijksvruchtbaarheid – begint in Zweden echter pas in het laatst van de 19de eeuw. Tot aan die tijd reageerde men op deze toenemende demografische druk, evenals in de tekst van de provincie Zeeland wordt vermeld, op de 'klas-sieke' wijze, d.w.z. door een voortdurende verhoging van de huwelijksleeftijd en een verlaging van de huwelijksfrequentie. In 1750 waren van de mannen tussen 20 en 45 jaar in Zweden 65,6% gehuwd, in 1900 slechts 52,6. Zie Hofsten en Lundström, *Swedish Population History* (1976). Ook in Engeland, al is daar het verloop van de sterfte in de 19de eeuw onregelmatiger dan in Zweden, bestaat een zeer aanzienlijke afstand in de tijd tussen het begin van een substantiële daling van de sterfte en het begin van de moderne geboortendaling. In Nederland en België echter en ook in Duitsland, begint de geboortendaling korte tijd nadat de dalende trend in de sterfte duidelijk inzet.

43 Hoe in geheel Noordwest-Europa – met uitzondering van Frankrijk – de daling van de huwelijksvruchtbaarheid ongeveer tegelijkertijd en wel in het laatste kwart van de 19de eeuw optrad, blijkt bij voorbeeld uit het lijstje dat R. J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility 1800-1970* (1977) blz. 4, tabel 1.1 geeft. Hoezeer de ontwikkeling van het percentage gehuwde vrouwen uiteen kan lopen, blijkt uit de later te bespreken verschillen in dit opzicht tussen Nederland en België.

44 Hofstee, *De groei van de Nederlandse bevolking* (1961).

45 Zie het – in ander verband – in noot 17 reeds genoemde artikel van Knodel, *Family Limitation and Fertility Transition*.

46 Over het effect van de mate van voorkomen van het moderne cultuurpatroon, zoals dat door middel van bepaalde indicatoren kan worden gemeten, bestaat een reeks van studies van medewerkers van de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool in Wageningen. Ze laten alle zien

dat de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon van essentiële betekenis is voor het handelen van de betrokkenen. Over het traditionele en moderne cultuurpatroon in het algemeen, Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking, en ook E. W. Hofstee, Over het modern-dynamisch cultuurpatroon, in: *Sociologische Gids* (1966) afl. 3, blz. 139-154.

47 Al was ze niet onpartijdig, de neo-malthusiaanse literatuur geeft hiervan genoeg, niet te loochenen voorbeelden.

48 De berekening van de huwelijksvruchtbaarheid over de periode 1930-1947 berust op een enigszins wankel basis wegens de grote tijdsafstand tussen de volkstellingen van 1930 en 1947, waaraan de gegevens betreffende de indeling van de bevolking naar leeftijd en burgerlijke staat voor de tussenliggende jaren, via interpolatie, dienen te worden ontleend. De moeilijkheid zou minder groot zijn, wanneer we zouden mogen veronderstellen dat de demografische ontwikkeling in de tussengelegen 17 jaren rustig en regelmatig zou zijn geweest. Dit is, zoals o.a. uit de gegevens betreffende de huwelijkssluiting in de oorlogsjaren en de eerste jaren daarna blijkt, voor een groot deel van de periode niet het geval.

49 Het enigszins bonte beeld van stijgingen en dalingen, met name ten zuidoosten van de lijn Chaam-Ootmarsum, in de periode 1889-1909 zou bij nadere analyse zeker aanzienlijk minder willekeurig van aard blijken te zijn dan het op het eerste oog misschien lijkt. Zo valt bij voorbeeld op dat de industriesteden in oostelijk Overijssel en oostelijk Gelderland (Enschede, Hengelo, Almelo, Oldenzaal, Winterswijk) in deze periode een duidelijk sterkere daling van de huwelijksvruchtbaarheid vertonen dan het omliggende platteland.

50 Zie de kaarten omtrent de ontwikkeling van de geboortecijfers in de Nederlandse gemeenten, Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking.

51 Zie grafiek 1, blz. 74 in Hofstee, Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland.

52 Hierbij moet men rekening houden met de nadering van verhoudingen in de 'pre-moderne' tijd. Zoals eerder werd opgemerkt, viel ook bij de katholieken ten noorden van de lijn, die gedurende het grootste deel van de 19de eeuw Nederland verdeelde in een noordelijk gebied met relatief lage huwelijksvruchtbaarheid en een zuidelijk gebied met relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid, een huwelijksvruchtbaarheid te constateren, die – als gevolg van een beperking van het seksuele verkeer in het huwelijk – lager lag dan met de natuurlijke mogelijkheden overeenkwam. Men mag het waarschijnlijk achten dat toen – als reactie op de zich ontwikkelende bewuste geboortebeperking – van de zijde van de katholieke geestelijkheid de nadruk werd gelegd op het volkomen realiseren van de echtelijke plichten, veelal een einde is gekomen aan deze beperking van het seksuele verkeer. Dit moest – onder overigens gelijke omstandigheden – een verhoging van de huwelijksvruchtbaarheid ten gevolge hebben. De ontwikkeling bij voorbeeld van de huwelijksvruchtbaarheid in sommige overwegend katholieke gemeenten in Twente en de Gelderse Achterhoek wijst sterk in deze richting. In hoeverre een dergelijke ontwikkeling in het algemeen bij de katholieken ten noorden van genoemde scheidslijn heeft plaatsgevonden, valt niet nauwkeurig vast te stellen. Dat er een invloed van enige betekenis op de huwelijksvruchtbaarheid van is uitgegaan, lijkt niet onwaarschijnlijk.

53 H. Damas, Le mouvement naturel de la population belge. Son evolution de 1846 à 1960, in: *Population et Famille* (Bevolking en Gezin) jg. 1, nr. 2 (1964). Uit de door haar verzamelde gegevens blijkt dat er ook in België

belangrijke regionale verschillen bestaan met betrekking tot de moderne daling van de geboorten en dat de taalgrens hierbij geenszins alleen bepalend is. Het langst blijven de geboortencijfers hoog in het gebied dat aansluit bij Noord-Brabant en Nederlands Limburg, met name in de Belgische provincie Limburg.

54 Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking.

55 Over het, in het algemeen, weinig duidelijke effect van het verloop van de graanprijzen op de ontwikkeling van de huwelijksfrequentie, zie o.a. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 31 e.v.

56 Uitvoerder hierover: Hofstee, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland; idem, Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland.

57 Hofstee, Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland. In deze publikatie – en later ook elders – meende ik de periode van ongeveer 1850 tot 1875, in verband met de stijging van het aantal geboorten samenhangende met de toenemende proletarisering van de arbeiders, aan te kunnen duiden als een 'proletarische tussenfase' tussen het agrarisch-ambachtelijk patroon en het patroon van de moderne geboortenbeperking. Hoewel ik, sterker nog dan toen, ervan ben overtuigd dat met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan worden gesproken van een verband tussen de stijgende geboortenfrequentie in deze periode en de toenemende proletarisering van de arbeidersklasse, zou ik er thans toch de voorkeur aan geven de term 'proletarische tussenfase' te laten vallen. De essentiële ontwikkeling, het toenemend en jonger huwen onder de arbeidersklasse, zet zich immers ook na 1875 voort, al demonstreert het zich, als gevolg van de moderne geboortenbeperking bij de hogere lagen van de bevolking, dan ook niet meer in het totale geboortencijfer.

58 Een onderzoek in noordoostelijk Groningen, E. W. Hofstee, De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950, in: *De wereld der mensen* (1955) blz. 295-353, liet zien dat tussen 1880 en 1920 de huwelijksleeftijd bij de (grote) boeren duidelijk steeg, die bij de landarbeiders vrij aanzienlijk daalde (tabel 4, blz. 305).

59 Om technische redenen zijn deze kaarten hier niet gepubliceerd. Hetzelfde geldt trouwens van veel ander materiaal, waarvan bij het schrijven van dit boek gebruik werd gemaakt. Voor belangstellenden zijn de betreffende gegevens bij de vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool gaarne ter beschikking.

60 J. P. Kruijt, *Arbeiders en nieuwe middenstand* (1947).

61 Zoals uit grafiek 6 blijkt, vond er tussen 1850 en 1880 een daling plaats van het aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijd, uitgedrukt in percenten van de totale bevolking. Zoals duidelijk is, leidt een dergelijke daling, onder overigens dezelfde omstandigheden, tot een daling van het geboortencijfer. Het effect van de stijging van het percentage gehuwden van de vrouwen in de vruchtbare leeftijd op de geboortenfrequentie werd hierdoor dus gedeeltelijk ongedaan gemaakt.

62 Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking.

63 Vergelijkt men de huwelijksvruchtbaarheid per gemeente in de periode 1879-1881 met die in de periode 1889-1891, dan kan men in de tussentijd in het algemeen op de oostelijke en zuidelijke zand- en rivierkleigronden – in tegenstelling tot het westen en het noorden – een zekere stijging van de huwe-

lijksvruchtbaarheid waarnemen. Van een verdeling van het land in dit opzicht in drie stroken, zoals hiervoor met betrekking tot de ontwikkeling van de geboortencijfers werd geconstateerd, is echter geen sprake.

64 Zoals uit grafiek 5 blijkt, is het huwelijkscijfer vóór 1885 in België lager dan in Nederland. Daar staat tegenover dat de sterfte in België toen lager was en dus minder huwelijken door de dood werden ontbonden.

65 De belangrijkste pogingen, die in de laatste tientallen jaren zijn gedaan om een inzicht te krijgen in de demografische ontwikkeling van Nederland in de moderne tijd en haar achtergronden, waren de studies van F. van Heek, *Het geboorteniveau der Nederlandse rooms-katholieken* (1954) en van W. Petersen, *Planned Migration* (1955). Beiden hebben belangrijk en grondig onderzoek verricht. Over beider onderzoek valt echter op te merken dat de demografische ontwikkeling in de 19de eeuw er nauwelijks (Petersen) of maar in beperkte mate aan de orde komt en de schrijvers daardoor o.a. ontgaat dat de afwijkende ontwikkeling in Nederland zich pas na 1880 voordoet. Op de zeer merkwaardige gang van zaken met betrekking tot de groei van het percentage gehuwden onder de vrouwen in de vruchtbare leeftijd wijzen zij niet.

66 Hieraan schenkt met name Van Heek, *Het geboorteniveau der Nederlandse rooms-katholieken* (1954) uitvoerig aandacht.

67 Over de ontwikkeling van de geboortendaling in België vooral de studie van R. J. Lesthaeghe, *The Decline of Belgian Fertility* (1977). De ontwikkeling van de daling van de huwelijksvruchtbaarheid in België levert een complex probleem op. Een bijzondere moeilijkheid vormt, wat de verklaring van de gang van zaken in dit land betreft, het in belangrijke mate samengaan van het taalverschil en de mate van binding met de katholieke kerk (zie o.a. het kaartje bij Lesthaeghe op blz. 43). Gezien de verhoudingen met betrekking tot de culturele positie van de beide taalgroepen, mag men aannemen dat de taalgrens een barrière vormde voor het doordringen van het moderne cultuurpatroon en zodoende een rechtstreekse invloed had op de ontwikkeling van de moderne geboortendaling. Het is dus moeilijk vast te stellen in hoeverre de verschillen met betrekking tot de daling van de huwelijksvruchtbaarheid tussen Vlaanderen en Wallonië aan de taalkundige verhoudingen als zodanig en in hoeverre aan de uiteenlopende houding t.o.v. de kerk moeten worden toegeschreven. Twee constateringën zijn in het verband van onze tekst echter van belang. In de eerste plaats blijkt uit de gegevens van Lesthaeghe dat ook in delen van het Nederlandstalige gebied, die als duidelijk verbonden met de kerk kunnen worden beschouwd, reeds vroegtijdig een begin van de geboortendaling valt te constateren. Reeds tussen 1880 en 1890 dalen in alle Vlaamse arrondissementen de huwelijksvruchtbaarheidscijfers (zie Lesthaeghe, blz. 106). Misschien dat op de daling in deze periode de economische depressie van enige invloed is geweest, maar dan vermoedelijk maar in beperkte mate. Tussen 1890 en 1900 en daarna zette in vrijwel alle Vlaamse arrondissementen de daling zich voort. Men moet dus concluderen dat ook in goed katholieke Vlaamse gebieden in België de geboortendaling reeds vroeg optrad. In de tweede plaats valt op te merken dat de gegevens van Lesthaeghe aangaande de huwelijksvruchtbaarheid de uitkomsten van het onderzoek van mej. Damas bevestigen, wat betreft de late daling van de geboorten in de aan Noord-Brabant en Nederlands Limburg aansluitende noordoostelijke hoek van België. Dit wijst erop dat we de late daling van de huwelijksvruchtbaarheid in de genoemde Nederlandse provincies niet primair moeten zien in een typisch Nederlands verband. Zij maken blijkbaar deel uit van een restgebied met late

daling van de huwelijksvruchtbaarheid in Noordwest-Europa, dat zich over de landgrenzen uitstrekt. In het algemeen blijkt, ondanks de betekenis van de taalgrens, het Nederlandstalige gebied uit oogpunt van de modernisering van het demografische patroon, geenszins homogeen te zijn (zie o.a. Lesthaeghe, kaart 4,5, blz. 111).

68 Van Heek, *Het geboortenniveau der Nederlandse rooms-katholieken* (1954) blz. 37, wijst erop dat in de periode 1935-1939 bij voorbeeld de geboortecijfers in Jutland en in de provincie Groningen op een zelfde niveau liggen. Hij spreekt op grond daarvan het vermoeden uit dat de verschillen in vruchtbaarheid tussen Denemarken en Nederland als geheel moeten worden toegeschreven aan de godsdienstfactor (katholicisme). Afgezien van het feit dat in deze periode Groningen, met uitzondering van de westelijke provincies, de laagste geboortecijfers van alle Nederlandse provincies liet zien (duidelijk lager bij voorbeeld dan het eveneens in hoofdzaak niet-katholieke Drenthe) zouden voor een goede vergelijking huwelijksvruchtbaarheidscijfers moeten zijn gebruikt.

69 Van Heek en ook Groenman (zie Van Heek, blz. 41 en de daar genoemde literatuur en ook Van Heek, blz. 116 e.v.) hebben de aandacht gevestigd op de confrontatiementaliteit, die uit het gemengd religieus karakter van Nederland zou voortvloeien. Deze mentaliteit zou zich demonstreren in een sterke gerichtheid op eigen geloof en geloofsgemeenschap. Ze zou o.a. ook de houding t.a.v. huwelijk en voortplanting beïnvloeden. Deze confrontatiementaliteit bestaat en bestond in de noordelijke provincie niet, hetgeen Van Heek in feite impliciet erkent in de in noot 68 genoemde passage in zijn studie.

70 Men zie over de asymmetrische tolerantie in verband met de demografische ontwikkeling ook E. W. Hofstee, *The Modernization of the Demographic Pattern, The Example of the Netherlands*. Voordracht bij het 50-jarig bestaan van de Vereniging voor Demografie (1978) en een studie van D. J. van de Kaa, naar aanleiding hiervan: Bevolking: a-symmetrische tolerantie of accommodatiepolitiek, in: *Nederland na 1945, beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (1980) blz. 82-101.

Een typisch voorbeeld van formele tolerantie, gecombineerd met een in wezen intolerante houding t.o.v. de opvattingen van anderen, vormde de relatie van de liberalen tot de confessionele groepen. Zij hebben enerzijds steun gegeven aan de formele emancipatie van de katholieken, anderzijds waren zij geneigd confessionele geloofsopvattingen te beschouwen als een vorm van achterlijkheid, waarvan de betrokkenen om zichzelf wil zo spoedig mogelijk dienden te worden verlost.

71 Al heeft het tot 1848 geduurd vóór het liberalisme de regeringsmacht wist te verwerven, het presenteerde zich, zoals bekend, reeds lang daarvoor als een actieve en agressieve oppositie, die zich zelf beschouwde als de draagster van de maatschappelijke en politieke gedachten die de toekomst zouden beheersen. De liberalen zagen zich zelf in wezen niet slechts als een groep, die met haar eigen opvatting een recht van bestaan zou hebben naast anderen, maar als een voorhoede van strijders voor een vanzelfsprekende en natuurlijke geestelijke, maatschappelijke en politieke orde, die wel door de verdedigers van het oude tijdelijk kon worden tegengehouden, maar die onafwendbaar was. Juist de ontwikkeling van het liberalisme laat zien hoe sterk de druk is die van een overtuigde voorhoede kan uitgaan. Zonder een revolutie en zonder het veroveren van een parlementaire meerderheid werd hun in 1848 de macht aangeboden. Hierbij dient dan te worden bedacht dat de liberaal denkenden in

het land als geheel vermoedelijk steeds een minderheid zijn geweest. Opge-merkt zij nog dat, al is voor de liberalen, als dominante groep, het activeren van een achterban in een reeks van organisaties met de stempel van eigen levensovertuiging minder karakteristiek dan naderhand voor het georganiseerd confessionalisme, de neiging hiertoe toch in wezen wel degelijk aanwezig was. Ze demonstreert zich echter niet in de eerste plaats in de stichting van organisaties die het etiket 'liberaal' meekregen, maar in de vorming van een groot aantal zogenaamde 'algemene' verenigingen, die in feite door liberaal-gezinden werden gedomineerd.

72 Een duidelijke aanwijzing hiervoor leverden de verkiezingen voor de tweede kamer in 1977. Ondanks een zekere (tijdelijke?) stabilisatie en zelfs een lichte versterking van de positie van het CDA als geheel, bleek de macht van het CDA (KVP) in de gesloten katholieke gebieden in het zuiden sterk aangetast. Zeker even belangrijk is dat uit de feitelijke politieke ontwikkeling blijkt dat het CDA onder sterke druk staat van (nieuw) links.

73 Hierop wijst terecht I. Schöffner, *De confessionele partijen, in: Vaderlands verleden in veelvoud* (1975) blz. 602-621.

Schöffner wijst in het bijzonder op de situatie in de periode tussen de beide wereldoorlogen, toen het georganiseerd confessionalisme op het toppunt van zijn macht was.

74 Zo werden uitingen in de richting van een vrijere seksuele moraal, bij voorbeeld het boek van F. M. Wibaut en zijn vrouw over het huwelijk, met name in de katholieke pers, op de meest krasse wijze aangevallen.

75 Zie over de ontwikkeling van de buitenechtelijke geboorten: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Buitenechtelijke geboorten 1840-1973* (1975). Voor internationale vergelijkende gegevens zie o.a. G. A. Kooy, *Het modern-Westers gezin* (1967), met name de tabellen 31 t/m 36.

76 Dat in Nederland vóór 1815, vergeleken met België, de huwelijksvruchtbaarheid vermoedelijk laag was, werd hiervoor betoogd. Anderzijds was, vergeleken met dit land, in de 19de eeuw tot 1880 ook de huwelijksleeftijd relatief laag. In tegenstelling tot Nederland nam in Zweden in de 19de eeuw, en feitelijk al vanaf 1750, de huwelijksfrequentie steeds af en de huwelijksleeftijd steeds toe.

77 Centraal Bureau voor de Statistiek, *De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975* (1976).

78 Hoewel hierover geen exacte gegevens bestaan, mag worden aangenomen dat onder de niet-autochtone inwoners van Nederland het aantal buitenechtelijke geboorten relatief hoog is.

79 In het algemeen valt op te merken dat de serieuze wil om tot beperking van het kindertal te komen bij het optreden van moderne geboortenbeperking vermoedelijk belangrijker is dan de aard van de zich aanbiedende anticonceptionele middelen en methoden. Zie o.a. Hofstee, *De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt*.

80 De gegevens voor kaart 6 en 7 zijn ontleend aan de door de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst in 1866 uitgegeven *Sterfte-Atlas van Nederland 1841-1860* (1866). De sterfte-atlas geeft geen gegevens over de afzonderlijke jaren, doch alleen over de totale periode 1841-1860, die uit het oogpunt van sterfte geenszins als homogeen kan gelden.

81 Uitvoerige beschouwingen over de mogelijke factoren die van invloed zouden kunnen zijn geweest op de sterfte in het westen van Nederland, zijn te vinden in Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eer-*

ste helft van de negentiende eeuw (1978) blz. 115 e.v.

82 Over het water uit de terpen, Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 123 en de daar onder noot 99 vermelde literatuur.

83 Hierover in het bijzonder, *Rapport aan den Koning van de Commissie tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater* (1868). Zie ook Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978), in het bijzonder blz. 138, 139.

84 Een duidelijk voorbeeld hiervan wordt gegeven in het onder 83 genoemde rapport, betrekking hebbende op de situatie in een deel van de stad Groningen.

85 Over de ontwikkeling van de statistiek van de sterfte naar doodsoorzaken, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreeks, XIV (1902), op verschillende plaatsen, in het bijzonder blz. 90-92. Zie ook Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) noot 108, blz. 183. Over de sterfte aan cholera in Nederland gedurende de verschillende cholera-epidemieën in de 19de eeuw, Ministerie van Binnenlandse Zaken, *De cholera-epidemie in Nederland in 1866 en 1867* (1875) blz. 200-379. De eerste die uitvoerig gebruik maakte van de statistiek van de sterfte naar doodsoorzaken, was J. C. G. Evers, *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland* (1882). Merkwaardig is dat sindsdien van deze statistiek voor demografisch en historisch-medisch onderzoek praktisch geen gebruik meer is gemaakt. Zo verwijst bij voorbeeld A. C. de Vooy in zijn overigens uitstekend en belangrijk artikel, De sterfte in Nederland in het midden der 19de eeuw, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* LXVIII (1951) (tweede reeks) blz. 233-271, nergens naar deze statistiek.

86 Een uitvoerig overzicht van de literatuur met betrekking tot het onderzoek over malaria vindt men o.a. in het in noot 85 genoemde artikel van De Vooy. Het belangrijkste onderzoek is ongetwijfeld gedaan door Swellengrebel en zijn medewerkers. Een overzicht hiervan vindt men in N. H. Swellengrebel en A. de Buck, *Malaria in the Netherlands* (1928). Verder over malaria o.a. J. J. M. Schade, *Malaria in Noord-Nederland* (1909); J. Schouten, De geschiedenis der malaria in ons land, in: *Eerste jaarrapport van de malaria-commissie uit den Centralen Gezondheidsraad* (1920).

87 Evers, *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland* (1882) blz. 95.

88 Schade, *Malaria in Noord-Nederland* (1909); Schouten, *Eerste jaarrapport van de malaria-commissie* (1920).

89 Swellengrebel en De Buck, *Malaria in the Netherlands* (1928).

90 Hierover uitvoeriger: Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 128-131.

91 Schade, *Malaria in Noord-Nederland* (1909).

92 Hofstee, *De demografische ontwikkeling in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 129-130.

93 Schade, *Malaria in Noord-Nederland* (1909).

94 Swellengrebel en De Buck, *Malaria in the Netherlands* (1928) blz. 23 e.v.

95 Schouten, De geschiedenis der malaria in ons land, blz. 48 e.v.

96 Zie o.a. V. F. P. M. van Amelsvoort, *Rond de evenaar* (1975) blz. 7.

Verder ook S. H. Preston en V. E. Nelson, *Structure and Change in Causes of Death: An International Summary*, in: *Population Studies XXXVIII* (1974) blz. 19-52.

97 Voor een berekening van de relatieve sterfte als gevolg van de voedselschaarste in 1846-1849 per provincie, zie tabel 19, blz. 212 in Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978).

98 Voor uitvoerige beschouwingen over de interpretatie van de gegevens van de doodsoorzakenstatistiek, zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978). Het kernprobleem wordt gevormd door het feit dat in het midden van de vorige eeuw en ook nog daarna er sprake was van een weinig scherpe diagnose met betrekking tot de verschillende ziekten van de spijsverteringsorganen. Als gevolg daarvan bestond er wat men zou kunnen noemen een 'open diagnostische verbinding' tussen verschillende doodsoorzakengroepen. Bij vergelijking blijkt duidelijk dat in bepaalde jaren en in bepaalde perioden bepaalde sterfgevallen nu weer eens onder de ene en dan weer onder de andere categorie werden gerangschikt. Men moet daarom bepaalde combinaties van groepen van doodsoorzaken maken om tot een juist beeld van de verhoudingen te komen met betrekking tot de sterfte aan enteritis en andere diarreeziekten. Uit de ontwikkeling van de sterfte, zoals die onder de verschillende doodsoorzaken wordt geregistreerd, blijkt duidelijk dat in de loop van de tweede helft van de 19de eeuw de nauwkeurigheid van de diagnosestelling steeds toeneemt, in het bijzonder ook met betrekking tot de ziekten van de spijsverteringsorganen.

99 Tabel 9 is, met enige wijziging, ontleend aan Evers, *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland* (1882). Evers is bij het samenstellen van de tabel ook reeds tot bepaalde combinaties overgegaan, omdat hij al tot de conclusie was gekomen dat de grenzen tussen verschillende groepen van doodsoorzaken, betrekking hebbende op ingewandsziekten, niet scherp en vooral niet vast waren. Waarvan Evers zich echter niet bewust is geweest, is dat vrijwel zeker, althans wat de onder deze rubriek geregistreerde sterfte van kinderen betreft, de sterfte aan 'lichaamszwakte' en ook die aan 'gebrekkige ontwikkeling', in feite grotendeels betrekking had op enteritis en andere diarreeziekten.

100 Opgemerkt zij dat de sterfte aan de ziekten van de ademhalingsorganen, die Evers in de betreffende tabel in zijn boek afzonderlijk vermeldt, althans voor zover het de 0-5-jarigen betreft, ook zonder veel bezwaar tot de 'basis'-sterfte kan worden gerekend. De sterfte aan deze ziekten in de verschillende provincies loopt niet sterk uiteen en hoewel Noord-Holland hiervoor een relatief hoge sterfte vertoont, geldt dit niet voor de westelijke provincies als geheel.

101 *De pokken-epidemie in Nederland in 1870-1873* (1875) uitgegeven door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken.

102 Een aantal gegevens betreffende die periode vindt men bij Evers, *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland* (1882) blz. 83.

103 Evers, oud-hoogleraar in de medicijnen te Leiden, ontbreekt het in 1882 nog aan een duidelijke voorstelling van de mogelijke pathogene werking van bacteriën en hij gelooft er dan eigenlijk ook niet in. Hij behoort nog tot de school van de medische geografie. De malaria ziet hij nog inderdaad als veroorzaakt door de 'slechte lucht'.

104 Ook nu nog zijn enteritis etc. weinig vatbaar voor curatief ingrijpen. Zie

ook noot 106.

105 Hoewel het natuurlijk voordelen heeft – en het is dan ook min of meer gebruikelijk – de sterfte van de bevolking in een bepaalde leeftijdsgroep uit te drukken in die specifieke leeftijdsgroep als geheel, is met betrekking tot tabel 13 en ook met betrekking tot tabel 8 er de voorkeur aan gegeven de sterfte per leeftijdsgroep uit te drukken in de *totale* bevolking, om op deze wijze het aandeel van de sterfte in de verschillende leeftijdsgroepen in de totale sterfte duidelijk te doen uitkomen. Wel is in tabel 8, wat de 0-1-jarigen betreft, het aantal overledenen ook uitgedrukt in het aantal geborenen in hetzelfde jaar.

106 Vooral Preston en Nelson, *Structure and Change in Causes in Death*, leggen er sterk de nadruk op dat, terwijl allerlei andere infectieziekten in de ontwikkelingsgebieden als gevolg van preventief en curatief ingrijpen steeds meer hun betekenis als doodsoorzaak verliezen, onder de daar bestaande omstandigheden de diarree-achtige ziekten nog relatief weinig terrein verliezen en daardoor steeds meer naar voren treden als belangrijke doodsoorzaak.

107 Zie hierover ook Preston en Nelson.

108 Zie ook J. A. Verdoorn, *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling* (1965). Verdoorn sluit zich hier aan bij mijn conclusie dat de daling van de sterfte in de tweede helft van de 19de eeuw in hoge mate is beïnvloed door de groei van het hygiënisch besef, in het kader van de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon. Deze conclusie was o.a. reeds neergelegd in E. W. Hofstee, *Regionale sterfteverschillen*, in: *Differentiële sterfte*, uitgave van de Ver. voor Demografie. Ook verschenen in: *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* jg. 36 (1958) blz. 499-511. Zie verder ook E. W. Hofstee, *De groei van de Nederlandse bevolking*.

109 Duidelijk blijkt dit uit de hiervoor genoemde rapporten over de cholera in 1866/1867 (noten 83 en 85) en over de pokken (noot 101).

110 Zie Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regionaal statistisch zakboek 1977* (1978) blz. 24.

111 C. E. M. van Gelder, *Enige kanttekeningen bij demografische gegevens van Nederland in de jaren 1804-1828*, in: *Mededeling no. 3 van de afdeling Historische Geografie van het Geografisch Instituut te Utrecht* (1965).

112 Zie Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (1978) blz. 43 e.v.

113 Zoals bekend, trokken ook in de 18de eeuw aanzienlijke aantallen buitenlanders, vooral Duitsers, naar Nederland. Malthus noemt 'Holland', hier te begrijpen als het westen van het land, het 'graf van Duitsland'. Hij duidde hiermee aan dat enerzijds grote aantallen Duitsers naar ons land trokken, doch anderzijds velen hier, gezien de ongunstige sterftekansen, de dood vonden (in de Duitse vertaling van het hoofdwerk van Malthus naar de zesde Engelse druk van 1826: T. R. Malthus, *Eine Abhandlung über das Bevölkerungsgesetz*, 2 dln. (1905) deel I, blz. 294, noot 3).

Vermoedelijk is in de Franse tijd de immigratiestroom grotendeels opgedroogd. Malthus spreekt in de zojuist genoemde noot uitdrukkelijk over een toevloed van vreemdelingen naar Nederland vóór de revolutie. In deze richting wijst ook de ontwikkeling van de bevolking van Amsterdam. De daling van het bevolkingsaantal, die daar tussen 1795 en 1815 optrad, kwam vrijwel overeen met de natuurlijke ontwikkeling (cumulerende sterfte-overschotten). Er traden dus over deze twintigjarige periode als geheel, volgens de beschikbare gegevens, geen vestigingsoverschotten op.

114 E. W. Hofstee, Opmerkingen aangaande de historische ontwikkeling van regionale loonverschillen, paragraaf 3 van het rapport, in: *Het vraagstuk der gemeenteklassificatie* (rapport van de commissie Kruijt) (1951) blz. 12-42.

115 Zie de in noot 114 genoemde paragraaf.

116 B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning* (1957).

117 Vanzelfsprekend betekent dit niet dat de rest van Noord-Holland, uit oogpunt van migratie, een homogeen gebied zou zijn geweest, waar overal vestiging en vertrek elkaar in evenwicht hielden, evenmin als dat voor Zuid-Holland buiten Rotterdam en Den Haag het geval is geweest. Het gaat hier echter om de vraag waaraan de bijzondere aantrekkingskracht voor migranten van beide provincies als geheel is toe te schrijven. Deze moet worden gezocht in de aanwezigheid van de drie grote steden. Opgemerkt zij dat het, wegens gebrek aan gegevens, voor andere gemeenten dan Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, thans nog niet mogelijk is migratieoverschotten vóór 1850 te berekenen. Wij houden ons reeds geruime tijd bezig met de verzameling van geboorten- en sterftcijfers voor alle Nederlandse gemeenten vanaf het begin van de 19de eeuw. Is deze verzameling volledig, dan kan met behulp van de gegevens van de volkstellingen vanaf 1815 het vestigings- c.q. vertrekoverschot van de afzonderlijke gemeenten over de perioden tussen de volkstellingen worden berekend.

118 Vanaf 1849 is het aantal in het buitenland geboren, onderscheiden naar land van geboorte, per volkstellingsjaar bekend.

119 Zie hierover, evenals over hetgeen hier wordt opgemerkt over de internationale migratie van 1865 tot 1940 in het algemeen: E. W. Hofstee, De functie van de internationale migratie, in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* jg. 40 (1949) blz. 10-22.

120 Over de gegevens betreffende de landverhuizers vooral het standaardwerk over de Nederlandse landverhuizing: J. van Hinte, *Nederlanders in Amerika*, 2 dln. (1928).

121 Over de landverhuizing uit de Scandinavische landen o.a. de jongste, uitvoerige publikatie: Harald Runblom and Hans Norman (editors), *From Sweden to America* (1976).

122 Van de betekenis bij voorbeeld van de ontwikkeling van de veenkoloniale industrie als bron van werkgelegenheid voor overtollige arbeidskrachten uit de landbouw in de rest van Groningen, moet men zich geen grote voorstellingen maken. Wanneer we voor het eerst over gegevens betreffende vestiging en vertrek beschikken (vanaf 1850) vertonen de 'oude' veenkolonien al geen, of slechts onbetekenende vestigingsoverschotten. Alleen in de gemeenten Onstwedde en Vlagtwedde, waar dan de veenafraving nog in gang is, vindt men in de tweede helft van de 19de eeuw in het algemeen nog vrij aanzienlijke vestigingsoverschotten. Na 1875 beginnen de oude veenkolonien duidelijke vertrekoverschotten te vertonen en daarin komt nadien nauwelijks meer verandering, al doen zich, uit de aard der zaak, schommelingen voor. Zie ook E. W. Hofstee, *Sociaal-economische problemen van de Groninger Veenkoloniën* (1943).

123 Gegevens betreffende de buitenlandse migratie over de periode na de tweede wereldoorlog vindt men in: CBS, *Statistiek van de buitenlandse migratie* (1948-1975). Recente gegevens vindt men in de *Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid* en ook in het *Maandschrift van het C.B.S.* In enkele publikaties van het CBS zijn samenvattende overzichten opgeno-

men, o.a. in *Statistiek van de loop der bevolking van Nederland 1946-1967* (1970) en in *75 jaar statistiek van Nederland* (1975).

124 Het Regionaal Statistisch Zakboek 1977 noemt voor 1 januari 1976 als hier aanwezige vreemdelingen uit de Middellandse-Zeelanden een aantal van 196 280. Dit aantal is vermoedelijk ook nog aan de lage kant, omdat de toen aanwezige 'zwarte' immigranten uit de voorafgaande jaren nog niet allen officieel bekend waren.

125 Wel bestaat er een statistiek van de Nederlandse Emigratie Dienst (vóór 1953 Stichting Landverhuizing Nederland) betreffende de emigranten die met tussenkomst van de officiële emigratie-organen naar overzeese gebieden zijn geëmigreerd, met de bedoeling zich daar blijvend te vestigen. Er heeft echter een vrij aanzienlijke migratie buiten deze organen om plaatsgevonden. Zie o.a. *Statistiek van de buitenlandse migratie* (1975) blz. 21.

126 Over het karakter van de Nederlandse emigratie na de oorlog: E. W. Hofstee, Netherlands, in: Brinley Thomas (editor), *Economics of International Migration* (1958) blz. 96-107.

127 Een indruk van de weinig optimistische kijk op de ontwikkeling van de economie en de werkgelegenheid in Nederland, die in de eerste jaren na de oorlog bestond, geeft G. A. Kohnstamm, *De toekomst van de Nederlandse industriële ontwikkeling* (1948). Kohnstamm had in de eerste jaren na de oorlog een leidende functie bij het ministerie van economische zaken.

128 Het volgende is grotendeels ontleend aan cijfermateriaal en daarop gebaseerde cartogrammen betreffende vestiging en vertrek per gemeente van 1850 tot heden, aanwezig bij de vakgroep Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool. Over de binnenlandse migratie in Nederland bestaat een uitvoerige literatuur, vooral wat de migratie sinds ongeveer 1900 betreft. Voor een belangrijk gedeelte heeft ze betrekking op plaatselijke en regionale gegevens en een groot deel van de studies werd opgezet ten behoeve van het opstellen van beleidsplannen, in het bijzonder op het terrein van de ruimtelijke ordening. Onder de studies van meer algemene betekenis vallen te noemen: A. C. de Vooy, *De trek van de plattelandsbevolking* (1932); Rijksdienst voor het Nationale Plan, *De verspreiding van de bevolking in Nederland* (1949); H. ter Heide, *Binnenlandse migratie in Nederland* (1965).

Lijst van gebruikte literatuur

Amelsvoort, V. F. P. M. van, *Rond de evenaar* (1975) 7.

Barentsen, P. A., *Het oude Kempenland* (1935).

Bergues, H., Philippe Ariès, Etienne Hélin, Louis Henry, R. P. M. Riquet, A. Sauvy en Jean Sutter, La prévention des naissances dans la famille; ses origines dans les temps modernes, in: *Travaux et Documents no. 35, Institut National d'Etudes Démographiques* (1960).

Blécourt, A. S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlandsche burgerlijk recht* (1939).

Blom, D. van, Boerenerfrecht, in: *De Economist* (1915) 847 e.v.

Buissink, J. D., *De analyse van regionale verschillen in huwelijksvruchtbaarheid* (1970).

Caldwell, J. C. and Patt Caldwell, The Role of Marital Sexual Abstinence in Determining Fertility: A Study of the Yoruba in Nigeria, in: *Population Studies* jrg. 31, afl. 2 (juli 1977) 193-217.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Geschiedenis van de statistiek in het Koninkrijk der Nederlanden*, Bijdragen tot de Statistiek van Nederland, Nieuwe Volgreken (1902).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van de loop der bevolking van Nederland 1946-1967* (1970).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Buitenechtelijke geboorten 1840-1973* (1975).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *De toekomstige demografische ontwikkeling in Nederland na 1975* (1976).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *75 jaar statistiek in Nederland* (1975).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Regionaal Statistisch Zakboek 1977* (1978).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Statistiek van de buitenlandse migratie* (1948-1975).

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandstatistiek van bevolking en volksgezondheid*.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Maandschrift van het C.B.S.*

Cohen, M. A., *Het blijversrecht* (1958).

Damas, H. Le mouvement naturel de la population belge. Son evolution de 1846 à 1960, in: *Population et Famille* (Bevolking en Gezin) jg. 1, nr. 2 (1964).

- Edelman, C. H., *De geschriften van Harm Tiessing* (1943).
- Evers, J. C. G., *Bijdrage tot de bevolkingsleer van Nederland* (1882).
- Faber, J. A., H. K. Roessingh, B. H. Slicher van Bath, A. M. van der Woude and H. J. van Zanten, Population Changes and Economic Development in the Netherlands; A Historical Survey, in: *AAG-Bijdragen* 12 (1965).
- Faber, J. A., Drie eeuwen Friesland, in: *AAG-Bijdragen* 17, 2 dln. (1972).
- Frost, J., *Die holländische Landwirtschaft* (1930).
- Gelder, C. E. M. van, Enige kanttekeningen bij demografische gegevens van Nederland in de jaren 1804-1828, in: *Mededeling no. 3 van de afdeling Historische Geografie van het Geografisch Instituut te Utrecht* (1965).
- Heek, F. van, *Het geboortenniveau der Nederlandse rooms-katholieken* (1954).
- Heide, H. ter, *Binnenlandse migratie in Nederland* (1965).
- Hinte, J. van, *Nederlanders in Amerika*, 2 dln. (1928).
- Hofstee, E. W., *Sociaal-economische problemen van de Groninger Veenkoloniën* (1943).
- Hofstee, E. W., De functie van de internationale migratie, in: *Tijdschrift voor economische en sociale geografie* jg. 40 (1949) 10-22.
- Hofstee, E. W., Opmerkingen aangaande de historische ontwikkeling van regionale loonverschillen, paragraaf 3 van het rapport, in: *Het vraagstuk der gemeenteklassificatie* (rapport van de commissie Kruijt) (1951) 12-42.
- Hofstee, E. W., Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw, in: *Akademie-dagen VII* (1954).
- Hofstee, E. W., De ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in het Oldambt in de periode 1880-1950, in: *De wereld der mensen* (1955) 295-353.
- Hofstee, E. W., Regionale sterfteverschillen, in: *Differentiële Sterfte*, Vereniging voor Demografie (ook verschenen in: *Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde* jg. 36 [1958] 499-511).
- Hofstee, E. W., Netherlands, in: Brinley Thomas (editor), *Economics of International Migration* (1958) 96-107.
- Hofstee, E. W., De groei van de Nederlandse bevolking, in: *Drift en Koers*, Gedenkboek van de Nederlandse Sociologische Vereniging (1961).
- Hofstee, E. W., Over het modern-dynamisch cultuurpatroon, in: *Sociologische Gids* afl. 3 (1966) 139-154.
- Hofstee, E. W., Enkele opmerkingen over de ontwikkeling van de huwelijksvruchtbaarheid in Nederland, in: *Onderzocht en overdacht*; sociologische opstellen voor Prof. Dr. F. van Heek (1972).
- Hofstee, E. W., *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw; een historisch-demografische en sociologische studie* (1978).
- Hofstee, E. W., *The Modernization of the Demographic Pattern. The Example of the Netherlands*. Voordracht bij het 50-jarig bestaan van de Vereniging voor Demografie (1978).
- Hofsten, Erland en Hans Lundström, *Swedish Population History* (1976).

Imhof, A., *Historische Demographie als Sozialgeschichte; Giessen und Umgebung, 17. bis 19. Jahrhundert I* (1975).

Kaa, D. J. van de, De demografische situatie in de wereld, in: *Van nu naar nul; bevolkingsgroei en bevolkingspolitiek in Nederland* (1974).

Kaa, D. J. van de, Bevolking: a-symmetrische tolerantie of accommodatiepolitiek, in: *Nederland na 1945, beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (1980) 82-101.

Knodel, John, Family Limitation and the Fertility Transition: Evidence from the Age Pattern of Fertility in Europe and Asia, in: *Population Studies* jg. 31, afl. 2 (juli 1977) 219-249.

Kohnstamm, G. A., *De toekomst van de Nederlandse industriële ontwikkeling* (1948).

Kooy, G. A., *De oude samenleving op het nieuwe platteland* (1959).

Kooy, G. A., *Het modern-Westers gezin* (1967).

Kooy, G. A., *Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland* (1975).

Kruijt, J. P., *Arbeiders en nieuwe middenstand* (1947).

Lebrun, François, *La vie conjugale sous l'ancien régime* (1975).

Lesthaeghe, R.J., Een demografisch model voor de Oostvlaamse landelijke populatie in de 18de eeuw, in: *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* 5 (1974).

Lesthaeghe, R.J., *The decline of Belgian Fertility 1800-1970* (1977).

Mackenroth, G., *Bevölkerungslehre* (1953).

Malthus, T. R., *Eine Abhandlung über das Bevölkerungsgesetz*, 2 dln. (1905).

Mentink, G. J. en A. M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18de eeuw* (1965).

Ministerie van Binnenlandse Zaken, *De pokken-epidemie in Nederland in 1870-1873* (1875).

Petersen, W., *Planned Migration* (1955).

Preston, S. H. en V. E. Nelson, Structure and Change in Causes of Death: An International Summary, in: *Population Studies XXXVIII* (1974) 19-52.

Ramaer, J. C., Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931), in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland* (1931).

Rapport aan den Koning van de Commissie tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater (1868).

Runblom, Harald and Hans Norman (editors), *From Sweden to America* (1976).

Schade, J. J. M., *Malaria in Noord-Nederland* (1909).

Schöffers, I., De confessionele partijen, in: *Vaderlands verleden in veelvoud* (1975) 602-621.

Schouten, J., De geschiedenis der malaria in ons land, in: *Eerste jaarrapport van de malaria-commissie uit den Centralen Gezondheidsraad* (1920).

Slicher van Bath, B. H., *Een samenleving onder spanning* (1957).

Statistiek der bevolking van Amsterdam tot 1921, in: *No. 67 der Mededelingen van het Gemeentelijk Bureau van Statistiek* (1923).
Sterfte-Atlas van Nederland 1841-1860 (1866).
Swellengrebel, N. H. en A. de Buck, *Malaria in the Netherlands* (1928).

Verdoorn, J. A., *Volksgezondheid en sociale ontwikkeling* (1965).
Volks-telling in de Nederlandsche Republiek (1796).
Vooys, A. C. de, *De trek van de plattelandsbevolking* (1932).
Vooys, A. C. de, De sterfte in Nederland in het midden der 19de eeuw, in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Reeks* LXVIII (1951) 233-271.

Woude, A. M. van der, Het Noorderkwartier, in: *AAG-Bijdragen* 16, 3 dln. (1972).

Lijst van bijlagen

A. Tabellen

- 1 Geboortecijfers, sterftecijfers en geboortenoverschotten in het Rijk als geheel en in de provincies per vijfjaarlijkse periode 1806-1975.
- 2 Bevolking van Nederland en de Nederlandse provincies 1795-1971 (volkstellingsgegevens). In absolute aantallen en in verhoudingsgetallen (1795 = 100).
- 3 Aantal gehuwde mannen en weduwnaars, resp. vrouwen en weduwen, in percenten van het totaal aantal mannen en vrouwen in de betreffende leeftijdsgroepen in Nederland volgens de volkstellingen 1830-1970.
- 4 Aantal gehuwde mannen en weduwnaars, resp. vrouwen en weduwen, in de leeftijdsgroepen 20-24, 25-29 en 40-44 jaar, per provincie en in Nederland als geheel in percenten van het totaal aantal mannen, resp. vrouwen, in de betreffende leeftijdsgroep volgens de volkstellingen van 1830-1971.
- 5 Aantal levendgeborenen per gesloten huwelijk in Nederland en België per provincie en in totaal in 1804-1808 en in 1821-1825.
- 6 Aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (huwelijksvruchtbaarheid) 1831-1975. Voor 1826-1830 aantal levendgeborenen per gesloten huwelijk, beide in deze periode.
- 7 Sterfte aan tussenpozende koortsen per 100 000 van de totale bevolking per jaar per provincie en in het Rijk als geheel 1869-1872 en 1875-1879.
- 8 Sterfte naar leeftijdsgroepen per 1000 van de totale bevolking en sterfte beneden één jaar per 100 geborenen 1840-1899.
- 9 Aantal overledenen beneden de leeftijd van 5 jaar per 10 000 geborenen in de periode 1875-1879 aan verschillende groepen van ziekten per provincie en in het Rijk als geheel.
- 10 Overledenen aan cholera asiatica per provincie en in het Rijk als geheel in 1832-1833, 1848-1849 en 1866-1867. Absolute aantallen en aantallen per 100 000 van de totale bevolking.
- 11 Sterfte per 100 000 van de totale bevolking per jaar aan typhus, mazelen, roodvonk, difterie, kinkhoest en kroep, per provincie en in het Rijk als geheel 1866-1879.
- 12 Sterfte aan longtering per 1000 van de totale bevolking per jaar per provincie en in het Rijk als geheel 1869-1874.
- 13 Aantal overledenen van 0-5 jaar naar twee groeperingen van doodsoorzaken, ziekten van de spijsverteringsorganen enz. en overige, per 1000 van de totale bevolking per provincie en in het Rijk als geheel 1875-1899.
- 14 Berekend vestigingsoverschot of vertrekoverschot voor Nederland als

geheel en per provincie in enkele perioden in de 19de eeuw. Absolute aantallen per periode en aantallen per 1000 van de gemiddelde bevolking per jaar.

B. Grafieken

- 1 Geboorten, sterfte en huwelijken in Nederland sedert 1804.
- 2 Groei van de bevolking van Nederland en België van 1795 (1804)-1975. Verhoudingsgetallen: 1815 = 100.
- 3 Aantal huwenden per leeftijdsgroep, in percenten van het totaal aantal huwenden in het betreffende jaar.
- 4 Aantal geboren en per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1975.
- 5 Aantal huwelijken per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1875.
- 6 Ontwikkeling van een viertal demografische variabelen 1831-1970. 1831-1835 voor alle variabelen = 100.
- 7 Aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1975.
- 8 Geboortenoverschot, vestiging uit het buitenland, vertrek naar het buitenland en vestigings- of vertrekoverschot t.o.v. het buitenland 1865-1940.
- 9 Vestiging uit de koloniën, vertrek naar de koloniën, vestigings- of vertrekoverschot t.o.v. de koloniën en landverhuizing 1865-1940 (1920).

C. Kaarten

- 1 Gehuwde mannen van 25-29 jaar in percenten van het totaal aantal mannen van deze leeftijdsgroep, in 1879.
- 2 Gehuwde mannen van 40-44 jaar in percenten van het totaal aantal mannen van deze leeftijdsgroep, in 1879.
- 3 Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente 1878/1881. Aantal levendgeborenen per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar.
- 4 Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geboren en per 1000 van de bevolking per gemeente 1891-1895.
- 5 Aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in de Nederlandse en Belgische provincies. Gemiddelde voor de periode 1821-1825.
- 6 Gemiddeld aantal overledenen (zonder doodgeborenen) per 1000 van de bevolking per gemeente per jaar 1841-1860.
- 7 Overledenen beneden 1 jaar per 100 levendgeborenen. Gemiddelden per gemeente 1841-1860.
- 8 Vergelijking van het gemiddeld aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in de Nederlandse gemeenten in de perioden 1861-1865 en 1886-1890.

Tabel 1. Geboortecijfers (A), sterftecijfers (B) en geboortenoverschotten (C) in het Rijk als geheel en in de provincies per vijfjaarlijkse periode 1806-1975.*

Periode	Groningen			Friesland			Drenthe			Overijssel			Gelderland			Utrecht		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
1806/10	29.3	31.0	-1.7	26.8	29.0	-2.2	30.0	21.3	8.7	30.2	25.2	5.0	26.2	22.2	4.0	34.5	28.8	5.7
1811/15	34.9	25.8	9.0	32.2	23.0	9.2	32.2	21.3	10.9	32.0	25.1	6.9	29.4	20.7	8.7	34.0	30.1	3.9
1816/20	34.9	21.4	13.5	33.9	20.3	13.7	32.2	20.7	11.5	32.0	25.7	6.3	31.7	22.9	8.8	34.4	27.3	7.1
1821/25	35.6	21.0	14.6	35.7	21.1	14.7	35.7	19.2	16.6	36.6	24.0	12.6	35.5	21.0	14.5	39.8	26.0	13.8
1826/30	32.4	32.1	0.2	35.4	33.0	2.4	32.8	25.2	7.6	35.2	26.4	8.8	33.9	22.2	11.7	38.7	28.7	10.0
1831/35	32.4	21.0	11.4	33.1	23.1	10.0	30.0	20.5	9.5	31.2	24.2	6.9	31.7	22.7	9.0	35.6	30.0	5.7
1836/40	34.0	21.6	12.4	34.3	21.0	13.2	32.2	22.1	10.2	35.3	24.1	11.3	34.9	22.4	12.5	38.3	27.8	10.5
1841/45	34.8	22.0	12.8	34.2	21.2	13.0	31.9	21.7	10.3	34.3	24.0	10.2	33.9	22.6	11.4	36.7	25.9	10.8
1846/50	31.8	26.3	5.5	31.4	25.6	5.8	30.2	27.3	3.0	31.4	26.5	4.9	30.0	23.9	6.2	32.9	32.8	0.1
1851/55	32.5	22.7	9.9	32.3	20.2	12.1	32.4	20.2	12.1	31.8	22.4	9.4	30.6	20.5	10.1	34.6	26.4	8.2
1856/60	31.9	25.8	6.1	31.2	25.3	5.9	33.8	20.2	13.6	31.6	24.2	7.5	31.5	22.4	9.1	34.5	27.6	6.9
1861/65	33.4	21.8	11.6	33.8	22.7	11.1	32.4	21.9	10.5	32.2	23.6	8.6	32.5	22.5	10.0	36.1	25.1	11.0
1866/70	33.1	21.7	11.4	33.8	19.8	14.1	32.3	22.1	10.2	32.5	24.1	8.4	32.2	22.5	9.7	35.5	29.0	6.5
1871/75	34.6	23.0	11.6	34.4	20.9	13.4	33.4	20.6	12.8	32.9	24.1	8.8	32.3	22.8	9.5	36.4	27.8	8.5
1876/80	35.9	20.4	15.5	34.3	19.3	15.0	34.0	19.9	14.1	33.2	22.4	10.8	33.0	20.4	12.6	37.0	24.3	12.7
1881/85	32.6	17.9	14.7	30.7	17.7	13.0	32.2	19.6	12.6	32.3	21.5	10.8	32.1	19.3	12.8	36.5	23.1	13.4
1886/90	31.0	17.4	13.6	29.5	17.7	11.8	32.5	19.7	12.8	32.6	21.4	11.1	31.5	19.6	11.9	35.9	22.0	13.9
1891/95	31.2	17.2	14.0	28.9	16.7	12.2	33.8	19.8	14.0	33.3	20.9	12.4	31.8	19.7	12.1	35.0	20.9	14.1
1901/05	30.7	15.0	15.7	27.9	14.8	13.1	33.7	16.9	16.8	33.1	17.9	15.2	31.9	17.4	14.5	33.7	18.1	15.6
1906/10	28.8	13.0	15.8	25.8	13.1	12.8	33.3	14.9	18.4	30.2	14.7	15.5	29.6	15.0	14.6	29.4	14.4	15.0
1911/15	26.8	12.3	14.6	23.5	11.9	12.6	32.4	13.5	18.9	27.9	12.7	15.3	27.9	13.3	14.6	27.6	12.9	14.7
1916/20	25.3	13.5	11.7	23.9	13.0	10.9	32.6	14.5	18.1	25.9	13.9	12.1	25.8	14.1	11.7	25.8	13.6	12.2
1921/25	25.1	9.9	15.2	24.1	10.5	13.7	31.7	10.3	21.4	26.6	10.5	16.1	26.3	11.3	15.1	25.5	10.5	15.0
1926/30	21.7	9.8	11.8	22.2	10.4	11.8	26.8	10.2	16.5	24.8	9.9	14.9	24.0	10.7	13.3	22.5	9.7	12.8
1931/35	19.9	8.9	11.0	20.9	9.8	11.1	24.5	8.8	15.8	22.3	8.7	13.6	22.2	9.5	11.7	20.3	9.2	11.6
1936/40	19.0	8.9	10.1	20.9	9.9	10.9	22.6	8.5	14.1	21.2	8.7	12.5	21.2	9.5	11.7	20.3	9.3	11.0
1941/45	21.2	10.7	10.5	23.5	11.1	12.4	24.0	10.1	13.9	23.2	10.3	12.9	23.2	12.6	10.6	22.6	12.4	10.3
1946/50	23.7	8.3	15.4	24.8	9.1	15.7	27.0	7.5	17.6	26.1	8.0	18.1	26.8	8.3	18.5	26.3	8.4	17.8
1951/55	19.6	8.0	11.6	22.2	8.6	13.6	24.4	6.8	17.6	23.0	7.2	15.8	23.0	7.8	15.3	21.7	7.8	13.8
1956/60	18.9	8.4	10.5	21.5	8.7	12.8	22.1	7.1	15.0	22.6	7.4	15.2	22.0	7.6	14.4	21.1	8.0	13.1
1961/65	19.2	8.7	10.6	21.5	8.9	12.6	21.2	7.2	13.9	22.4	7.5	14.9	21.5	7.9	13.6	20.9	8.2	12.7
1966/70	18.9	9.2	9.8	21.2	9.4	11.7	20.0	7.8	12.2	20.9	7.8	13.1	20.2	8.3	11.7	19.3	8.3	11.0
1971/75	15.1	9.2	5.9	16.9	9.6	7.3	15.8	8.2	7.7	16.7	8.0	8.7	15.7	8.2	7.4	14.9	8.1	6.8

Periode	N.-Holland			Z.-Holland			Zeeland			N.-Brabant			Limburg			Nederland		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
1806/10	30.6	37.4	-6.7	34.3	35.5	-1.2	39.4	41.7	-2.3	30.6	25.2	5.4	-	-	-	31.0	30.9	0.1
1811/15	34.0	36.7	-2.7	35.4	34.8	0.6	45.3	41.6	3.6	32.4	27.2	5.3	-	-	-	33.8	29.8	4.0
1816/20	36.5	31.6	4.9	39.1	31.6	7.5	45.2	37.0	8.1	31.8	23.6	8.2	-	-	-	35.3	27.0	8.3
1821/25	40.3	32.0	8.2	42.2	29.3	12.8	46.3	37.0	9.3	33.3	21.1	12.2	-	-	-	38.3	25.7	12.5
1826/30	38.5	37.5	1.0	40.9	31.7	9.2	41.5	38.0	3.5	31.5	23.4	8.1	-	-	-	36.2	30.1	6.2
1831/35	35.1	34.2	0.9	37.8	33.7	4.1	41.8	34.4	7.4	31.6	25.4	6.2	-	-	-	34.3	28.0	6.3
1836/40	41.3	31.9	9.3	39.9	29.5	10.3	44.9	30.9	14.0	33.7	22.4	11.3	-	-	-	37.0	25.8	11.1
1841/45	38.6	30.1	8.5	41.0	30.0	10.9	41.7	31.5	10.2	31.5	21.7	9.8	32.5	22.9	9.6	36.1	25.6	10.5
1846/50	36.4	36.7	-0.2	38.0	36.8	1.2	38.8	34.7	4.1	27.2	23.2	4.0	29.6	23.7	5.8	33.0	29.7	3.3
1851/55	36.0	27.2	8.8	39.6	30.8	8.8	38.9	30.9	8.0	27.1	21.7	5.3	30.9	23.3	7.7	33.7	24.9	8.8
1856/60	33.2	30.7	2.5	38.9	31.0	7.9	39.1	31.5	7.6	27.9	23.4	4.5	31.1	22.7	8.4	33.3	26.7	6.6
1861/65	36.6	25.3	11.3	41.1	29.4	11.6	41.1	28.6	12.5	29.9	23.4	6.4	30.8	22.4	8.3	35.1	24.8	10.3
1866/70	35.5	26.8	8.7	39.9	30.3	9.6	39.8	26.2	13.6	31.4	22.8	8.5	31.4	22.2	9.2	34.8	25.0	9.8
1871/75	36.7	26.7	10.0	41.7	30.9	10.8	41.3	26.4	14.9	32.8	24.3	8.5	32.3	22.9	9.4	35.9	25.5	10.4
1876/80	38.0	24.6	13.3	41.3	26.5	14.8	38.2	22.4	15.8	33.3	22.8	10.5	32.6	21.7	10.9	36.3	23.0	13.3
1881/85	37.3	23.1	14.3	40.1	24.5	15.6	35.2	19.3	15.9	32.8	22.4	10.4	31.4	20.3	11.2	35.0	21.6	13.4
1886/90	35.4	20.9	14.5	37.9	22.3	15.5	34.0	18.8	15.2	32.0	22.1	9.8	30.0	19.0	11.0	33.7	20.6	13.2
1891/95	33.0	18.5	14.4	36.3	20.5	15.8	34.4	18.7	15.8	32.3	22.4	10.0	31.4	20.8	10.6	33.2	19.7	13.5
96/1900	30.4	16.4	14.1	34.6	17.6	16.9	33.2	16.8	16.4	33.2	20.1	13.1	32.2	18.3	14.0	32.3	17.3	15.0
1901/05	28.9	14.7	14.2	33.3	15.7	17.7	31.5	15.2	16.4	34.9	19.6	15.3	33.7	18.6	15.1	31.8	16.2	15.6
1906/10	26.0	12.9	13.1	31.1	13.7	17.4	28.7	13.8	14.9	33.5	17.9	15.6	33.2	17.3	16.0	29.7	14.4	15.3
1911/15	24.5	11.7	12.8	28.4	11.8	16.7	26.0	12.7	13.3	32.4	16.6	15.8	33.3	16.0	17.2	28.0	12.9	15.0
1916/20	23.0	12.6	10.4	25.1	12.7	12.4	24.3	12.9	11.4	30.4	16.5	13.9	30.1	15.0	15.1	25.9	13.6	12.3
1921/25	22.1	9.8	12.3	24.4	9.4	14.9	22.7	10.2	12.5	31.9	12.7	19.2	32.2	11.5	20.8	25.9	10.4	15.4
1926/30	20.0	9.5	10.6	21.7	9.2	12.5	19.7	9.7	10.0	29.8	11.5	18.3	29.1	10.4	18.7	23.4	10.0	13.4
1931/35	17.8	8.7	9.2	19.4	8.4	10.9	18.1	9.3	8.8	27.6	9.8	17.9	26.1	8.9	17.2	21.3	8.9	12.3
1936/40	17.8	8.9	8.9	18.8	8.5	10.3	17.9	9.8	8.2	25.8	8.9	16.8	24.6	8.6	16.0	20.5	9.0	11.6
1941/45	19.7	11.8	7.8	19.8	11.2	8.5	19.7	11.7	8.0	27.7	10.8	16.9	26.0	10.8	15.3	22.3	11.4	10.9
1946/50	24.4	8.0	16.4	25.3	7.5	17.8	22.6	9.1	13.6	29.4	7.8	21.6	28.3	7.5	20.7	26.0	8.0	18.1
1951/55	19.4	7.8	11.6	20.1	7.4	12.8	20.2	9.2	11.0	25.4	6.9	18.5	25.4	6.9	18.5	21.9	7.5	14.4
1956/60	19.1	8.1	11.0	19.5	7.6	11.9	19.5	9.0	10.5	24.1	6.7	17.5	24.1	6.8	17.3	21.1	7.6	13.5
1961/65	18.9	8.4	10.5	19.4	8.0	11.4	18.7	9.3	9.4	23.4	6.7	16.7	22.0	6.8	15.2	20.7	7.8	12.9
1966/70	16.9	9.0	7.9	17.6	8.5	9.2	18.4	9.7	8.7	20.5	6.8	13.7	18.5	7.0	11.5	18.9	8.2	10.7
1970/75	13.5	9.1	4.5	14.2	8.7	5.5	15.2	9.6	5.5	15.7	6.8	8.9	13.5	7.4	6.1	14.9	8.3	6.6

*) In het landelijke totaal zijn, voor zover niet provinciaal ingedeeld, begrepen de inwoners van de IJsselmeerpolders, alsmede de ingeschrevenen in het Centraal Persoonsregister.

Tabel 2. Bevolking van Nederland en de Nederlandse provincies 1795 - 1971 (volkstellingengegevens).
In absolute aantallen en in verhoudingsgetallen (1795 = 100). A = Absoluut aantal. V = verhoudingsgetal.

	Groningen		Friesland		Drenthe		Overijssel		Gelderland		Utrecht		Noord-Holland	
	A	V	A	V	A	V	A	V	A	V	A	V	A	V
1795	114655	100	161513	100	39672	100	135375	100	223012	100	97142	100	408126	100
1815	135642	118.3	176554	109.3	46459	117.1	147229	108.8	264097	118.4	107947	111.1	375257	91.9
1830	157504	137.4	204909	126.9	63868	161.0	178895	132.1	309793	138.9	132359	136.3	413988	101.4
1839	175651	153.2	227859	141.1	72484	182.7	197694	146.0	345762	155.0	145132	149.4	443334	108.6
1849	188442	164.4	247360	153.2	82738	208.6	215763	159.4	370716	166.3	149380	153.8	477079	116.9
1859	207688	181.1	274305	169.8	95231	240.0	235155	173.7	403640	181.0	160106	164.8	523876	128.4
1869	225336	196.5	292354	181.0	105637	266.3	254051	187.7	432693	194.0	173556	178.7	577436	141.5
1879	253246	220.0	329877	204.2	118845	299.6	274136	202.5	466805	209.3	191679	197.3	679990	166.6
1889	272786	237.9	335558	207.8	130704	329.5	295445	218.2	512202	229.7	221007	227.5	829489	203.2
1899	299602	261.3	340262	210.7	148544	374.4	333338	246.2	566549	254.0	251034	258.4	968131	237.2
1909	328045	286.1	359552	222.6	173318	436.9	382880	282.8	639602	286.8	288514	297.0	1107693	271.4
1920	365586	318.9	382876	237.1	209718	528.6	438818	324.1	729688	327.2	342322	352.4	1298051	318.1
1930	392436	342.3	399659	247.4	222432	560.7	520788	384.7	829293	371.9	406960	418.9	1509587	369.9
1947	449862	392.4	459361	284.4	271909	685.4	638797	471.9	1028127	461.0	549566	565.7	1774273	434.7
1960	475462	414.7	478931	296.5	312176	786.9	775759	573.0	1274042	571.3	680678	700.7	2057322	504.1
1971	508750	443.7	513435	317.9	363235	915.6	915330	676.1	1478410	662.9	784965	808.1	2170280	531.8

Tabel 2 vervolg.

	Zuid-Holland		Zeeland		Noord-Brabant		Limburg		Nederland der Limburg		Nederland	
	A	V	A	V	A	V	A	V	A	V	A	V
1795	386020	100	114616	100	260241	100	138115	100	1940372	100	2078487	100
1815	388505	100.6	111108	96.9	294087	113.0	155306	112.4	2046885	105.5	2202191	106.0
1830	479737	124.3	137262	119.8	348891	134.1	186281	134.9	2427206	125.1	2613487	125.7
1839	526020	136.3	151358	132.1	378437	145.4	196828	142.5	2663731	137.3	2860559	137.6
1849	563425	146.0	160295	139.9	396420	152.3	205261	148.6	2851618	146.9	3056879	147.1
1859	619380	160.5	166112	144.9	407794	156.7	215682	156.2			3309128	159.2
1869	688204	178.3	177569	154.9	428872	164.8	223821	162.1			3579529	172.2
1879	803530	208.2	188635	164.6	466497	179.3	239453	173.4			4012693	193.1
1889	949641	246.0	199234	173.8	509628	195.8	255721	185.2			4511415	217.1
1899	1144448	296.5	216295	188.7	553842	212.8	281934	204.1			5104137	245.6
1909	1390744	360.3	232515	202.9	623079	239.4	332007	240.4			5858175	281.8
1920	1678670	434.9	245117	213.9	733936	282.0	440364	318.8			6865314	330.3
1930	1957578	507.1	247606	216.0	898386	345.2	550840	398.8			7935565	381.8
1947	2284080	591.7	260800	227.5	1180133	453.5	684105	495.3			9625499	463.1
1960	2706910	701.2	283465	247.3	1495559	574.7	886026	641.5			11461964	551.5
1971	2922535	757.1	302460	263.9	1756600	675.0	975345	706.2			12708700	611.4

Tabel 3. Aantal gehuwde mannen en weduwnaars, resp. vrouwen en weduwen, in procenten van het totaal aantal mannen en vrouwen in de betreffende leeftijdsgroepen in Nederland volgens de volkstellingen 1830 – 1970.

	1-1-1830		1-1-1840		19-11-1849		31-12-1859		1-12-1869	
	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.
Mannen										
< 20	0.1	–	0.1	–	–	–	–	–	–	–
20–24	10.4	0.2	9.6	0.1	6.2	0.1	6.3	0.1	7.4	0.1
25–29	42.5	1.0	41.1	0.8	33.9	0.8	35.9	0.8	39.1	0.6
30–34	66.8	2.1	66.0	1.7	60.6	2.1	62.6	1.8	64.7	1.5
35–39	77.1	3.1	76.8	2.7	74.5	3.5	74.8	3.0	76.4	2.4
40–44	81.0	4.6	81.3	4.0	79.8	5.0	79.0	4.4	80.8	3.4
45–49	82.1	6.5	82.2	5.9	80.3	7.0	80.6	6.4	81.7	5.2
> 50	69.5	20.4	69.6	20.2	69.6	20.7	69.2	20.7	69.3	19.5
totaal	32.1	4.1	31.8	3.8	31.1	4.1	32.1	4.1	33.5	3.9
Vrouwen										
< 20	0.3	–	0.2	–	0.1	–	0.1	–	0.2	–
20–24	18.7	0.3	17.9	0.3	13.1	0.3	14.3	0.3	16.6	0.2
25–29	49.2	1.4	49.4	1.2	41.9	1.4	45.1	1.2	49.1	1.0
30–34	67.2	3.4	67.5	2.9	64.1	3.4	66.0	2.8	68.5	2.3
35–39	73.2	6.3	73.8	5.5	72.9	6.1	73.4	5.1	75.4	4.2
40–44	73.4	10.5	74.2	9.3	73.9	9.6	74.2	8.8	76.2	7.3
45–49	70.8	15.5	71.6	14.1	70.9	14.6	71.7	14.0	74.3	11.2
> 50	48.5	39.8	48.2	39.3	49.3	37.8	49.9	37.3	51.3	35.4
totaal	30.7	8.7	30.5	8.3	30.0	8.4	31.1	8.2	32.5	7.8
	31-12-1879		31-12-1889		31-12-1899		31-12-1909		31-12-1920	
	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.
Mannen										
< 20	–	–	–	–	–	–	–	–	0.1	–
20–24	9.9	0.1	10.3	0.1	10.9	0.1	11.2	0.1	12.2	0.1
25–29	45.8	0.6	44.7	0.6	46.5	0.5	48.4	0.4	49.8	0.5
30–34	68.9	1.4	68.5	1.3	70.4	1.1	71.9	0.9	74.2	1.1
35–39	77.9	2.1	77.9	2.2	78.5	1.7	80.2	1.4	81.5	1.5
40–44	81.2	3.1	81.0	3.3	81.3	2.7	82.9	2.3	83.5	2.3
45–49	82.6	4.5	81.6	4.7	82.1	4.3	83.0	3.5	83.8	3.3
> 50	70.9	18.1	71.2	17.7	70.6	18.2	71.0	17.8	72.4	16.3
totaal	33.9	3.7	33.2	3.7	33.3	3.5	34.2	3.3	36.0	3.2
Vrouwen										
< 20	0.1	–	0.2	–	0.2	–	0.2	–	0.2	–
20–24	21.4	0.2	21.3	0.2	21.2	0.2	22.3	0.1	25.0	0.2
25–29	56.4	1.0	54.4	0.9	55.1	0.7	56.8	0.5	58.9	0.7
30–34	72.0	2.1	71.5	2.1	71.5	1.7	72.6	1.3	73.6	1.5
35–39	77.3	3.8	77.5	3.8	76.5	3.2	77.5	2.5	77.9	2.4
40–44	77.8	6.3	77.2	6.5	77.1	5.7	77.8	4.6	78.5	3.9
45–49	75.9	10.0	75.9	9.8	76.0	9.3	76.2	7.6	77.3	6.4
> 50	53.3	33.8	54.1	33.0	54.0	33.0	55.0	31.7	56.8	28.9
totaal	33.2	7.4	32.4	7.2	32.5	6.9	33.6	6.3	35.6	5.9

Tabel 3. vervolg.

	31-12-1930		31-5-1947		31-5-1960		31-12-1970*	
	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.	Geh.	Wed.
Mannen								
< 20	-	-	0.1	-	0.1	-	0.2	-
20 - 24	10.3	-	13.6	-	16.6	-	28.2	-
25 - 29	50.2	0.2	52.1	0.2	62.7	0.1	73.9	0.1
30 - 34	77.7	0.6	76.8	0.4	83.9	0.1	84.8	0.1
35 - 39	85.3	1.0	84.5	0.6	89.2	0.2	88.0	0.2
40 - 44	86.3	1.6	86.9	1.0	90.8	0.4	89.7	0.4
45 - 49	85.6	2.7	88.0	1.8	90.3	0.8	90.8	0.7
> 50	74.1	15.0	76.8	13.7	80.6	10.8	82.4	9.5
totaal	38.5	3.0	41.7	2.9	44.8	2.5	48.0	2.2
Vrouwen								
< 20	0.4	-	0.7	-	0.8	-	1.2	-
20 - 24	24.4	0.1	30.2	0.2	40.2	0.1	53.1	0.1
25 - 29	61.6	0.4	65.4	0.8	78.6	0.2	84.7	0.3
30 - 34	76.6	0.9	78.1	1.7	86.4	0.5	89.5	0.5
35 - 39	79.8	1.9	80.2	2.4	87.1	1.1	89.7	1.1
40 - 44	79.4	3.3	80.0	3.7	85.7	2.4	88.2	2.1
45 - 49	78.4	5.3	79.0	5.9	82.6	4.3	85.5	4.0
> 50	59.6	25.5	60.8	24.6	62.0	23.9	60.7	26.4
totaal	38.1	5.4	41.5	6.0	44.5	6.3	47.4	7.4

* Bron: Maandstatistiek bevolking en volksgezondheid 1971.

Tabel 4. Aantal gehuwde mannen en weduwnaars, resp. vrouwen en weduwen, in de leeftijdsgroepen 20-24, 25-29 en 40-44 jaar, per provincie en in Nederland als geheel in procenten van het totaal aantal mannen, resp. vrouwen, in de betreffende leeftijdsgroep volgens de volkstellingen van 1830-1971.

Provincie		1830			1840			1849			1859			1869		
		20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
Groningen	M	9.6	43.3	88.3	9.1	40.9	87.3	5.9	36.3	86.5	6.5	40.9	86.6	7.5	42.3	87.3
	V	18.1	53.8	89.1	16.9	50.8	87.9	13.8	46.5	85.7	16.2	49.4	86.8	18.0	53.3	87.5
Friesland	M	16.7	52.8	88.2	11.5	48.8	88.5	7.1	43.3	88.8	6.8	45.3	88.0	7.9	46.8	88.5
	V	27.3	61.7	88.3	20.0	57.4	88.5	16.9	52.1	88.0	17.3	56.5	88.6	19.6	57.6	88.2
Drenthe	M	9.9	40.3	81.4	12.4	46.0	83.5	5.8	32.5	83.3	4.9	34.5	82.3	6.5	37.5	84.8
	V	21.2	55.7	89.3	20.3	58.5	87.8	13.4	47.5	87.7	16.0	52.0	86.4	18.1	57.3	90.2
Overijssel	M	7.7	38.3	83.4	9.0	38.7	85.3	5.3	30.6	83.1	6.0	31.4	81.5	6.4	35.0	81.6
	V	19.6	55.1	87.5	18.3	53.7	86.5	13.6	46.4	86.2	15.1	48.5	84.2	17.5	51.5	84.4
Gelderland	M	7.1	36.6	84.0	7.0	35.2	82.6	4.0	26.6	83.4	4.8	28.3	80.9	4.5	31.0	81.3
	V	17.0	48.4	86.7	15.5	47.4	84.9	10.2	38.3	85.5	12.3	41.8	84.5	13.7	45.8	84.3
Utrecht	M	11.8	45.4	84.0	8.0	40.0	84.9	6.5	34.2	84.9	5.4	32.7	81.0	6.7	37.0	83.8
	V	19.4	52.0	83.3	17.0	48.9	82.0	12.6	38.5	81.8	12.4	41.9	79.7	15.1	46.7	83.2
Noord-Holland	M	13.7	51.4	89.3	14.4	50.4	89.5	8.3	42.7	89.1	8.1	44.5	89.4	9.8	47.6	89.0
	V	20.8	51.8	81.1	20.8	52.7	81.8	15.1	46.0	83.2	15.9	49.1	83.6	18.4	52.8	83.6
Zuid-Holland	M	14.2	53.1	87.6	13.9	51.0	88.1	9.6	43.7	88.7	9.1	45.6	87.3	11.0	49.4	87.9
	V	23.2	55.7	81.8	22.5	56.1	82.2	16.6	48.1	83.1	17.5	50.8	82.9	20.0	54.3	83.9
Zeeland	M	11.4	45.0	88.8	11.7	47.5	88.3	8.2	36.2	87.9	8.2	42.0	86.6	8.7	43.7	87.6
	V	20.2	53.2	86.1	22.6	57.2	86.1	15.3	46.6	86.7	18.3	53.1	86.9	19.2	55.8	85.9
Noord-Brabant	M	5.8	30.4	79.9	4.1	28.7	79.2	2.9	20.7	76.6	3.0	21.2	72.8	4.0	25.6	75.7
	V	10.9	36.9	80.9	11.2	38.0	79.3	7.5	29.6	77.5	8.0	30.4	74.8	10.6	36.4	76.0
Limburg	M	5.8	31.0	83.2	5.3	28.7	80.8	3.4	25.0	79.7	4.0	26.0	76.9	3.9	28.7	77.7
	V	12.4	39.3	81.6	13.2	40.5	81.6	11.0	37.6	81.8	11.8	37.8	81.4	12.5	43.1	81.0
Nederland	M	10.6	43.5	85.6	9.7	41.8	85.4	6.4	34.8	84.8	6.4	36.7	83.4	7.4	39.7	84.3
	V	19.1	50.6	83.8	18.2	50.6	83.5	13.4	43.3	83.5	14.6	46.3	83.0	16.8	50.1	83.5

Tabel 4 vervolg.

Provincie		1879			1889			1899			1909			1920		
		20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
Groningen	M	10.8	50.2	88.0	10.9	46.5	87.9	12.9	50.6	87.9	14.3	53.5	87.7	15.7	55.8	88.3
	V	24.1	60.3	87.9	22.2	55.9	87.7	23.3	59.2	85.9	26.2	62.2	85.1	29.5	65.8	86.0
Friesland	M	10.0	53.1	87.9	9.0	49.6	88.1	9.1	50.4	87.3	10.5	53.2	88.0	12.1	54.8	87.4
	V	25.0	65.3	89.1	21.3	61.6	89.1	21.3	62.1	88.1	23.7	65.5	87.6	26.0	66.8	87.5
Drenthe	M	8.8	43.4	82.9	9.3	43.8	80.1	10.5	45.3	80.3	14.0	51.9	83.6	18.3	60.1	86.6
	V	24.3	64.0	90.6	25.9	65.1	90.0	27.0	66.4	89.8	31.4	69.0	90.9	37.9	73.7	91.0
Overijssel	M	7.8	40.4	82.3	8.8	41.6	83.0	9.4	45.1	83.9	9.9	47.5	85.8	10.2	46.0	86.2
	V	21.2	59.3	86.3	22.8	59.8	86.5	22.1	60.9	86.9	23.4	62.2	86.3	23.1	60.0	86.6
Gelderland	M	6.3	36.4	81.2	7.1	35.8	80.6	7.7	38.4	80.4	7.8	40.2	81.6	9.6	43.4	82.6
	V	18.0	52.6	84.1	18.9	51.5	83.6	19.4	52.5	82.3	20.0	53.8	81.8	22.6	56.2	82.4
Utrecht	M	9.3	44.5	82.3	9.3	44.2	83.0	9.6	45.1	84.4	9.5	47.1	85.4	10.8	49.8	86.6
	V	20.3	53.3	81.7	20.7	53.6	81.7	20.4	53.1	82.3	18.7	54.4	81.1	21.7	55.6	88.4
Noord-Holland	M	13.4	54.5	87.8	13.7	53.1	88.5	13.4	53.8	87.6	12.4	54.0	88.0	13.2	52.9	88.4
	V	24.5	60.9	84.3	23.9	57.9	83.6	22.7	57.7	83.0	22.8	58.2	82.8	26.0	60.0	81.9
Zuid-Holland	M	14.3	56.2	88.9	14.5	54.7	88.3	14.5	55.2	87.4	13.7	55.3	87.8	13.3	53.7	87.4
	V	25.4	61.9	84.0	24.9	58.6	83.4	24.3	57.9	82.5	24.4	58.7	81.3	25.6	60.1	81.1
Zeeland	M	10.6	50.0	87.2	12.5	50.7	87.3	12.8	50.6	85.1	12.7	51.7	85.6	13.0	52.9	85.2
	V	21.8	60.9	86.9	24.2	59.1	86.5	23.6	59.8	84.6	24.6	60.5	84.2	27.1	62.9	83.6
Noord-Brabant	M	5.0	31.7	76.3	5.8	30.9	75.0	6.9	33.1	75.7	8.3	36.0	78.6	10.2	41.9	80.2
	V	13.8	43.5	77.9	14.2	42.7	77.5	15.2	44.7	76.8	16.8	47.3	77.1	20.9	52.3	78.7
Limburg	M	4.7	30.8	77.5	4.7	27.6	77.4	5.8	30.0	77.6	7.2	34.2	79.3	10.9	43.6	81.7
	V	13.4	45.3	80.5	13.1	42.0	80.6	14.0	44.0	78.4	18.0	48.9	78.9	24.9	57.1	82.2
Nederland	M	9.9	46.4	84.4	10.4	45.3	84.3	11.0	46.9	84.1	11.2	48.8	85.2	12.3	50.3	85.8
	V	21.7	57.4	84.1	21.5	55.3	83.7	21.4	55.8	82.9	22.5	57.4	82.3	25.1	59.7	82.5

Tabel 4 vervolg.

Provincie		1930			1947			1960			1971		
		20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
Groningen	M	12.3	55.3	90.1	15.1	57.0	90.2	17.0	65.5	92.4	25.6	73.4	90.1
	V	27.6	66.6	85.6	34.1	71.0	86.5	42.2	82.9	91.2	49.8	85.6	92.1
Friesland	M	10.7	55.7	89.4	14.5	57.0	88.1	18.3	68.4	91.3	29.2	76.1	90.2
	V	26.4	67.2	87.1	32.8	71.3	85.8	43.5	83.6	90.5	55.8	88.8	92.4
Drenthe	M	12.6	53.2	87.8	14.7	56.8	87.2	18.9	66.9	91.2	29.5	76.7	90.1
	V	32.2	72.3	90.0	37.4	75.1	89.3	45.8	85.9	93.5	54.8	90.2	94.1
Overtijssel	M	9.2	46.3	87.8	11.1	47.6	87.9	14.1	58.8	91.9	24.9	74.4	91.2
	V	21.8	61.9	86.4	25.8	64.5	86.5	35.3	78.4	91.0	50.1	88.1	92.9
Gelderland	M	8.3	43.4	85.5	12.2	48.4	86.9	15.5	60.3	91.4	25.7	74.3	91.0
	V	21.7	58.2	82.9	28.4	64.5	85.0	37.3	77.5	89.5	49.6	85.7	91.1
Utrecht	M	9.6	50.2	89.2	13.7	52.5	89.3	16.4	62.2	92.3	26.3	73.8	91.4
	V	21.2	57.9	81.2	28.7	64.7	81.4	38.1	76.4	85.8	47.8	81.8	88.5
Noord-Holland	M	11.1	53.2	89.3	15.4	55.5	88.2	17.2	63.1	90.8	27.1	71.0	88.6
	V	25.2	61.7	82.0	32.3	67.1	82.7	41.8	77.8	86.4	51.7	80.7	87.6
Zuid-Holland	M	11.7	54.1	88.9	15.6	55.2	88.5	18.4	64.9	91.3	29.3	74.4	89.9
	V	25.8	61.9	81.0	33.4	67.7	82.5	45.0	80.2	86.6	56.0	84.7	88.6
Zeeland	M	11.5	51.4	87.7	13.0	53.1	86.7	20.1	67.9	89.8	32.5	81.7	88.4
	V	26.1	64.8	83.6	33.7	70.7	84.4	50.5	85.3	90.1	62.6	90.5	91.5
Noord-Brabant	M	8.2	44.3	84.6	9.9	44.9	86.9	13.1	58.8	90.7	26.1	75.2	91.0
	V	20.4	57.1	81.4	22.7	59.2	83.6	32.5	75.6	87.9	51.3	88.4	90.6
Limburg	M	8.8	45.4	85.2	11.6	48.1	86.3	17.0	61.9	90.5	30.0	76.3	89.8
	V	25.4	61.1	83.1	27.9	63.0	83.2	39.2	78.4	88.2	55.8	88.7	91.2
Nederland	M	10.3	50.4	88.0	13.6	52.3	87.9	16.6	62.7	91.2	27.5	74.2	90.1
	V	24.4	61.5	82.7	30.4	66.2	83.8	40.3	78.9	88.0	52.8	85.5	90.0

Tabel 5. Aantal levendgeborenen per gesloten huwelijk in Nederland en België per provincie en in totaal in 1804-1808 en 1821-1825.

Provincie	1804-1808	1821-1825
Groningen	3.71	4.83
Friesland	3.57	4.53
Drenthe	3.55	4.68
Overijssel	4.37	4.66
Gelderland	4.29	4.68
Utrecht	4.12	4.77
Noord-Holland	3.48	4.28
Zuid-Holland	4.10	4.86
Zeeland	4.47	5.15
Noord-Brabant	4.40	4.77
<i>Nederland</i>	3.98	4.68
Provincie	1804-1808	1821-1825
Zuid-Brabant	4.84	4.90
Luik	4.84	4.77
Oost-Vlaanderen	5.10	5.05
West-Vlaanderen	5.16	4.82
Henegouwen	4.45	4.54
Namen	4.33	4.67
Antwerpen	4.60	4.67
<i>België</i>	4.83	4.80

Tabel 6. Aantal geboorten per 1000 gehuwde vrouwen van 15-45 jaar (huwelijksvruchtbaarheid) 1831-1975.
Voor 1826-1830 aantal levendgeborenen per gesloten huwelijk, beide in deze periode.

	1826 '30	1831 '35	1836 '40	1841 '45	1846 '50	1851 '55	1856 '60	1861 '65	1866 '70	1871 '75	1876 '80	1881 '85	1886 '90	1891 '95	1896 1900
Gr.	3.90	322.7	342.3	349.8	326.3	335.7	327.0	341.7	341.5	339.0	348.3	323.0	320.9	317.1	308.5
Fr.	3.88	314.2	332.8	330.5	307.7	320.1	304.5	326.3	329.6	325.6	323.2	292.0	294.6	286.8	272.3
Dr.	4.34	300.9	321.1	324.3	313.6	318.5	330.7	327.1	321.6	321.1	331.4	315.0	325.2	332.0	326.2
Ov.	4.55	309.4	349.9	339.2	320.4	336.1	329.9	333.8	335.9	330.4	335.5	324.3	330.9	328.6	324.5
Gld.	4.56	335.9	376.6	370.2	342.1	354.0	352.8	359.4	355.2	347.1	357.8	353.0	355.2	349.8	346.4
Utr.	4.50	333.6	394.6	390.4	368.8	390.0	378.0	389.9	377.5	374.3	384.4	382.1	383.3	369.7	352.4
N-H.	3.31	326.3	384.2	360.9	341.8	359.4	329.1	353.1	337.3	337.2	345.8	346.0	332.4	311.5	285.3
Z-H.	5.15	351.7	374.0	389.4	375.5	397.4	379.0	392.1	383.3	384.6	384.0	380.2	369.2	353.6	336.9
Zld.	5.24	384.2	420.4	397.6	382.0	392.1	379.3	401.8	392.4	408.4	385.3	356.9	361.5	355.0	335.5
N-Br.	4.77	373.0	395.1	376.3	342.8	351.9	361.5	378.2	386.6	389.2	395.8	392.7	398.1	396.2	399.8
Lb.	—	—	—	370.0	339.4	361.3	367.5	369.7	376.2	379.3	390.7	384.3	386.9	395.0	400.5
Rijk	4.57*	340.0*	377.1*	367.0	344.5	356.4	346.6	359.5	356.0	355.3	359.1	354.4	351.4	341.3	328.3

* Rijk zonder Limburg

	1901 '05	1906 '10	1911 '15	1916 '20	1921 '25	1926 '30	1931 '35	1936 '40	1941 '45	1946 '50	1951 '55	1956 '60	1961 '65	1966 '70	1971 '75
Gr.	296.7	276.2	256.3	237.7	222.7	188.6	165.3	154.5	165.9	184.9	154.4	152.0	153.6	150.0	117.8
Fr.	265.9	239.7	222.2	219.7	217.6	199.4	181.1	176.7	196.9	209.6	189.5	185.1	180.4	172.7	133.8
Dr.	326.0	309.4	289.5	290.7	283.1	237.0	208.6	185.8	194.8	213.0	192.6	170.3	160.7	150.5	117.0
Ov.	314.2	287.5	261.1	246.6	240.6	216.9	192.0	177.9	192.5	216.8	195.7	199.9	185.0	166.4	127.6
Gld.	332.7	310.8	283.9	265.9	259.0	230.3	205.6	186.8	199.8	226.9	197.1	184.3	174.8	156.4	118.2
Utr.	333.1	296.0	265.7	244.8	237.2	202.4	180.9	172.4	185.9	218.3	184.4	177.8	178.1	154.1	114.9
N-H.	265.2	233.1	209.0	195.7	178.8	158.4	142.4	141.2	150.9	189.1	155.5	153.7	151.6	133.7	105.1
Z-H.	317.2	286.6	256.5	226.7	209.4	180.4	158.8	151.2	152.3	196.5	160.3	154.7	151.4	134.7	105.5
Zld.	309.7	274.3	243.7	227.8	207.4	176.4	156.6	151.4	162.2	182.9	165.6	158.1	146.4	141.4	115.4
N-Br.	404.4	377.1	352.2	332.7	331.6	297.8	269.1	243.4	255.0	268.5	230.4	208.9	188.9	153.4	110.5
Lb.	398.9	378.1	350.2	319.0	310.2	273.9	243.3	218.1	230.0	245.2	217.3	195.2	170.4	136.2	94.5
Rijk	315.1	287.5	261.5	242.9	231.9	204.2	183.1	173.5	184.9	215.1	181.3	173.5	165.9	145.8	111.2

Tabel 7. Sterfte aan tussenpozzende koortzen per 100 000 van de totale bevolking per jaar per provincie en in het Rijk als geheel 1869/1872 en 1875/1879 (naar Evers).

Provincie	Periode	
	1869/1872	1875/1879
Groningen	46	41
Friesland	48	30
Drenthe	9	6
Overijssel	9	7
Gelderland	7	4
Utrecht	31	18
Noord-Holland	47	30
Zuid-Holland	18	16
Zeeland	55	35
Noord-Brabant	11	9
Limburg	5	2
Het Rijk	25	18

Tabel 8. Sterfte naar leeftijdsgroepen per 1000 van de totale bevolking en sterfte beneden één jaar per 100 geboren 1840-1899

Provincie	1840-1851				1850-1859				1860-1874				1875-1879			
	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.	0-1 jr. 1-5 jr. 5 jr. en ouder geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.	0-1 jr. 1-5 jr. 5 jr. en ouder geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.	0-1 jr. 1-5 jr. 5 jr. en ouder geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.	0-1 jr. 1-5 jr. 5 jr. en ouder geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 1000 bev.
Groningen	12.0	3.9	3.3	15.4	13.4	4.4	3.2	15.4	14.7	4.9	3.3	14.3	15.0	5.4	2.8	13.2
Friesland	11.3	3.6	3.1	15.2	13.3	4.3	3.1	14.9	14.1	4.8	2.9	13.8	14.1	4.9	2.7	12.6
Drenthe	11.4	3.5	3.5	16.3	11.9	4.0	3.9	15.2	12.6	4.1	3.6	14.0	12.2	4.2	2.9	12.9
Overijssel	12.7	4.0	3.7	15.7	13.7	4.4	3.7	15.6	14.6	4.7	3.8	15.5	14.5	4.8	3.3	14.5
Gelderland	12.6	3.9	3.2	14.4	13.4	4.2	3.1	14.0	15.0	4.8	3.4	14.4	15.1	5.0	2.6	13.3
Utrecht	20.1	6.8	4.5	16.2	22.1	7.7	4.2	15.0	24.5	8.8	4.2	15.0	23.4	8.7	2.9	12.5
Noord-Holland	19.9	7.2	4.4	18.9	22.1	7.9	4.3	16.8	21.9	7.9	4.0	14.7	20.9	7.9	3.6	13.5
Zuid-Holland	25.3	9.7	4.9	16.4	26.8	10.7	5.1	15.1	27.5	11.2	5.2	14.3	25.9	10.8	3.9	12.3
Zeeland	25.5	9.9	4.8	15.9	27.6	10.9	4.4	16.3	25.0	10.2	3.7	13.3	22.4	8.8	2.7	11.4
Noord-Brabant	16.0	4.5	2.7	13.9	17.9	4.9	2.5	15.0	19.7	6.1	2.8	14.8	20.6	6.9	2.4	13.7
Limburg	10.6	3.2	2.6	12.6	15.4	4.4	3.1	15.3	16.0	5.0	3.1	14.7	15.7	5.2	2.8	13.4
Het Rijk	17.7	5.9	3.8	15.7	19.5	6.6	3.8	15.3	20.4	7.1	3.8	14.5	19.8	7.2	3.1	13.1

Tabel 8 vervolg.

Provincie	1880-1884				1885-1889				1890-1894				1895-1899			
	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	per 1000 v/d bev.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	5 jr. en ouder geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. 1-5 jr. v/d bev.	5 jr. en ouder geb.	per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. 1-5 jr. v/d bev.	5 jr. en ouder geb.	per 100 v.d. geb.	0-1 jr. per 100 v.d. geb.	0-1 jr. 1-5 jr. v/d bev.	5 jr. en ouder geb.	per 1000 v/d bev.
Groningen	13.2	4.3	2.3	11.4	12.0	3.7	2.3	11.3	12.2	3.8	2.0	11.5	11.6	3.6	1.6	9.9
Friesland	13.2	4.1	2.4	11.5	11.9	3.6	2.4	11.6	11.0	3.2	1.9	12.2	9.9	2.8	1.2	10.6
Drenthe	12.3	3.9	3.1	12.7	11.4	3.7	3.0	12.7	11.4	3.8	2.7	13.1	11.3	3.8	2.1	11.2
Overijssel	14.1	4.6	3.3	14.1	14.0	4.5	3.3	13.5	13.8	4.5	2.9	13.5	13.1	4.3	2.1	11.6
Gelderland	14.7	4.7	2.3	12.5	14.6	4.6	2.6	12.3	14.5	4.5	2.4	12.8	14.3	4.6	1.9	11.0
Utrecht	22.7	8.2	3.0	12.1	20.2	7.3	3.1	11.9	18.7	6.5	2.4	12.3	16.8	5.7	2.0	10.6
Noord-Holland	20.3	7.6	3.9	12.0	18.1	6.5	3.3	11.3	16.3	5.4	2.5	11.1	14.4	4.4	2.0	10.0
Zuid-Holland	24.0	9.6	3.8	11.5	21.1	8.1	3.2	11.0	19.1	6.9	2.8	11.2	16.8	5.8	2.1	10.0
Zeeland	20.7	7.3	2.3	10.7	18.0	6.2	2.1	10.6	17.8	6.0	1.8	10.8	16.9	5.7	1.4	9.5
Noord-Brabant	21.5	7.0	2.4	13.2	20.5	6.6	2.5	13.0	20.7	6.6	2.2	13.5	20.0	6.6	1.9	11.6
Limburg	15.9	5.0	2.7	13.3	15.8	4.8	2.0	12.3	17.0	5.2	2.3	13.0	17.2	5.5	1.8	11.0
Het Rijk	19.1	6.7	3.1	12.2	17.5	5.9	2.8	11.8	16.6	5.5	2.4	12.0	15.4	5.0	1.9	10.5

Tabel 9. Aantal overledenen beneden de leeftijd van 5 jaar per 10 000 geboren in de periode 1875-1879 aan verschillende groepen van ziekten per provincie en in het Rijk als geheel.

Provincie	ziekten van spijsverte- ringsorganen enz.	ziekten van ademhalings- organen	overige ziekten	totaal
Groningen	835	383	942	2160
Friesland	767	327	982	2076
Drenthe	613	343	1002	1958
Overijssel	743	395	1163	2301
Gelderland	861	346	967	2174
Utrecht	1623	336	995	2954
Noord-Holland	1205	432	1236	2873
Zuid-Holland	1741	388	1215	3344
Zeeland	1426	371	968	2765
Noord-Brabant	1003	334	1276	2613
Limburg	657	349	1295	2301
Het Rijk	1167	374	1135	2676

Tabel 10. Overledenen aan cholera asiatica per provincie en in het Rijk als geheel in 1832-1833, 1848-1849 en 1866-1867. Absolute aantallen en aantallen per 100 000 van de totale bevolking (naar Evers).

Provincie	absolute aantallen			per 100 000 v.d totale bevolking		
	1832/ 1833	1848/ 1849	1866/ 1867	1832/ 1833	1848/ 1849	1866/ 1867
Groningen	559	1203	1528	173	317	337
Friesland	219	925	480	52	188	82
Drenthe	51	468	405	39	280	193
Overijssel	322	1071	1021	89	251	202
Gelderland	362	1060	1508	58	142	175
Utrecht	792	2917	2732	301	951	789
Noord-Holland	1656	4272	2813	197	461	246
Zuid-Holland	5512	9975	8721	566	883	646
Zeeland	70	187	300	26	59	84
Noord-Brabant			1259			147
Limburg			519			116
Rijk zonder Noord- Brabant en Limburg	9543	22078	19508	226	451	337
Het Rijk			21286			299

Tabel 11. Sterfte per 100 000 van de totale bevolking per jaar aan typhus, mazelen, roodvonk, difterie, kinkhoest en kroep, per provincie en in het Rijk als geheel 1866-1879 (naar Evers).

Provincie	Typhus	Mazelen	Rood- vonk	Difterie	Kinkhoest	Kroep
Groningen	54.6	35.2	13.6	22.7	39.0	23.0
Friesland	58.2	42.1	4.7	11.2	46.0	25.0
Drenthe	55.6	19.8	11.5	12.4	29.0	22.1
Overijssel	74.2	26.9	15.7	8.3	30.0	41.0
Gelderland	55.5	26.1	9.1	20.2	23.8	31.0
Utrecht	49.9	27.1	5.2	19.0	24.1	21.0
Noord-Holland	88.1	41.8	16.7	9.0	48.0	32.0
Zuid-Holland	62.3	44.5	14.1	9.7	36.0	21.9
Zeeland	68.1	25.1	16.0	18.1	50.0	19.0
Noord-Brabant	51.7	17.9	8.7	7.9	23.0	17.0
Limburg	40.2	16.8	15.7	10.5	18.0	22.9
Het Rijk	62.6	31.0	12.3	12.1	34.0	26.0

Tabel 12. Sterfte aan longtering per 1000 van de totale bevolking per jaar per provincie en in het Rijk als geheel 1869-1874 (naar Evers).

Provincie	
Groningen	2.38
Friesland	2.51
Drenthe	3.09
Overijssel	3.27
Gelderland	2.49
Utrecht	2.62
Noord-Holland	2.38
Zuid-Holland	2.28
Zeeland	1.87
Noord-Brabant	2.45
Limburg	2.33
Het Rijk	2.46

Tabel 13. Aantal overledenen van 0-5 jaar naar twee groepingen van doodsoorzaken, ziekten van de spijsverteringsorganen enz. (chronische ziekten der spijsverteringsorganen, acute ziekten der spijsverteringsorganen, diarree, lichaamsszwakte, gebrekkige ontwikkeling) en overige, per 1000 van de totale bevolking per provincie en in het Rijk als geheel 1875-1899.

Provincie	Doodsoorzaak	1875/79	1880/84	1885/89	1890/94	1895/99
Groningen	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	3.2 5.1 8.3	2.6 4.0 6.6	2.1 4.0 6.0	1.9 3.9 5.8	2.0 3.2 5.1
Friesland	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	2.8 4.8 7.6	2.3 4.2 6.5	1.9 4.0 5.9	1.7 3.4 5.1	1.5 2.5 4.0
Drenthe	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	2.2 4.9 7.1	2.0 5.0 7.0	1.8 4.9 6.5	1.6 4.9 6.5	1.7 4.2 5.9
Overijssel	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	2.6 5.5 8.1	2.4 5.4 7.8	2.4 5.4 7.8	2.3 5.1 7.4	2.3 4.2 6.5
Gelderland	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	3.0 4.6 7.6	2.9 4.2 7.1	2.6 4.6 7.2	2.5 4.5 6.9	2.5 3.9 6.5
Utrecht	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	6.4 5.2 11.6	5.7 5.6 11.3	4.9 5.5 10.4	4.2 4.6 8.9	3.6 4.0 7.7
Noord-Holland	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz. overige ziekten totaal	4.8 6.7 11.5	4.5 7.0 11.5	3.6 6.1 9.7	3.2 4.8 7.9	2.6 3.8 6.4

Tabel 13. vervolg.

Provincie	Doodsoorzaak	1875/79	1880/84	1885/89	1890/94	1895/99
Zuid-Holland	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz.	7.7	6.8	5.4	4.5	3.9
	overige ziekten	7.0	6.7	5.9	5.2	4.0
	totaal	14.7	13.5	11.3	9.7	7.9
Zeeland	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz.	5.9	4.8	3.8	3.5	3.7
	overige ziekten	5.5	4.9	4.5	4.3	3.4
	totaal	11.4	9.7	8.3	7.8	7.1
Noord-Brabant	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz.	3.6	3.8	3.6	3.3	3.3
	overige ziekten	5.7	5.7	5.5	5.5	5.0
	totaal	9.3	9.5	9.1	8.8	8.5
Limburg	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz.	2.3	2.2	2.5	2.6	2.8
	overige ziekten	5.7	5.4	4.3	4.9	4.5
	totaal	8.0	7.7	6.8	7.5	7.3
Het Rijk	ziekten v/d spijsverteringsorganen enz.	4.5	4.1	3.5	3.1	2.9
	overige ziekten	5.8	5.6	5.2	4.8	3.9
	totaal	10.3	9.8	8.8	7.9	6.9

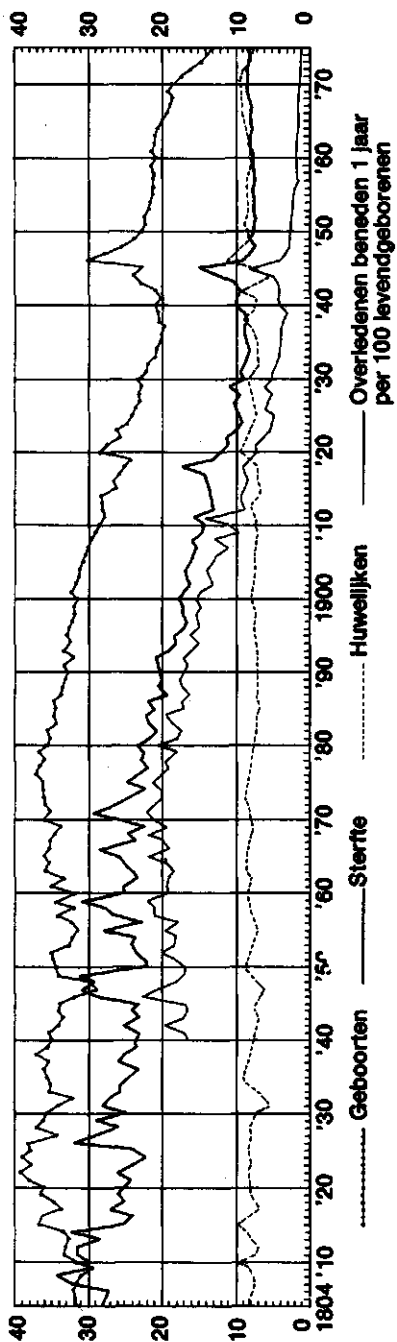
Tabel 14. Berekend vestigingsoverschot of vertrekoverschot (-) voor Nederland als geheel en per provincie in enkele perioden in de 19de eeuw. Absolute aantallen per periode en aantallen per 1000 van de gemiddelde bevolking per jaar.

Provincie	1815-1830		1830-1840		1840-1850		1880-1890	
	abs.	o/00	abs.	o/00	abs.	o/00	abs.	o/00
Groningen	437	0.2	-1409	-0.8	-855	-0.5	-10644	-4.0
Friesland	1180	0.4	-4932	-2.3	340	0.1	-34637	-10.4
Drenthe	7423	9.0	2337	3.4	6179	8.0	-3943	-3.1
Overijssel	9347	3.8	2675	1.4	6060	2.9	-6354	-2.2
Gelderland	-4352	-1.0	1675	0.5	-154	-0.0	-24808	-5.0
Utrecht	6318	3.5	1511	1.1	-396	-0.3	1525	0.7
Noord-Holland	12665	2.1	8804	2.1	24002	5.2	65176	8.6
Zuid-Holland	27074	4.2	11353	2.3	16231	3.0	18455	2.1
Zeeland	10669	5.7	-458	-0.3	774	0.5	-17592	-9.0
Noord-Brabant	6854	1.4	189	0.1	-4086	-1.1	-4802	-1.0
Limburg					-4358	-2.2	-4414	-1.7
Nederland	77615*	2.3*	21745*	0.9*	43737	1.5	-22038	-0.5

* zonder provincie Limburg

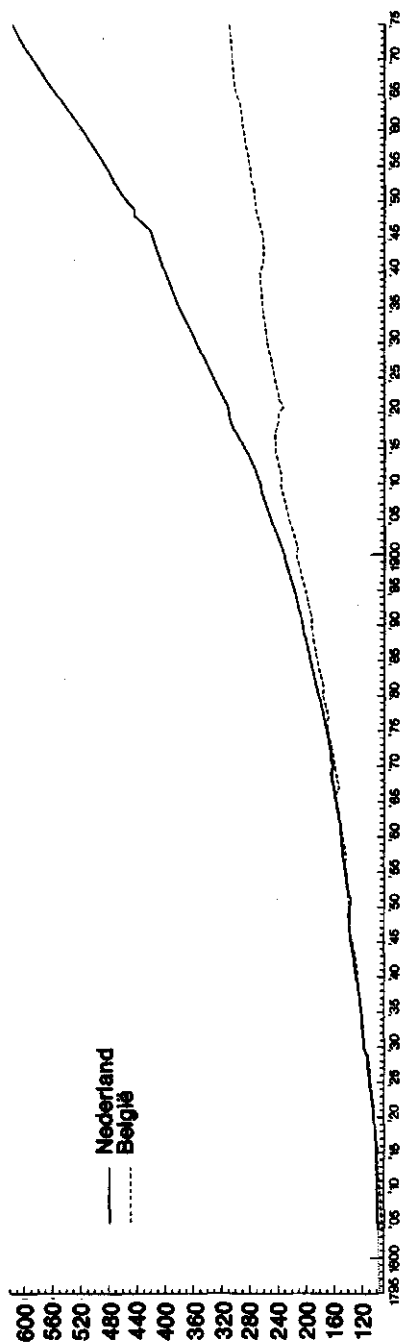
Grafieken

Grafiek 1. Geboorten, sterfte en huwelijken in Nederland sedert 1804

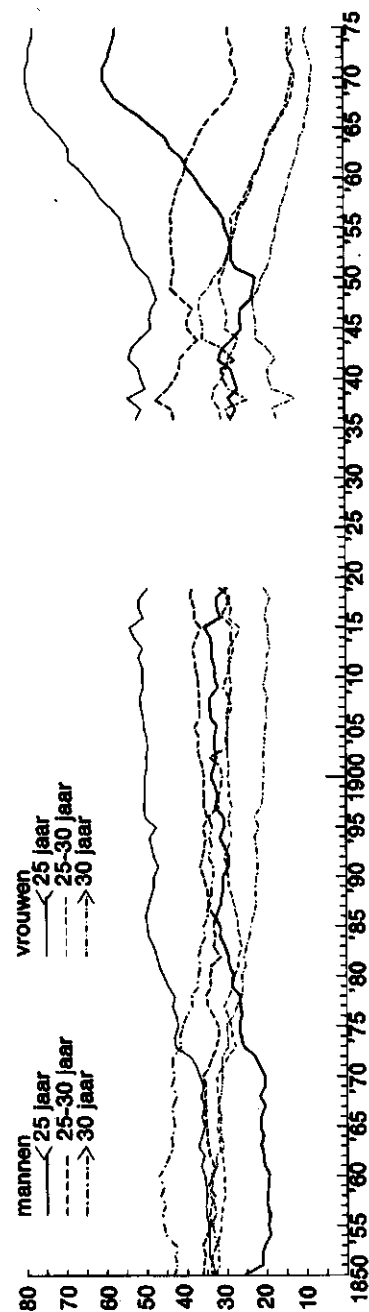
(Tot 1840 zonder provincie Limburg)

Grafiek 2. Groei van de bevolking van Nederland en België van 1795 (1804) - 1975. Verhoudingsgetallen: 1815 = 100

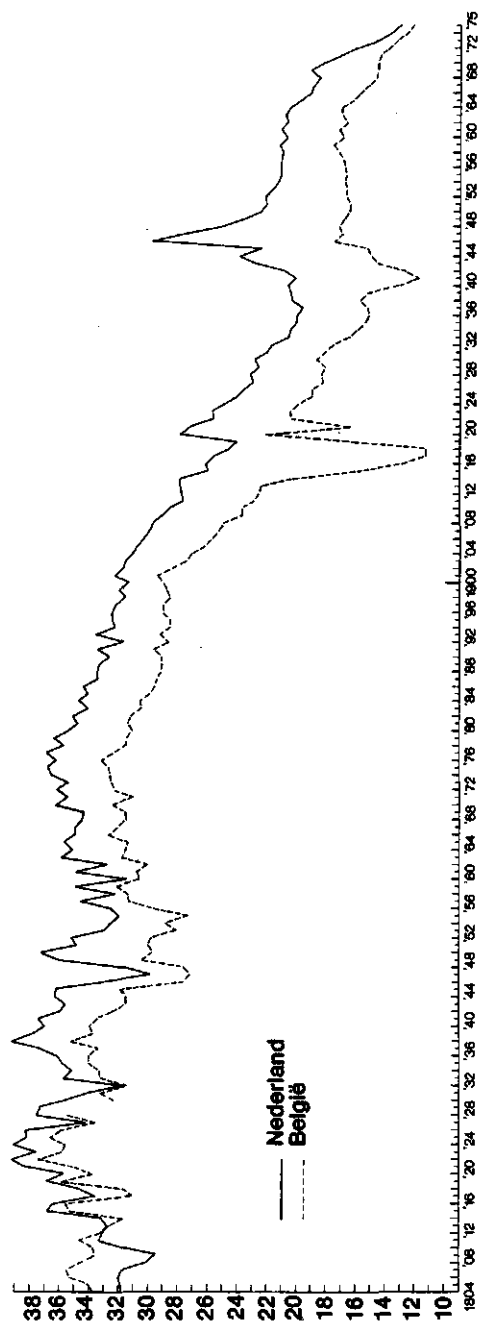
Tot 1840 Nederland zonder Limburg, België zonder Limburg en Luxemburg. Vóór 1840 zijn de verhoudingsgetallen voor beide landen als geheel gelijk gesteld aan de verhoudingsgetallen zonder deze provincies.

Grafiek 3. Aantal huweden per leeftijdsgroep, in procenten van het totaal aantal huweden in het betreffende jaar

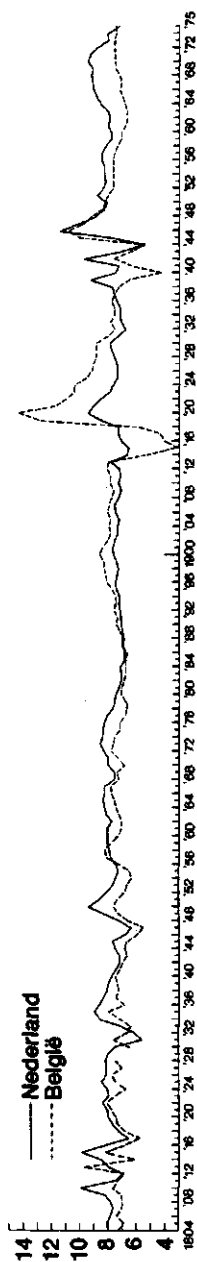

Gegevens over de jaren 1920 t/m 1935 ontbreken.

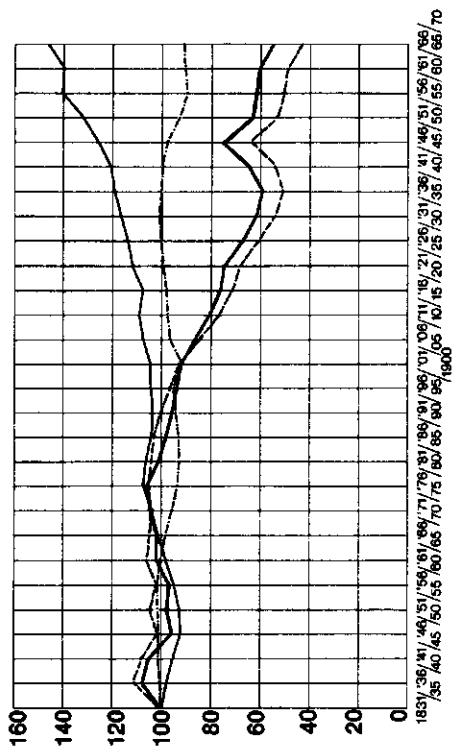
Grafiek 4. Aantal geborenen per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1975

Grafiek 5. Aantal huwelijken per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1975

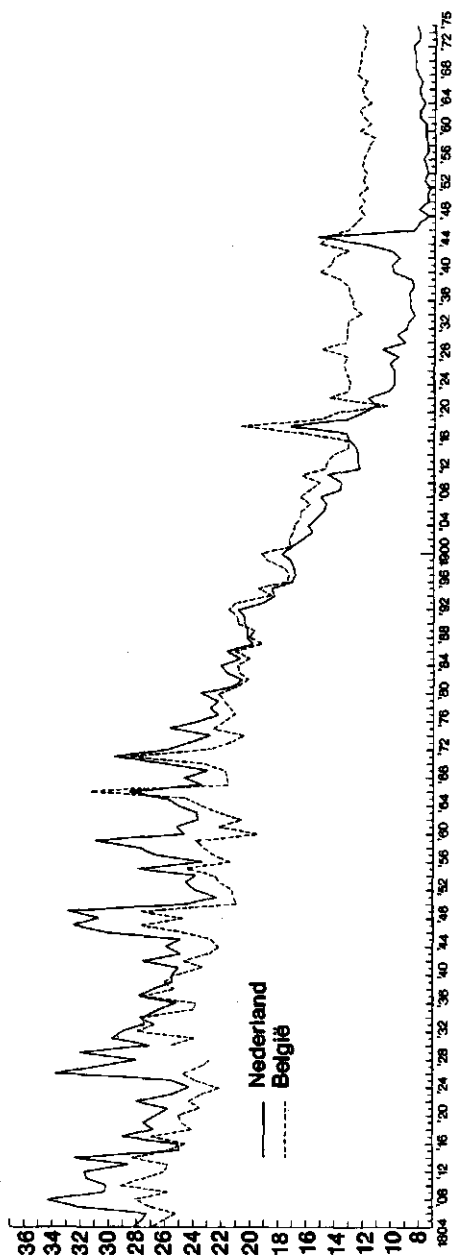
Grafiek 6. Ontwikkeling van een viertal demografische variabelen 1831-1970.
1831-1835 voor alle variabelen = 100

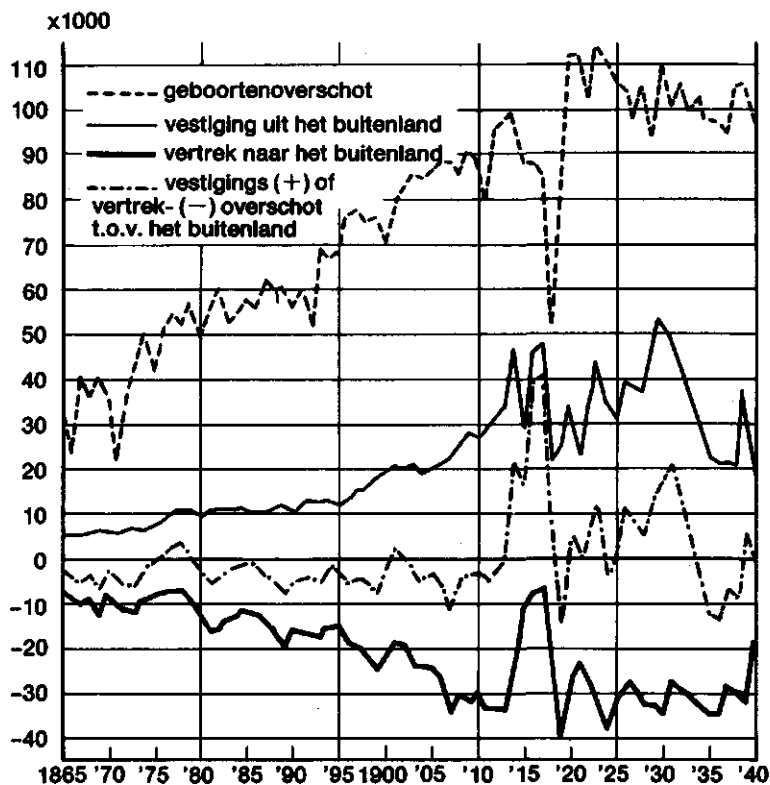
- Aandeel van de vrouwen van 15-45 jaar in de totale bevolking
- Aandeel van de gehuwde vrouwen van 15-45 jaar in het totaal
- ... Aantal vrouwen van 15-45 jaar
- . - - - - - Huwelijksvruchtbaarheid
- Geboortecijfer

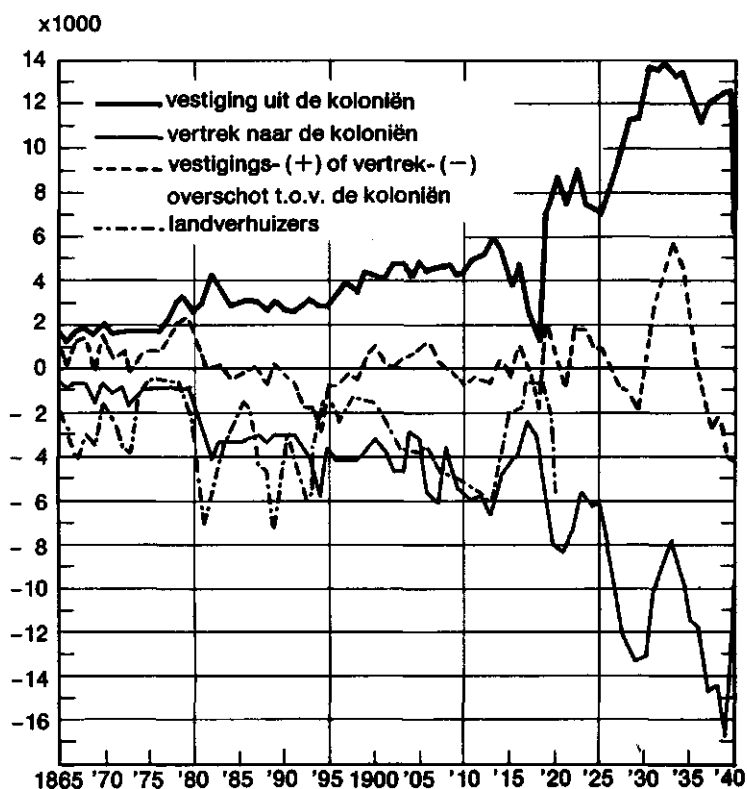
Grafiek 7. Aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in Nederland en België 1804-1975

Grafiek 8. Geboortenoverschot, vestiging uit het buitenland, vertrek naar het buitenland en vestigings- (+) of vertrek- (-) overschot t.o.v. het buitenland 1865-1940.
Absolute aantallen

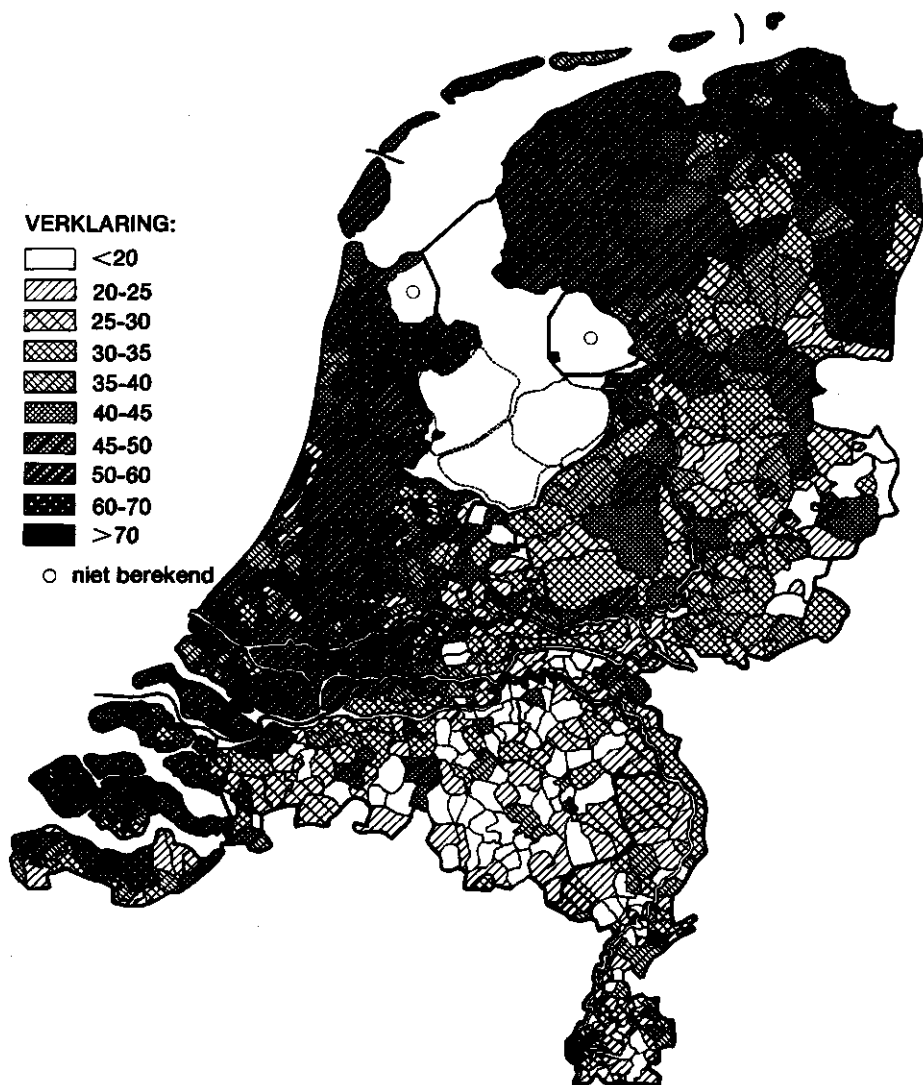
Grafiek 9. Vestiging uit de koloniën, vertrek naar de koloniën, vestigings- (+) of vertrek- (-) overschot t.o.v. de koloniën en landverhuizing 1865-1940 (1920)

Kaarten

Kaart 1.

Gehuwde mannen van 25-29 jaar in percenten van
het totaal aantal mannen van dezelfde leeftijdsgroep, in 1879

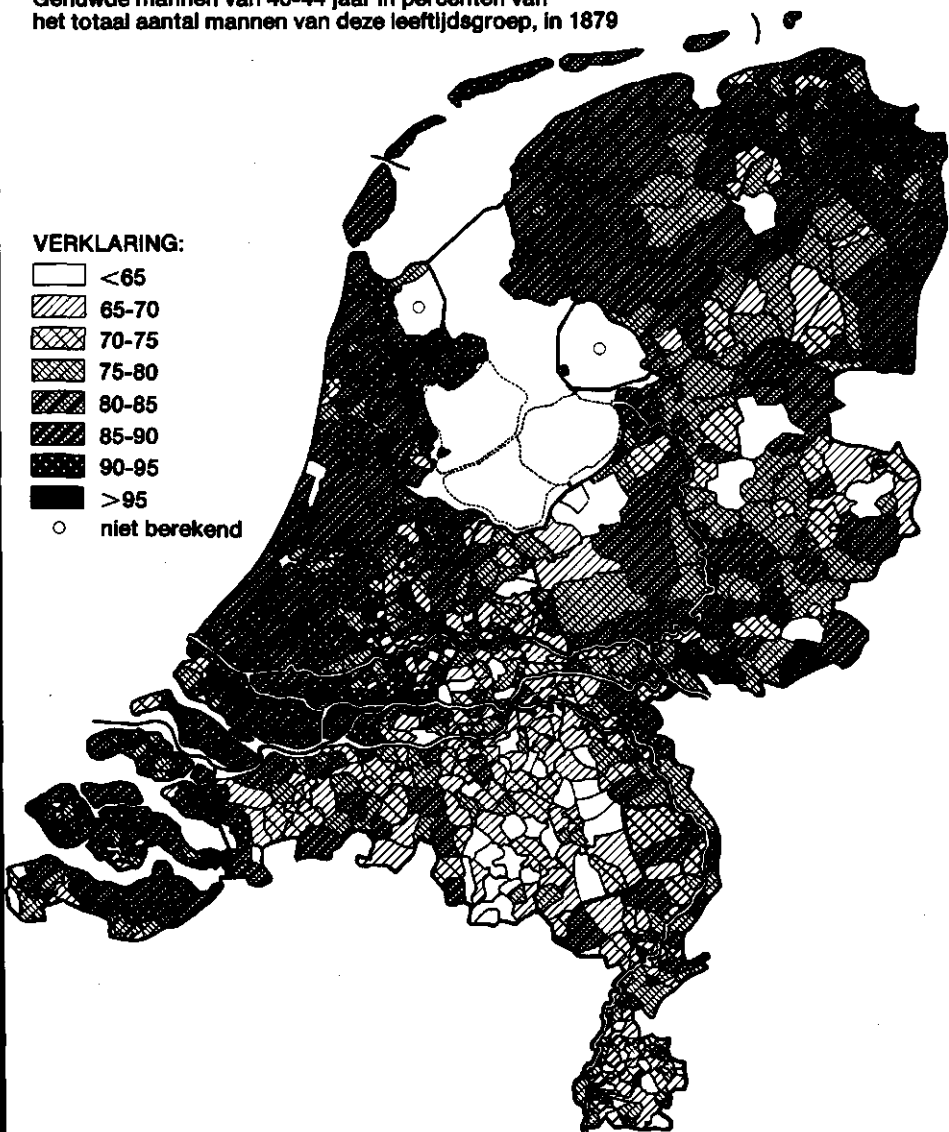

Kaart 2.

Gehuwde mannen van 40-44 jaar in percenten van
het totaal aantal mannen van deze leeftijdsgroep, in 1879

VERKLARING:

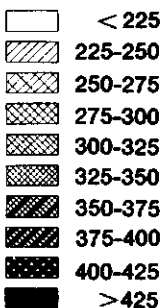
- <65
- 65-70
- 70-75
- 75-80
- 80-85
- 85-90
- 90-95
- >95
- niet berekend

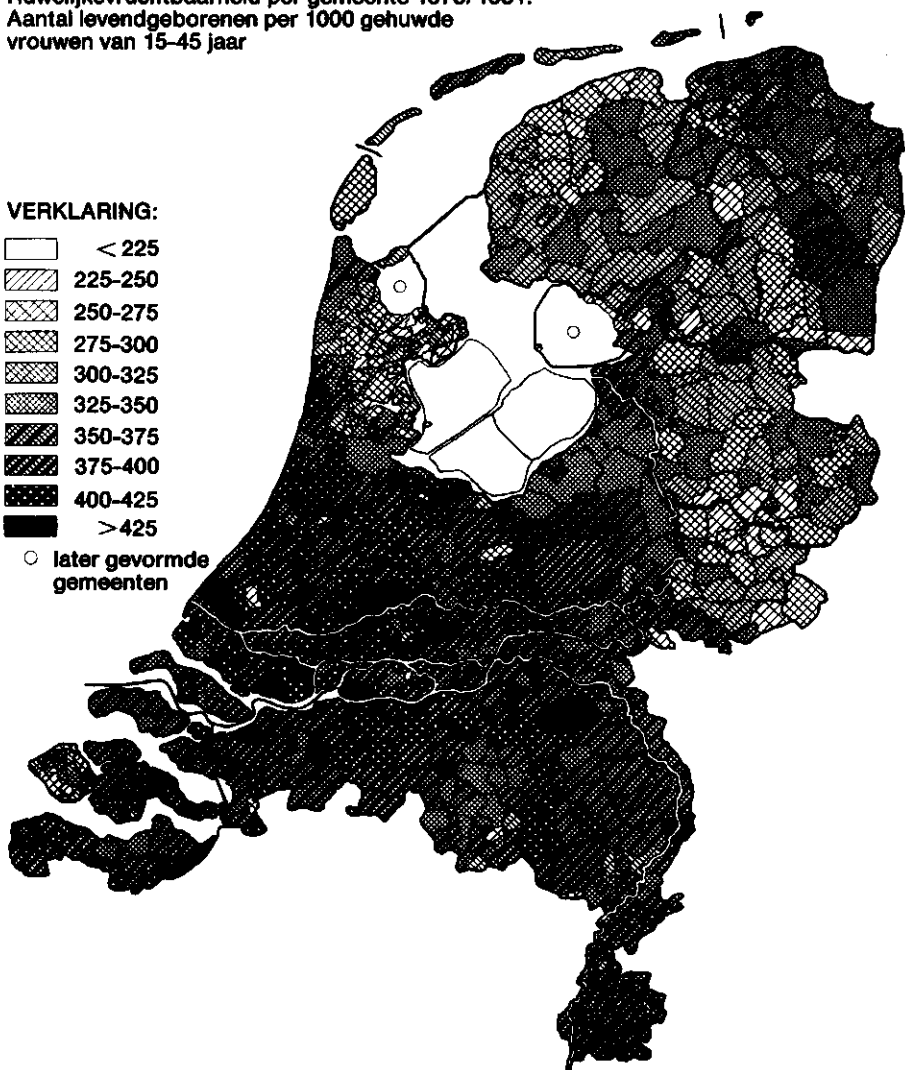
Kaart 3.

Huwelijksvruchtbaarheid per gemeente 1878/1881.
Aantal levendgeborenen per 1000 gehuwde
vrouwen van 15-45 jaar

VERKLARING:

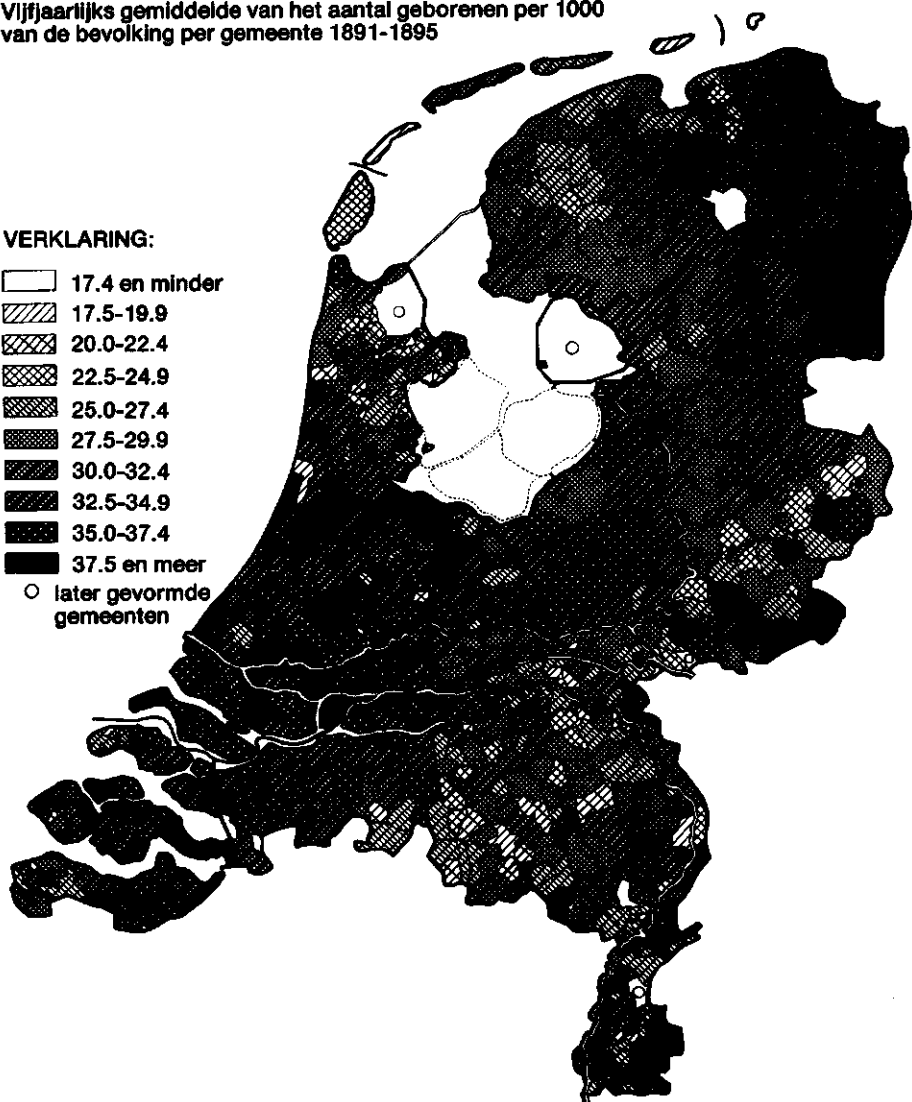
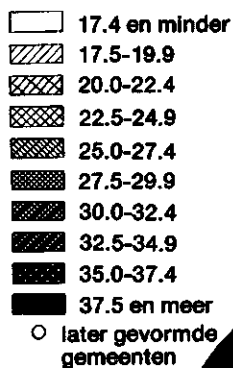
○ later gevormde
gemeenten

Kaart 4.

Vijfjaarlijks gemiddelde van het aantal geborenen per 1000
van de bevolking per gemeente 1891-1895

VERKLARING:

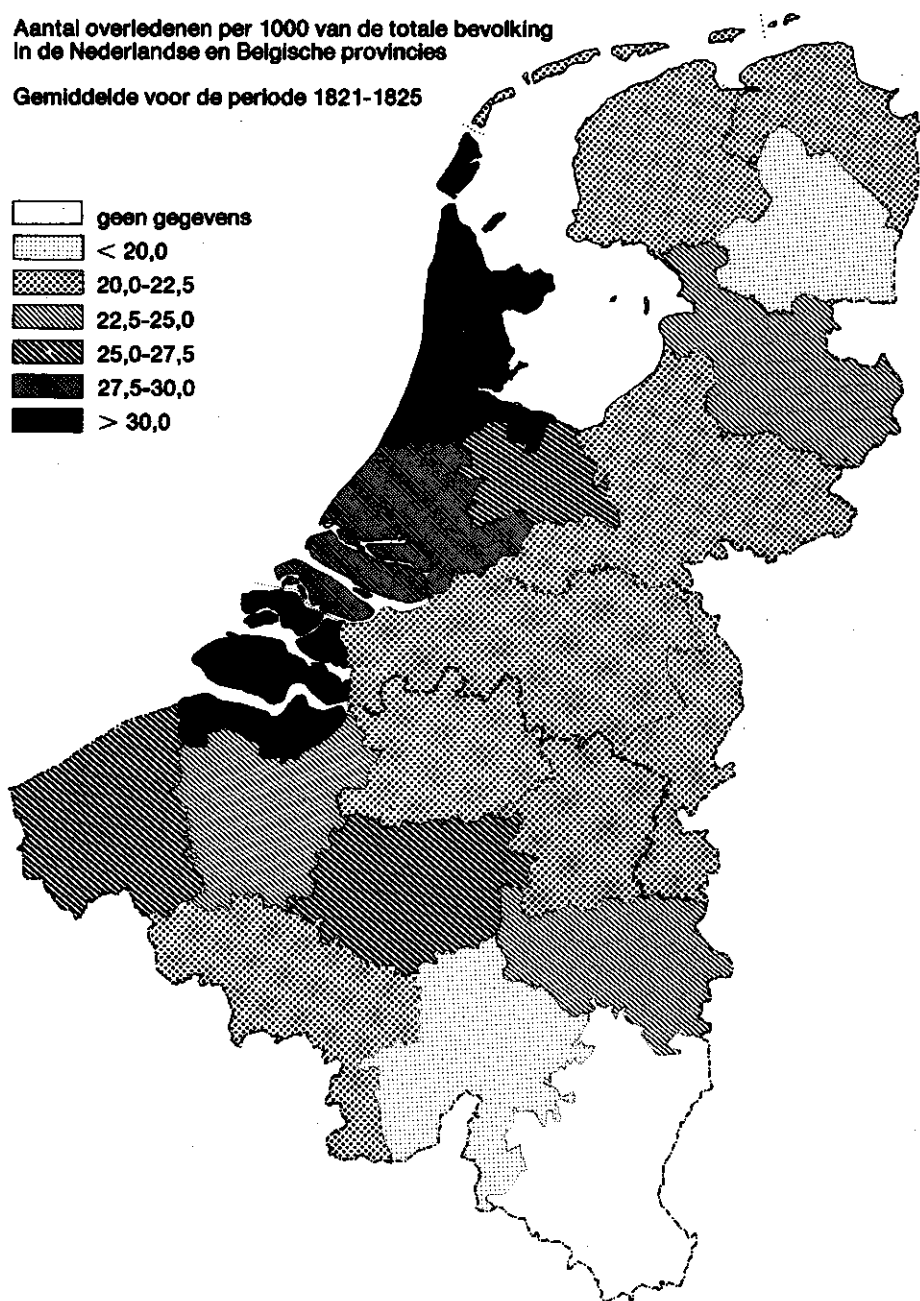
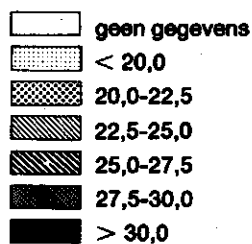

Kaart 5.

Aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking
in de Nederlandse en Belgische provincies

Gemiddelde voor de periode 1821-1825

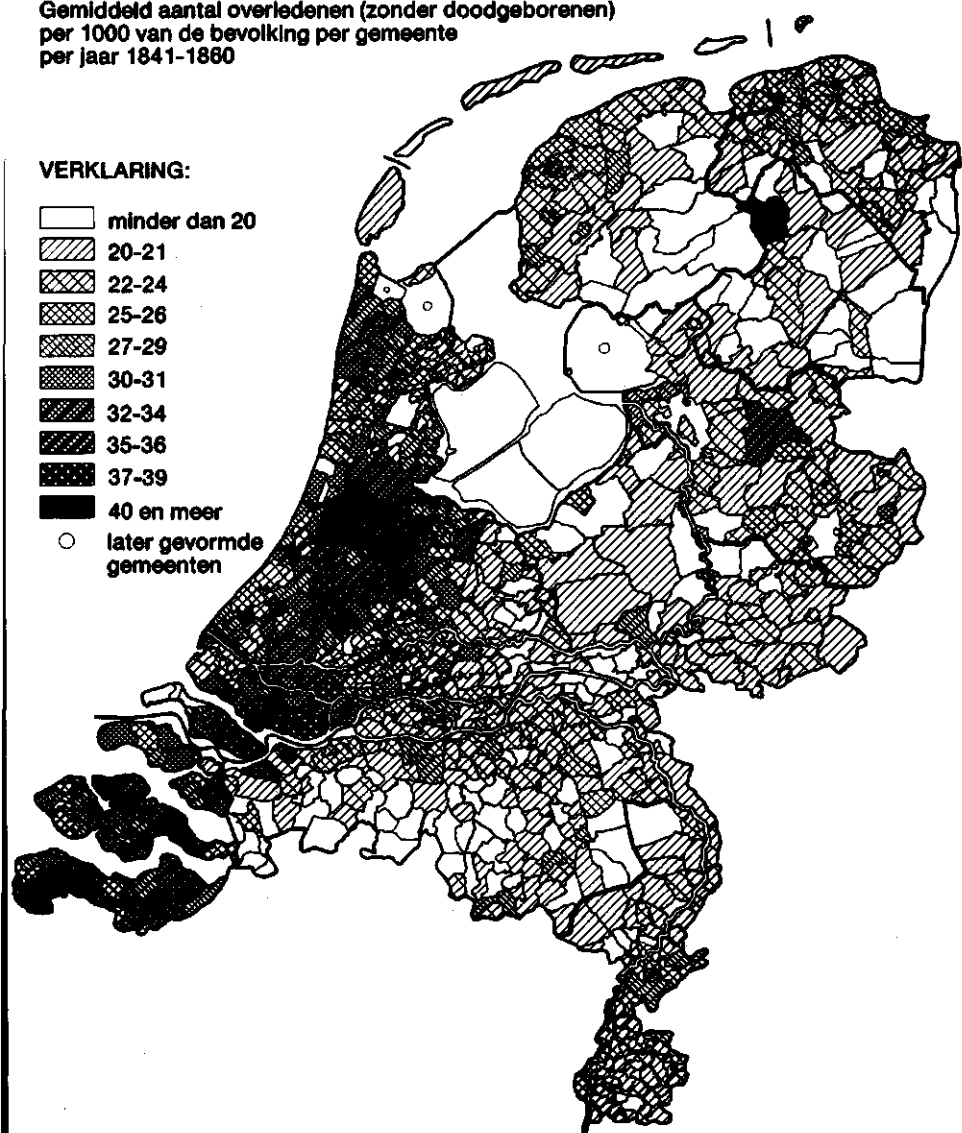

Kaart 6.

Gemiddeld aantal overledenen (zonder doodgeborenen)
per 1000 van de bevolking per gemeente
per jaar 1841-1880

VERKLARING:

- minder dan 20
- 20-21
- 22-24
- 25-26
- 27-29
- 30-31
- 32-34
- 35-36
- 37-39
- 40 en meer
- later gevormde
gemeenten

Kaart 7.

Overledenen beneden 1 jaar
per 100 levendgeborenen
Gemiddelden per gemeente 1841-1860

VERKLARING:

□ minder dan 10

▨ 10.0-12.5

▩ 12.5-15.0

▧ 15.0-17.5

▦ 17.5-20.0

▤ 20.0-22.5

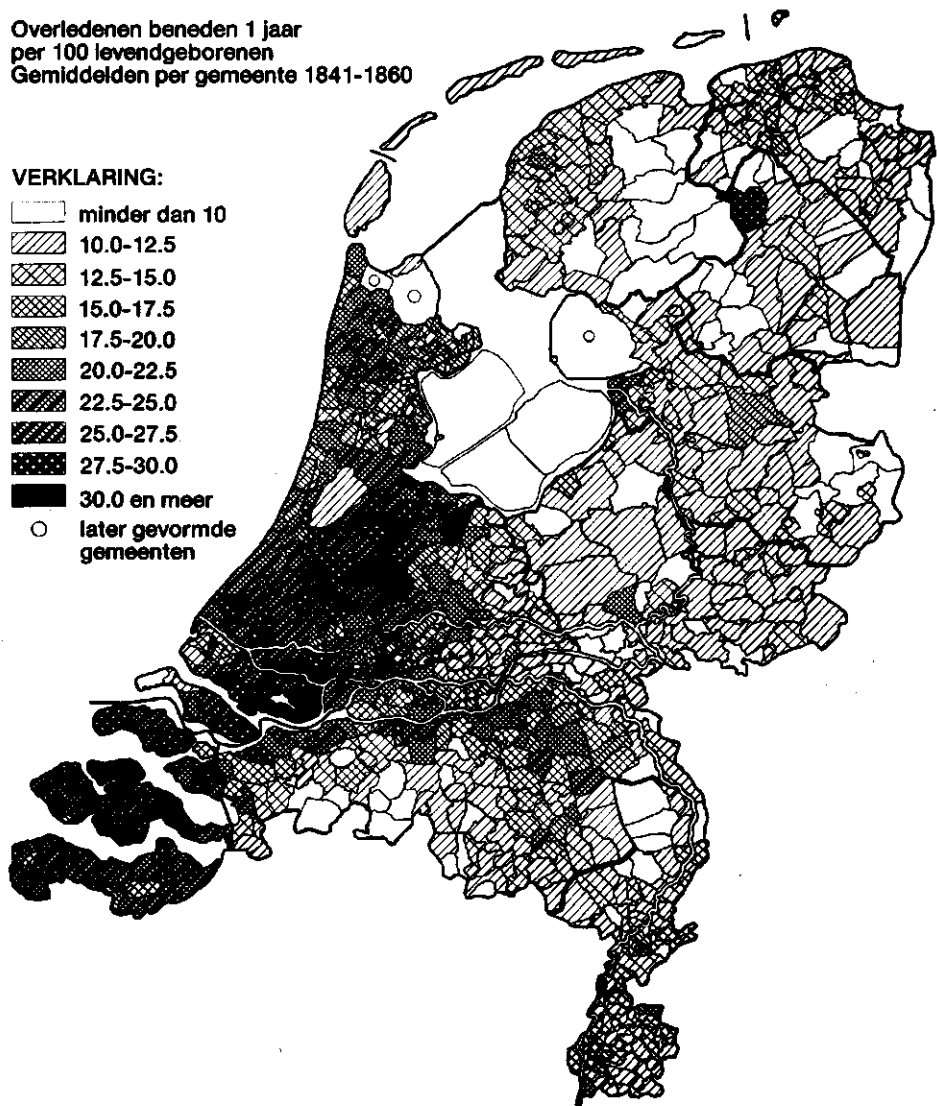
▣ 22.5-25.0

▢ 25.0-27.5

□ 27.5-30.0

■ 30.0 en meer

○ later gevormde
gemeenten

Kaart 8.

Vergelijking van het gemiddeld aantal overledenen per 1000 van de totale bevolking in de Nederlandse gemeenten in de periode 1861-1865 en 1886-1890

VERKLARING:

stijging
daling

<1.9

2.0-2.9

3.0-3.9

4.0-4.9

5.0-5.9

6.0-6.9

7.0-7.9

8.0-8.9

>9.0

○ later gevormde
gemeenten

